Βαγγέλης Αγγελής

Μεταξική Προπαγάνδα και Νεολαία 1936 - 1940

Διδακτορική Διατριβή

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο
2004

Βαγγέλης Αγγελής

Μεταξική Προπαγάνδα και Νεολαία 1936-1940

Διδακτορική Διατριβή

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο
2004

---------Περιεχόμενα---------

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ 7

1) 'Προπαγάνδα' 8

2) Φασισμός και 4η Αυγούστου 12

Β. Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 23

1) Τα βασικά χαρακτηριστικά της προπαγάνδας της 4ης Αυγούστου 24

i) *Φασιστική προπαγάνδα και 4η Αυγούστου* 24

ii) *Ο καθολικός έλεγχος των μέσων επικοινωνίας και προπαγάνδας* 28

iii) *Τέχνη και Προπαγάνδα* 34

- *Λογοκριμένη Τέχνη* *34*
- *Τέχνη στην υπηρεσία της προπαγάνδας ;* *37*

iv) *Λαϊκισμός και Προπαγάνδα* 39

v) *Τεχνολογία και Προπαγάνδα* 44

vi) *Τεχνικές Προπαγάνδας* 50

2) Η δομή του προπαγανδιστικού μηχανισμού της 4ης Αυγούστου 57

i) *Ο ρόλος της Εκκλησίας* 58

ii) *Ιδιωτικοί Οργανισμοί και Προπαγάνδα* 60

iii) *Κρατικοί Οργανισμοί και Προπαγάνδα* 61

Γ. ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΪΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ 70

1) Η 'Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας' (Ε.Ο.Ν.)

i) *Γενικά* 71
ii) *Τελετές και Μαζικές Συγκεντρώσεις της Ε.Ο.Ν.* 75
iii) *Κινηματογράφος και Ε.Ο.Ν.* 79
iv) *Θέατρο και Ε.Ο.Ν.* 85
v) *Ραδιόφωνο και Ε.Ο.Ν.* 92
vi) *Ο περιοδικός τύπος της Ε.Ο.Ν.* 95
vii) *Λοιπό έντυπο υλικό* 101
viii) *Η Εκπαίδευση της Ε.Ο.Ν* 107

2) Προσαρμοστικά προβλήματα του νέου προπαγανδιστικού οργανισμού

i) *Το ζήτημα των σχέσεων οικογένειας – Ε.Ο.Ν.* 112
ii) *Το ζήτημα των σχέσεων σχολείου – Ε.Ο.Ν.* 119

3) Σχολική και Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση 124

i) *Στοιχειώδης και Μέση Εκπαίδευση* 126
- *Προπαγάνδα για μια εκπαίδευση προσαρμοσμένη στις ανάγκες της εθνικής οικονομίας* *126*
- *Ο αυταρχικός έλεγχος πάνω στην εκπαίδευση* *128*
- *Ο δάσκαλος ως όργανο προπαγάνδας* *130*
- *Η σχολική διδασκαλία : εκπαιδευτικά μέσα και ωρολόγιο πρόγραμμα* *132*

ii) *Ανώτατη Εκπαίδευση* 140
iii) *Σχολές Σωμάτων Ασφαλείας και Ενόπλων Δυνάμεων* 145
iv) *Ξενόγλωσσα σχολεία και 'σχολεία μειονοτικών περιοχών'* 147
- *Σχολεία μειονοτικών περιοχών* *148*
- *Ξενόγλωσσα μειονοτικά σχολεία* *153*

Δ. ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΪΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ 161

1) Έθνος 163
i) *Εθνικισμός της 4ης Αυγούστου και ρομαντισμός* 165
ii) *Εθνικισμός της 4ης Αυγούστου και αλυτρωτισμός* 168
iii) *Εθνικισμός της 4ης Αυγούστου και ρατσισμός* 170
iv) *Εθνικισμός της 4ης Αυγούστου και φασισμός* 172
v) *Εθνικισμός της 4ης Αυγούστου, νεολαϊστικη προπαγάνδα και 'εθνικό φρόνημα'* 173

2) Θρησκεία 175

3) **Η Οικογένεια και οι ρόλοι των δύο φύλων** 177

4) Ο Βασιλιάς 181

5) Το δόγμα της χαρισματικής ηγεσίας 184
i) *Ο Μύθος του τέλειου ηγέτη* 186
ii) *Ο Μεταξάς ως πατρική φιγούρα* 189
iii) *Ο Μεταξάς ως μεσσιανική μορφή* 190
iv) *Ο Μεταξάς ως ιστορικό πρόσωπο* 193
v) *Ο Κανελλόπουλος ως ηγέτης* 194

6) Αντι-κομμουνισμός 198

7) Αντικοινοβουλευτισμός, Αντιφιλελευθερισμός 203

8) Η ελληνική γη, ο έλληνας αγρότης 207

9) Θάνατος, Αυτοθυσία 211

10) Στρατιωτικός τρόπος ζωής
i) *Το στρατιωτικό ιδεώδες* 216
ii) *Τα στρατόπεδα της Ε.Ο.Ν.* 221

11) Υγεία, Σώμα, Άθληση 227

Β) ΑΝΤΙ-ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ (ΝΕΟΛΑΙΣΤΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ) ΚΑΙ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ 1936 – 1940. 230

1) K.K.E. **&** O.K.N.E. 232

i) *Η κατάσταση του κόμματος στα χρόνια της δικτατορίας και η προπαγανδιστική του τακτική* 232

ii) *Μέσα Προπαγάνδας των Κομμουνιστικών Οργανώσεων* 235

iii) *Θέματα κομμουνιστικής προπαγάνδας* 240

iv) *Αξιολόγηση της προπαγανδιστικής τακτικής της* O.K.N.E. *και του* K.K.E. 244

2) Αστικές πολιτικές δυνάμεις 248

3) Αντιδικτατορικό Μέτωπο Νέων 251

4) Τροτσκιστές 253

5) Ξένες προπαγάνδες στην Ελλάδα 258

ΣΤ) ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 267

1) Η δυσκολία αξιολόγησης μιας προπαγανδιστικής προσπάθειας 268

2) Αποτελεσματικότητα της προπαγάνδας του καθεστώτος

i) *Αποτελέσματα στον τομέα της λαϊκής αποδοχής* 270

ii) *Αποτελέσματα στον τομέα της νεολαϊστικης προπαγάνδας* 272

3) **Τα αίτια της αναποτελεσματικότητας της 4ης Αυγούστου στον τομέα της προπαγάνδας**

i) *Η σύγκρουση με τις προϋπάρχουσες πολιτικές δομές* 281

ii) *Η αντιγραφή του φασιστικού προπαγανδιστικού ύφους* 284

iii) *Ο ρόλος του εξαναγκασμού και της αυθαιρεσίας* 288

iv) *Η έλλειψη οργανωτικής δομής και υλικών μέσων* 293

4) Προπαγάνδα της 4ης Αυγούστου και Κατοχή 299

❖ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ 306

❖ -------ΠΗΓΕΣ ----- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-------- 309

Κεφάλαιο Α΄

~.~.~.~.~.~.~.~

Εισαγωγικά Ζητήματα

1) Προπαγάνδα

Μια έρευνα που έχει την πρόθεση να ασχοληθεί με την προπαγάνδα στην Ελλάδα κινείται σε μια ελάχιστα γνωστή περιοχή. Στη χώρα μας, παρά το γεγονός ότι κατά καιρούς διάφοροι φορείς και οργανώσεις επιδόθηκαν σε έναν ανελέητο αγώνα επικράτησης ιδεών, η θεωρία της προπαγάνδας δεν αναπτύχθηκε ποτέ. Ειδικά στην ύστερη μεσοπολεμική περίοδο και στα χρόνια που ακολούθησαν ως το 1974, η κρατική μηχανή και οι διάφοροι ιδεολογικοί σχηματισμοί του ελληνικού χώρου ασκούσαν κατά συρροή προπαγανδιστικές δραστηριότητες, που όμως δεν έχουν προσελκύσει αρκετά το συστηματικό ενδιαφέρον των ερευνητών.

Οι λίγες εργασίες που παρουσιάστηκαν αρχικά, είχαν εξω-επιστημονικό και έντονα συντηρητικό χαρακτήρα, και εξαντλούνταν στην προσπάθεια μελέτης και αντιμετώπισης της κομμουνιστικής προπαγάνδας[1]. Τα τελευταία μόνο χρόνια κυκλοφόρησαν μελέτες που ασχολούνται πιο ψύχραιμα με ορισμένες εκφράσεις του προπαγανδιστικού φαινομένου[2]. Όλες όμως κινούνται στο χώρο της Ιστορίας και είναι αναγκαστικά αποσπασματικές εξετάζοντας συγκεκριμένες πτυχές του ζητήματος στο πλαίσιο μιας ιστορικής χρονικής συγκυρίας. Αντίθετα, το θέμα δεν έχει απασχολήσει καθόλου τις κοινωνικές επιστήμες και η 'θεωρία (-ες) της προπαγάνδας' βρίσκεται σε εμβρυακό στάδιο ή μάλλον είναι εντελώς ανύπαρκτη[3].

Από την μία λοιπόν υπάρχει το πρόβλημα του θεωρητικού υπόβαθρου το οποίο – εξαιτίας των δυσκολιών πρόσβασης – μόνο μερικώς μπορεί να αντιμετωπιστεί από την ξένη βιβλιογραφία (ειδικά σε επίπεδο διδακτορικής διατριβής), από την άλλη όμως το έδαφος προς εξερεύνηση είναι αρκετά

---

[1] Δες για παράδειγμα : Γ. Θ. Φεσσόπουλος, 'Η Διαφώτισις (Προπαγάνδα)', Αθήνα 1948. Νικόλαος Αρχιμανδρίτης, 'Ψυχολογικός Πόλεμος, Κατασκοπεία, Αντικατασκοπεία', Αθήνα 1960.

[2] Δες τα κάτωθι :

- *Yiannis D. Stefanidis*, " 'Preaching to the converted' : the British propaganda campaign in Greece 1939-1941", στο : 'Greece and the war in Balkans (1940-1941) – International Conference', Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Θεσσαλονίκη 1992.
- *Χάγκεν Φλάισερ*, 'Η ναζιστική προπαγάνδα στην Κατοχή : ένα διφορούμενο όπλο' και
- *Μ.Ε. Φατσέα*, 'Η πολιτική τύπου και προπαγάνδας του κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (και τα δύο στο : Χ. Φλάισερ / Ν. Σβορώνος, 'Η Ελλάδα 1936-1944 : Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση', β' εκδ., Αθήνα 1990).
- *Βάσω Ψιμούλη*, 'Μαζική προπαγάνδα σε παράνομες συχνότητες : οι εκπομπές του ραδιοφωνικού σταθμού Ελεύθερη Ελλάδα / Φωνή της Αλήθειας', στο περ. *Αρχειοτάξιο*, τ. 5, Μάιος 2003.Επίσης,
- *Χρήστος Δ. Καρδαράς*, 'Η Βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία : Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης 1941-1944', Αθήνα 1997.

[3] Στον ευρύτερο ελληνόφωνο χώρο έχει κυκλοφορήσει μόνο το σχετικά δυσεύρετο : Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, 'Εισαγωγή στην Επικοινωνία, Πειθώ, Προπαγάνδα', Λευκωσία 1977.

μεγάλο, γεγονός που δεν μπορεί παρά να προσφέρει ενδιαφέρουσες δυνατότητες.

Η 4η Αυγούστου είναι μία χαρακτηριστική περίπτωση. Λίγες κυβερνήσεις στην Ελλάδα έχουν ξοδέψει τόσο χρήμα και χρόνο για προπαγανδιστικούς σκοπούς (ίσως μάλιστα να κατέχει και τα πρωτεία). Ωστόσο, εβδομήντα σχεδόν χρόνια μετά, η προπαγανδιστική πολιτική της 4ης Αυγούστου δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Διάφορες μονογραφίες που έχουν παραχθεί είτε εξετάζουν το φαινόμενο ακροθιγώς μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο εργασιών για την 4η Αυγούστου, είτε επεξεργάζονται μια μικρή πτυχή του[4]. Το νηπιακό στάδιο που όπως είπαμε βρίσκεται η εγχώρια θεωρία της προπαγάνδας, ήταν πιθανόν το εμπόδιο για μια μεγαλύτερη παραγωγή – ένα εμπόδιο που διαπερνά και τις σελίδες που θα ακολουθήσουν.

Το σύντομο θεωρητικό πλαίσιο που προτείνεται εδώ για να περιβάλλει την επεξεργασία των εμπειρικών στοιχείων που συλλέχθηκαν, δεν περιλαμβάνει κάποιον ορισμό της προπαγάνδας. Απλά σκιαγραφεί κάποια κύρια χαρακτηριστικά της και περιγράφει ορισμένες βασικές αρχές στις οποίες υπόκειται. Παράλληλα, γίνεται μια προσπάθεια να ξεκαθαριστούν μερικές διαδεδομένες πλάνες που την περιβάλλουν, κυρίως στο επίπεδο της καθημερινής χρήσης του όρου :

Α) Η προπαγάνδα δεν είναι απαραίτητα μια αρνητικά φορτισμένη έννοια. Μπορεί κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί για θετικούς σκοπούς, όπως είναι η ενημέρωση του πολίτη για θέματα υγιεινής ή η κινητοποίησή του για ζητήματα όπως η προστασία του περιβάλλοντος. Η άποψη που θέλει την προπαγάνδα να είναι αποκλειστικά μια σκοτεινή δραστηριότητα γκεμπελιανού τύπου είναι λανθασμένη.

> «Μία ... βασική παρεξήγηση είναι η εντελώς εσφαλμένη πεποίθηση ότι η προπαγάνδα αποτελείται μόνο από ψέματα και μυθοπλασίες. Στην πραγματικότητα λειτουργεί σε πολλές διαφορετικές διαβαθμίσεις αλήθειας – απερίφραστο ψέμα, μισή αλήθεια, αποσπασματική αλήθεια. Επιπλέον, πολλοί συγγραφείς θεωρούν ότι η προπαγάνδα βασικά ικανοποιεί τα ψρασιοναλιστικά ένστικτα του ανθρώπου, και αυτό μέχρι ένα βαθμό είναι αληθές · αλλά επειδή οι στάσεις και η συμπεριφορά μας είναι επίσης προϊόν ορθολογικών αποφάσεων, η προπαγάνδα πρέπει να επικαλείται και τα ορθολογικά στοιχεία της ανθρώπινης φύσης. Η μελέτη της τελευταίας [μπορεί να] αγνοεί το βασικό γεγονός ότι η προπαγάνδα είναι ηθικά ουδέτερη – μπορεί να είναι καλή ή κακή»[5].

---

[4] Ελένη Μαχαίρα, 'Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου : φωτογραφές', Αθήνα 1987. Αθανασία Μπάλτα, 'Το Περιοδικό της Ε.Ο.Ν. η Νεολαία : Σκοποί και απήχηση' στο : 'Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου : Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας', τ. Β΄, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986. Αθανασία Μπάλτα, 'Η Ε.Ο.Ν.: προπαγάνδα και πολιτική διαφώτιση' στο : Χ. Φλάισερ / Ν. Σβορώνος, 'Η Ελλάδα 1936-1944 ...', ο.π. . Υπάρχουν φυσικά και πολλά έργα γενικά για το καθεστώς της 4ης Αυγούτου που αφιερώνουν κάποιες σελίδες τους για την προπαγάνδα του καθεστώτος.

[5] David Welch, 'The Third Reich : Politics and Propaganda', Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1993, σελ. 5.

Β) Η προπαγάνδα, ως μια διαδικασία διάδοσης ιδεών, περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων (ή τουλάχιστον αυτή είναι η σκοπιά που υιοθετείται εδώ). Όταν μία προσπάθεια διάδοσης ιδεών είναι συστηματική, ξεπερνά το προσωπικό επίπεδο επικοινωνίας και απευθύνεται σε μαζικό κοινό για να ικανοποίησει την επιδίωξη της πηγής απ' όπου προέρχεται, τότε έχει τα χαρακτηριστικά της προπαγάνδας. Με αυτή την έννοια, μια μεγάλη ποικιλία μηχανισμών, όπως η σχολική εκπαίδευση, μπορούν να χαρακτηρισθούν ως προπαγανδιστικοί.

Γ) Η προπαγάνδα δεν είναι μια ιδεολογικά ουδέτερη διαδικασία, ξεκομμένη από τον πολιτικό και κοινωνικό της περίγυρο. Δεν είναι μια 'τεχνική' διαδικασία που είναι σε θέση να αγνοήσει τις πεποιθήσεις των ανθρώπων και τις αξίες που κυριαρχούν. Είναι ενταγμένη σε ένα πολιτικό και κοινωνικό σύστημα και αποτελεί μέρος του[6].

Δ) Αυτό συνεπάγεται επίσης ότι δεν έχει απεριόριστες δυνατότητες, είναι δέσμια μιας σειράς περιορισμών που τίθενται από το πολιτικοκοινωνικό περιβάλλον. Είναι αναπόφευχτο να συναντήσει εμπόδια, να προσκρούσει σε συλλογικές αξίες και ατομικές πεποιθήσεις. Αν κάτι είναι εμφανώς ψευδές ή εντελώς αναντίστοιχο με τις τάσεις που κυριαρχούν στον πληθυσμό, τότε η προπαγάνδα, όσο καλή κι αν είναι, έχει μέγιστες πιθανότητες αποτυχίας. Για να έχει κάποια καλύτερη τύχη, θα πρέπει να προσαρμόσει τα μηνύματά της ώστε να (φαίνεται ότι) αντιστοιχούν στις γενικές πεποιθήσεις του κοινού που θέλει να επηρεάσει ('*resonance*').

Οι θεωρίες που έχουν πίστη στις απεριόριστες δυνατότητες της προπαγάνδας (γνωστές και ως '*magic bullet theories*'), είχαν κάποια απήχηση μεταπολεμικά, επηρεασμένες από τα επιτεύγματα της προπαγάνδας στους δύο πολέμους και στη ναζιστική Γερμανία. Ακόμα και αυτοί οι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί όμως που αξιολογήθηκαν υπέρ το δέον, υπόκειντο σε μια σειρά από περιορισμούς.

Ε) Το σημείο (Γ) συνεπάγεται επίσης ότι η προπαγάνδα δεν είναι μια γραμμική διαδικασία που εξαντλείται στο γνωστό επικοινωνιακό μοντέλο

'ποιος – λέει τί – από ποιο κανάλι – σε ποιόν – με τί αποτέλεσμα'
(πομπός) (μήνυμα) (μέσο) (δέκτης) (επίδραση)

Το σχήμα αυτό έχει σωστά κατακριθεί για την υπεραπλουστευτικότητά του και τον θετικιστικό του προσανατολισμό[7]. Αποκόπτει την προπαγανδιστική ή οποιαδήποτε άλλη επικοινωνιακή διαδικασία από τον κοινωνικό κορμό με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας στενής 'εργαστηριακής' οπτικής.

---

[6] Μια πολύ καλή προσέγγιση του θέματος στο : Garth S. Jowett / Victoria O'Donnell, 'Propaganda and Persuasion', β' εκδ., Λονδίνο / Νέο Δελχί / Newbury Park 1992.

[7] Gerhard Maletzke, 'Θεωρίες της μαζικής επικοινωνίας', Αθήνα 1991, σελ. 27-30.

Παρ' όλ' αυτά, είναι αδύνατο να μην ασχοληθεί κάποιος που εξετάζει μια προπαγανδιστική προσπάθεια με ζητήματα όπως η ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά της πηγής, το περιεχόμενο των μηνυμάτων της, η επίδραση που αυτά άσκησαν κλπ. Το ζήτημα δεν είναι να μην εξετασθούν αυτές οι παράμετροι, αλλά να μελετηθούν με βάση μια άλλη αντίληψη που να λαμβάνει υπόψη ότι εκτός του ανωτέρω σχήματος υπάρχουν και μια σειρά πρόσθετοι παράγοντες που σχετίζονται με την κοινωνική δυναμική και τον περιβάλλοντα της προπαγάνδας χώρο.

Αν και τα συστατικά στοιχεία αυτού του μοντέλου είναι παρόντα στις επόμενες ενότητες, η προσπάθεια είναι να μην μελετηθούν ξέχωρα από την ελληνική κοινωνία, τις ιδιαίτερες ελληνικές πολιτικές συνθήκες, αλλά και το διεθνή περίγυρο. Η προσπάθεια αυτή συμπυκνώνεται ιδιαίτερα στην τελευταίο κεφάλαιο ('Αξιολόγηση της προπαγάνδας της 4^{ης} Αυγούστου').

2) 'Φασισμός' και 4η Αυγούστου

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τις ανάγκες αυτής της μελέτης να καθορισθεί τόσο το ποιόν του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, όσο και το περιβάλλον στο οποίο λειτούργησε. Τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '30, την εξουσία στην Ευρώπη είχαν καταλάβει διάφορα αυταρχικά καθεστώτα που χαρακτηρίζονταν έντονα από έναν δυναμικό αντιφιλελευθερισμό και από έναν ακραίο εθνικισμό. Οι κυβερνήσεις αυτής της μορφής δεν ήταν απαραίτητα ομοιογενείς ως προς τα χαρακτηριστικά τους, αν και για ένα διάστημα από πολλούς είχαν κατηγοριοποιηθεί συνολικά κάτω από την ταμπέλα του 'φασισμού'. Αυτό συνέβαινε κυρίως λόγω της ρητορείας των κομμουνιστικών κομμάτων που χρησιμοποιούσαν τον όρο με μια μάλλον ευρεία έννοια, αλλά και εξαιτίας της συνήθειας να χρησιμοποιείται η συγκεκριμένη λέξη με μια υβριστική χροιά. Αναμφισβήτητο ρόλο έπαιξε επίσης ο ηγεμονισμός που ασκούσαν στο ευρωπαϊκό αντιφιλελεύθερο πολιτικό φάσμα τα δύο μεγάλα καθεστώτα που συνήθως ορίζονταν ως 'φασιστικά' (το ιταλικό και το γερμανικό).

Η μετέπειτα συνολική μελέτη των επιμέρους αυταρχικών πολιτικών συστημάτων που είχαν εγκαθιδρυθεί τότε στην Ευρώπη, έδειξε ότι οι διαφορές εκείνων των καθεστώτων ήταν σημαντικές. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεκινήσει μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των δικτατοριών και των κινημάτων της εποχής του μεσοπολέμου σε μια νέα βάση. Οι νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις χρησιμοποίησαν έννοιες όπως 'φασιστικός', 'ολοκληρωτικός', 'αυταρχικός', 'ριζοσπαστική δεξιά', 'συντηρητική δεξιά', 'βοναπαρτισμός' κλπ για να περιγράψουν επαρκώς τα καθεστώτα της εποχής. Εννοείται πως οι χαρακτηρισμοί δεν ήταν κενά ακαδημαϊκά σχήματα, αλλά είχαν την πρόθεση να τονίσουν τις ουσιαστικές διαφορές των πολιτικών συστημάτων.

Αυτό θα φανεί και στην συνέχεια όταν θα γίνει μια απόπειρα να μελετηθεί ο χαρακτήρας της 4ης Αυγούστου. Η απόπειρα αυτή είναι σημαντική για δύο λόγους. Πρώτον γιατί, όπως είναι προφανές, δεν είναι δυνατόν να ερευνηθεί ένας τομέας της πολιτικής ενός καθεστώτος (η προπαγάνδα στην συγκεκριμένη περίπτωση), ξεκομμένα από το ευρύτερο πολιτικοϊδολογικό περιβάλλον που την γέννησε. Δεύτερον γιατί, όπως θα διαπιστώσουμε αργότερα, έχει εξέχουσα σημασία η διερεύνηση του συσχετισμού μεταξύ του χαρακτήρα της μεταξικής δικτατορίας και του χαρακτήρα των καθεστώτων που κατείχαν την εξουσία στην Ευρώπη : ήταν και η 4η Αυγούστου ένα φασιστικό καθεστώς που ακολούθησε όμορες μεθόδους και πρακτικές ; επηρεάστηκε από την πρακτική και τη θεωρία

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

άλλων συστημάτων διακυβέρνησης του εξωτερικού ; ποιά ήταν η θέση της 4ης Αυγούστου μέσα στον ιδεολογικό περίγυρο στον οποίο λειτουργούσε ;

Η θέση ότι η 4η Αυγούστου ήταν ένα καθεστώς 'φασιστικό' έχει διατυπωθεί συχνά από συγγραφείς της Αριστεράς, κυρίως στο παρελθόν, και για τον απλό αριστερό αγωνιστή που έδρασε μετά το 1936 ο Μεταξάς δεν ήταν παρά ένας 'φασίστας'. Οι ύστερες συστηματικές μελέτες του φασιστικού φαινομένου όμως, με την έννοια που λίγο πριν καθορίσαμε, μας αναγκάζουν να εξετάσουμε υπό άλλους όρους το ζήτημα του τί είναι φασισμός και εάν η 4η Αυγούστου ήταν μια φασιστική δικτατορία.

~.~.~.~.~.~.~

Δυστυχώς, δεν υπάρχει παρά ελάχιστη συναίνεση στους ερευνητές που μελετούν το φαινόμενο για έναν κοινά αποδεκτό ορισμό του φασισμού. Ενδεικτικό είναι ότι ο *Stanley Payne* έχει χωρίσει τις σχετικές θεωρίες σε 13 κατηγορίες, η κάθε μια εκ των οποίων συνήθως περιλαμβάνει δεκάδες εκπροσώπους και ένα πλήθος παραλλαγών[8].

Το πρόβλημα με αρκετές από αυτές τις προσεγγίσεις είναι ότι, παρόλο που πολλές φορές παράγουν αξιοσημείωτα συμπεράσματα, συνήθως αποφεύγουν να δουν το ζήτημα στην ολότητά του. Είναι συχνά 'περιγραφικές', εμμένουν σε επιμέρους ζητήματα και δίνουν αποσπασματικές πληροφορίες για τα φασιστικά κινήματα χωρίς να δημιουργούν μια ολοκληρωμένη εικόνα. Η αποσπασματική προσέγγιση έχει συχνά ως αποτέλεσμα να παράγονται θεωρίες εντελώς αντικρουόμενες μεταξύ τους (όπως αυτές που θεωρούν το φασισμό ως ένα βασικά αντιμοντέρνο κίνημα και εκείνες που τον βλέπουν ως μια προσπάθεια εκμοντερνισμού). Για να ξεπεραστεί το αδιέξοδο, τα τελευταία χρόνια πολλοί ερευνητές έχουν αφοσιωθεί στον εντοπισμό των κυριότερων σημείων που χαρακτηρίζουν τα συγκεκριμένα κινήματα. Με μια αφαιρετική διαδικασία, προσπαθούν να ξεχωρίσουν μόνο τα στοιχεία εκείνα που είναι κοινά σε αυτά τα κινήματα που συνήθως χαρακτηρίζονται ως φασιστικά. Για να δοθεί ένας αποδεκτός ορισμός, πρέπει να εντοπιστεί ο ελάχιστος κοινός παρονομαστής που τα συνδέει, να βρεθεί με λίγα λόγια αυτό που έχει ονομαστεί 'φασιστικό ελάχιστο' ('*fascist minimum*').

Η θεώρηση του 'φασιστικού ελάχιστου' έχει δεχθεί αναπόφευχτα μια κάποια κριτική. Ορισμένοι πιστεύουν ότι δεν υπάρχει ένα «*κλειδί*» για τον ορισμό του φασισμού και ότι η αναγωγή του σε έναν αριθμό χαρακτηριστικών οδηγεί στην «*μονοαιτιακότητα*»[9]. Άλλοι επιμένουν ότι τα

[8] Stanley Payne, 'Η ιστορία του φασισμού 1914-1945', Αθήνα 2000, σελ. 611-638.
[9] Στο ίδιο, σελ. 673.

κινήματα που παρουσιάστηκαν στον μεσοπόλεμο είναι τόσο διαφορετικά μεταξύ τους ώστε να μη χρειάζεται καν να μπουν κάτω από μια ενιαία 'ομπρέλα' με βάση κάποια υποτιθέμενα κοινά χαρακτηριστικά τους (μερικοί μάλιστα όπως ο *Gilbert Allardyce* θεωρούν ότι εφόσον ο όρος 'φασισμός' δεν περιγράφει όμοια πράγματα δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως μια γενική κατηγορία στις κοινωνικές επιστήμες, αλλά μόνο ως περιγραφική του ιταλικού μεσοπολεμικού πολιτικού συστήματος[10]).

Η κριτική αυτή είναι υπερβολική. Καταρχήν, η προσέγγιση του 'φασιστικού ελάχιστου', παρά τις αδυναμίες της και την τάση της να παραβλέπει τις επιμέρους ιστορικές συνθήκες, έχει σίγουρα αποφέρει πολύ αξιόλογα αποτελέσματα έως τώρα. Κατά μία έννοια, ένα πλήθος ιστορικών που εργάστηκαν για να βρουν τα κοινά σημεία μεταξύ των κυριότερων φασιστικών κινημάτων και να ανακαλύψουν ποιες ήταν οι κοινές συνθήκες που τα παρήγαγαν, επεξεργάστηκαν το 'φασιστικό ελάχιστο' ακόμα και πριν ο όρος βγεί στο προσκήνιο.

Από μια γενικότερη σκοπιά άλλωστε, οι κοινωνικές αλλά και οι ιστορικές έρευνες, παρόλο τον κίνδυνο της χονδροειδούς ομογενοποίησης του υλικού τους, αναπόφευχτα χρειάζεται να κατηγοριοποιούν τα δεδομένα και να φτιάχνουν θεωρητικά σχήματα για να διευκολύνεται το έργο τους. Τα σχήματα αυτά στην σωστή τους διάσταση δεν είναι παρά θεωρητικές κατασκευές που διευκολύνουν την έρευνα, χωρίς πολλές φορές να ανταποκρίνονται πλήρως στην πραγματικότητα.

Μια ανάλογη θεωρητική προσέγγιση, που εν πολλοίς θυμίζει τον 'ιδεότυπο' του *Max Weber*, χρησιμοποίησε και ο *Roger Griffin* για να ορίσει το φασισμό. Επηρεασμένος άλλωστε, όπως ο ίδιος ρητά αναφέρει, από τον *Weber*, ο *Griffin* προσέφερε την πιο αξιόλογη θεωρία του 'φασιστικού ελάχιστου' και μια από τις πιο ενδιαφέρουσες θεωρίες περί φασισμού – ίσως την πιο επιδραστική της τελευταίας εικοσαετίας.

Σύμφωνα με τον *Griffin*

> «Φασισμός είναι ένα είδος πολιτικής ιδεολογίας της οποίας ο μυθικός πηρύνας, στις διάφορες εκδοχές της, είναι μια παλιγενετική [*palingenetic*] μορφή λαϊκίστικου υπερ-εθνικισμού»[11].

Πρόκειται για έναν ορισμό που χρήζει επεξηγήσεων. Η φράση 'πολιτική ιδεολογία' είναι απαραίτητη για να διευκρινίσει ότι είναι άτοπο να ορίζεται ο φασισμός ως 'πολιτική' ή 'κοσμική' θρησκεία. Η άποψη αυτή που συναντάται συχνά[12] υπερτονίζει, σύμφωνα με τον *Griffin*, τη 'χιλιαστική'

---

[10] Gilbert Allerdyce, 'A Mulish Concept' στο : Roger Griffin (ed.), 'Fascism', Οξφόρδη / Νέα Υόρκη 1995, σελ. 301-302.

[11] Roger Griffin, 'The Nature of Fascism', Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1996, σελ. 26.

[12] Πχ δες : Emilio Gentile, 'The Sacralization of Politics in Fascist Italy', Cambridge / Λονδίνο 1996. Günter Berghaus, 'The ritual of Fascist Theatre : an anthropological perspective' (ειδικά στην ενότητα

και μεταφυσική διάσταση των φασιστικών κινημάτων ξεχνώντας πως όλες οι πολιτικές ιδεολογίες έχουν ουτοπικά και ιρρασιοναλιστικά στοιχεία (ειδικά στις επαναστατικές τους περιόδους) τα οποία προσαρμόζονται ανάλογα με την περίσταση, το είδος της εθνικής κουλτούρας, τη χρονική συγκυρία κλπ. Παρά την ευρεία χρήση τελετουργικών στοιχείων – που κατά πολλούς αποκρύπτει την ένδεια της συστηματικής πολιτικής σκέψης των φασιστικών κινημάτων η οποία, σύμφωνα με τους ίδιους, περιορίζεται στην αντίδραση και την 'αντι-πολιτική' (αντιεβραϊσμός, αντικομμουνισμός, αντιφιλελευθερισμός κλπ) – ο φασισμός παρόλ' αυτά εφάρμοζε όταν βρισκόταν στην εξουσία τις ιδεολογικές του θεωρήσεις και τις πολιτικές του πρακτικές : ήταν μια πολιτική ιδεολογία.

Κατά τον ίδιο τρόπο, η λέξη 'μύθος' δεν περιγράφει το μυθικό στοιχείο αποκλειστικά του φασισμού, αλλά μάλλον επιλέγεται για να υπογραμμίσει ότι το μυθικό στοιχείο είναι παρόν σε όλες τις ιδεολογίες – συμπεριλαμβανομένου φυσικά του φασισμού. Για τον *Griffin* ο όρος χρησιμοποιείται για να

> «εγείρει κοινωνικά ανθρωπολογικά ζητήματα σχετικά με τον κεντρικό ρόλο των συστημάτων αξιών [*belief systems*] και το τελετουργικό που τούς αντιστοιχεί, όχι μόνο ως παράγοντες συνοχής και σταθερότητας στην υπάρχουσα κοινωνία..., αλλά επίσης για να ορθολογικοποιούν εφήμερα συλλογικά κινήματα ακραίας βίας ...»[13].

Ο όρος 'παλιγενετικός' είναι κεντρικός στη θεώρηση του *Griffin*. Αναφέρεται στην εμμονή των φασιστικών κινημάτων να τοποθετούν την αναγέννηση στο κέντρο της ρητορείας και της πολιτικής τους. Ο φασισμός σε όλες τις εκδοχές του κάνει λόγο για τη 'Νέα Γερμανία / Ιταλία / Ρουμανία...' , για το 'Νέο Άνθρωπο', το 'Νέο Κράτος' κλπ. με κύριο στόχο πάντα την αναγέννηση του έθνους. Αυτή η οπτική έχει μια σειρά από συνέπειες. Καταρχήν, το έθνος μπορεί να θεωρηθεί ως μια οντότητα με συνέχεια και ψυχή, που ζει – παρακμάζει – αναγεννάται ... Κατά δεύτερο λόγο, αυτή η συνεχώς αναγεννησιακή τάση των φασιστικών κινημάτων δεν είναι άσχετη με τη γνωστή θεώρηση του φασισμού ως μιας 'διαρκούς επανάστασης' που έχει ανάγκη να βρίσκεται σε συνεχή κίνηση.

Η αντίρρηση που πιθανόν εγερθεί από κάποιες πλευρές είναι ότι πολλά κινήματα κάνουν λόγο για αναγέννηση σε ένα πλαίσιο ανανέωσης των πολιτικών συνθηκών. Ας θυμηθούμε εδώ ότι στην Ελλάδα, ένα καθεστώς που από ελάχιστους έχει θεωρηθεί 'φασιστικό' (η δικτατορία των συνταγματαρχών) είχε ως έμβλημα τον φοίνικα που αναγεννάται εκ της

'Fascism as a civic religion'), στο Günter Berghaus (ed.), 'Fascism and Theatre : Comparative Studies on the Aesthetics and Politics of Performance in Europe 1925-1945', Οξφόρδη 1996. Επίσης : Robert A. Pois, 'Man in the Natural World : some implications of the National Socialist Religion', στο : Seymour Drescher / David Sabean / Allan Sharlin, 'Political Symbolism in Modern Europe', Λονδίνο 1982.

[13] Griffin, 'The Nature of... ', ο.π., σελ. 28.

τέφρας του (ο φοίνικας, που συμβολίζει την αναγέννηση, έχει χρησιμοποιηθεί όπως λέει και ο *Griffin* από την πλειοψηφία των φασιστικών κινημάτων). Ο *Griffin* όμως πιστεύει ότι η 'παλιγενετική' ρητορεία διαφέρει στο φασισμό λόγω της έντασης και της κεντρικότητας που καταλαμβάνει στο φασιστικό λόγο.

Εξάλλου, ο όρος 'λαϊκιστικός' (*populist*) βάζει τα πράγματα στη θέση τους, αποκλείοντας ανάλογα της ελληνικής χούντας καθεστώτα. Η συγκεκριμένη λέξη χρησιμοποιείται με την έννοια της λαϊκής συμμετοχής για να υπογραμμίσει ότι τα φασιστικά κινήματα στηρίχθηκαν στην μαζική κινητοποίηση 'από τα κάτω' για να πετύχουν τους στόχους τους. Συνεπώς, πολιτικές κινήσεις ή καθεστώτα που δεν στηρίζονται σε αυτήν αλλά σε άλλα ερείσματα – όπως ο στρατός – δεν μπορούν να αποκληθούν φασιστικά. Ο όρος 'υπερ – εθνικιστικός' αποκλείει επίσης τις κινήσεις της αριστεράς που έχουν έντονο το 'παλιγενετικό' στοιχείο και δίνουν έμφαση στην κινητοποίηση των μαζών, αλλά λόγω ιδεολογίας δεν αποδίδουν κεντρική θέση στην εθνικιστική ρητορική.

Αυτά είναι τα κεντρικά σημεία του ορισμού. Στο φασισμό όμως αποδίδονται και άλλα χαρακτηριστικά που απορρέουν από αυτά τα βασικά σημεία. Για παράδειγμα, η ουτοπική μανία του να επιφέρει το καινούριο, να καταστρέψει το παλιό, να διώξει από μπροστά του οτιδήποτε τού στέκεται εμπόδιο, να επιτεθεί «*στο σύστημα*»[14], τον κάνουν να είναι έντονα 'αντιφιλελεύθερος'. Με παρόμοιες συλλογιστικές, ο *Griffin* καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο φασισμός είναι 'αντι-συντηρητικός', 'ολοκληρωτικός', πολυσυλλεκτικός κλπ[15]

~.~.~.~.~.~.~

Με βάση τα παραπάνω είναι δύσκολο να χαρακτηρίσουμε την 4η Αυγούστου 'φασιστικό' καθεστώς[16]. Μπορεί η μεταξική δικτατορία να ήταν έντονα εθνικιστική, και σε κάποιες περιπτώσεις να είχε 'παλιγενετική' ρητορική ('Νέον Κράτος', 'νέα πνοή'), αλλά σίγουρα της έλειπε ο 'λαϊκίστικος' χαρακτήρας με την έννοια που προσέδωσε στην λέξη ο *Griffin*. Δεν είχε καμία λαϊκή υποστήριξη από τα κάτω για να ανέλθει στην

[14] Δες την αναλυτική εισαγωγή του *Griffin* στο : Griffin (ed.), 'Fascism', ο.π., σελ. 4.
[15] Στο ίδιο, σελ. 4 -9.
[16] Ο *Griffin* την κατατάσσει στα 'παρα–φασιστικά' (*para-fascist*) καθεστώτα, αυτά δηλαδή που, επιζητώντας την λαϊκή νομιμοποίηση, υιοθέτησαν ένα επαναστατικό ύφος και αντέγραψαν πολλές από τις μεθόδους του Φασισμού και του Ναζισμού (Griffin, 'The Nature... ', σελ. 120-124).

εξουσία και όταν έγινε καθεστώς, οι προσπάθειές της να κινητοποιήσει τις λαϊκές μάζες στάθηκαν ανεπιτυχείς (δες το τελευταίο κεφάλαιο).

Απ' όσο ξέρω άλλωστε κανένας θεωρητικός, πλην αυτών που δίνουν υπερβάλλουσα βάση στην ανάλυση με ταξικούς όρους και πρεσβεύουν ότι ο φασισμός είναι ένα στάδιο στην εξέλιξη του καπιταλισμού, δεν θεωρεί ότι η 4η Αυγούστου ήταν μια φασιστική δικτατορία[17]. Ακόμα και μερικοί εκπρόσωποι της τελευταίας κατηγορίας όμως, αποφεύγουν να την χαρακτηρίσουν έτσι · όπως ο Πουλαντζάς που πίστευε πως το μεταξικό καθεστώς δεν ήταν «*φασιστικό με την στενή έννοια της λέξης*». Η ελληνική περίπτωση συνήθως κατατάσσεται σε άλλες κατηγορίες όπως αυτή του 'Νότιου Ευρωπαϊκού Μοντέλου'[18] ή αποκαλείται με ονόματα όπως 'γραφειοκρατικό αυταρχικό καθεστώς', 'δεξιό ριζοσπαστικό αυταρχικό σύστημα', 'συγκριτικό ημιπλουραλιστικό αυταρχικό καθεστώς'[19]. Στις λίγες περιπτώσεις που ο όρος 'φασισμός' χρησιμοποιείται, αυτό συμβαίνει μόνο για να υποδηλώσει την αναντιστοιχία της 4ης Αυγούστου μαζί του : «*φασισμός εκ των άνω*»[20].

Τα ίδια τα στελέχη του καθεστώτος απέφευγαν τον όρο 'φασιστικός'. Αυτή η πολιτική πιθανόν να ήταν θέμα ιδεολογικών προτιμήσεων. Ο Μεταξάς είχε εκδηλώσει την συμπάθειά του στο πρότυπο του *Salazar* [21], ενώ τα αφιερώματα στο πορτογαλικό μοντέλο δεν ήταν λίγα στο περιοδικό 'Νέον Κράτος' (ήταν σχεδόν όσα και τα σχετικά με τη Γερμανία και διπλάσια από αυτά που αναφέρονταν στην Ιταλία).[22]. Το πιθανότερο όμως είναι ότι η συγκεκριμένη στάση εκκινούσε από λόγους εσωτερικής κατανάλωσης (για να φανεί στον κόσμο η 'ελληνικότητα' του μεταξικού πολιτικού συστήματος), και κυρίως από λόγους πολιτικής 'τακτικής'. Όπως είχε επισημάνει τότε ο πρέσβης των Η.Π.Α. *MacVeagh* και όπως έδειξαν διάφορες μελέτες σχετικές με τις ελληνοαγγλικές σχέσεις που δημοσιεύτηκαν αργότερα (δες παρακάτω), ο Μεταξάς είχε απόλυτη ανάγκη για να κυβερνήσει από την στήριξη των άγγλων και του παλατιού. Τόσο οι πρώτοι όσο και ο Γεώργιος όμως (που ήταν προσκολλημένος στο αγγλικό πρότυπο), έτρεφαν βαθειά απέχθεια για τα φασιστικά καθεστώτα. Οι δύο αυτοί παράγοντες πιθανόν να συγκρατούσαν το καθεστώς από το να προχωρήσει σε ευρείες αλλαγές φασιστικού τύπου, αλλά και να

---

[17] Εξαίρεση αποτελεί ο *Heinz Richter*, στο : '1936 – 1946 : δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα', τ. Α΄, β΄ εκδ., Αθήνα 1975, σελ. 66 – 70.

[18] Antonio Costa Pinto, 'Salazar's Dictatorship and European Fascism', Νέα Υόρκη 1995, σελ. 18, 37-40.

[19] Payne, ο.π., σελ 448, 648-9.

[20] Θανάσης Δ. Σφήκας, 'Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος', Αθήνα 2000, σελ. 76.

[21] Jon V. Kofas, 'Authoritarianism in Greece : the Metaxas Regime', Νέα Υόρκη 1983, σελ. 186-187.

[22] Γιώργος Κόκκινος, ' Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα : η περίπτωση του περιοδικού *Νέον Κράτος* (1937-1941)', χ.χ., σελ. 38.

συνηγορούσαν σε μια εγκράτεια στο φραστικό επίπεδο[23]. Ο Μεταξάς εξάλλου, είτε για λόγους σκοπιμότητας είτε επειδή εξέφραζε την ειλικρινή του ιδεολογική τοποθέτηση, απέρριπτε σε κατ' ιδίαν συζητήσεις με βρετανικούς και αμερικάνικους κύκλους το ναζιστικό μοντέλο. Στον άγγλο απεσταλμένο των *Times* δήλωνε την απογοήτευσή του λέγοντας πως έβρισκε τη νοοτροπία των ναζί «*ως καταφανώς αντίθετη με την Γερμανία που είχε γνωρίσει*»[24], ενώ στον αμερικανό πρέσβη έλεγε πως θεωρούσε το ναζιστικό κόμμα σοσιαλίζον και πολύ κοντα στον κομμουνισμό [25].

Η εμπλοκή όμως πιθανών λόγων 'τακτικής', που φίλτραραν τον πολιτικό λόγο των μελών της κυβέρνησης, δεν καθιστούν αξιόπιστη αναφορικά με τις προθέσεις του καθεστώτος την μαρτυρία των στελεχών του. Η ίδια η πολιτική του είναι αυτή που θα μας δώσει περισσότερες πληροφορίες για τους στόχους του δικτάτορα και τον βαθμό επιρροής του από τις φασιστικές μεθόδους. Η αλήθεια είναι ότι ο Μεταξάς δεν προχώρησε παρά ελάχιστα προς την κατεύθυνση που είχαν χαράξει τα φασιστικά καθεστώτα της Ευρώπης (μόνο δύο ήταν αυτά : το ναζιστικό της Γερμανίας και το Φασιστικό της Ιταλίας – τα υπόλοιπα όμορα κινήματα δεν κατάφεραν ποτά να κατακτήσουν την εξουσία). Τα μέτρα που έλαβε δεν είχαν ριζοσπαστικό χαρακτήρα αλλά, σε γενικές γραμμές, συντηρητικό και 'αστικό'. Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι ο δικτάτορας έκανε συχνά λόγο για τον ρόλο της κυβέρνησής του ως εγγυήτριας του «*αστικού καθεστώτος*», με την έννοια ότι η 4η Αυγούστου θα ήταν αυτή που θα προάσπιζε τις παραδοσιακές και τις συντηρητικές αξίες (ωστόσο, ίσως δεν πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη βάση σε αυτές τις αναφορές αφού το νόημα που προσέδιδε ο Μεταξάς στην λέξη 'αστικό' ήταν ασαφές[26] και άλλωστε, όπως θα δούμε σε άλλα κεφάλαια, ο λόγος του εμπεριείχε μερικές φορές και

---

[23] John O. Iatrides, 'Ambassador MacVeagh reports : Greece 1933-1947', Πρίνστον 1980, σελ. 111, 150. Επίσης : Prokopis Papastratis, 'Metaxas : a dictator of compromise', σελ. 5 (από τα υπό έκδοση πρακτικά του συνεδρίου 'Charisma and Politics : the Dictators and Fascist Leaders of Europe', Λισσαβώνα, Οκτώβριος 2001).

[24] εφ. *Το Βήμα* 5/2/1971 ('Τα Μυστικά Αρχεία του Φόρεϊν Όφις').

[25] Iatrides, 'Ambassador MacVeagh ...', ο.π., σελ. 182. Δύο πιθανές εξηγήσεις μπορούμε να δώσουμε για αυτή την σχετικά αταίριαστη με το πνεύμα του Μεταξά δήλωση. Η πρώτη είναι η άποψη πολλών ακροδεξιών, συμπεριλαμβανομένων και των ιταλών φασιστών, πως οι ναζί ήταν «πολύ σοσιαλιστές» και πως ο εθνικοσοσιαλισμός «ωθούσε την Ευρώπη στον κομμουνισμό» (Payne, ο.π., σελ. 330). Οπωσδήποτε αυτή η θεώρηση ήταν τουλάχιστον αμφιλεγόμενη αφού η θεωρητική της βάση είναι εξόφθαλμα λανθασμένη (άλλωστε ο *Hitler* είχε ήδη εκκαθαρίσει τα όποια στοιχεία εντός του κόμματος που κατηγορούνταν για 'αριστερές' τάσεις). Η δεύτερη εξήγηση είναι η υπογραφή του γερμανο-σοβιετικού συμφώνου που μόλις είχε προηγηθεί.

[26] Constantine Sarandis, 'The ideology and character of the Metaxas regime', στο : Robin Higham and Thanos Veremis (ed.), 'Aspects of Greece 1936-1940 : the Metaxas dictatorship', Αθήνα 1993, σελ. 152-153.

Για το ζήτημα του χαρακτήρα του μεταξικού κράτους ως υπερασπιστή του αστικού καθεστώτος βλ. : Mark Mazower, 'Greece and the inter – war economic crisis', Οξφόρδη 1991, σελ. 302 – 305.

αντιαστικές βολές που δημιουργούν υπόνοιες ιδεολογικής σύγχυσης). Γεγονός παραμένει πάντως πως η 4η Αυγούστου συνέχισε στους περισσότερους τομείς την πολιτική των προκατόχων του αστικών κυβερνήσεων.

Στην οικονομία δεν ακολούθησε μια αλλαγή συντεχνιακού τύπου που άλλωστε δεν την εφάρμοσαν τελικά και τα ίδια τα φασιστικά καθεστώτα – αν και συνήθως πιστεύεται το αντίθετο – τα οποία έμειναν κυρίως στο επίπεδο της 'κορπορατιστικής' ρητορείας (η Γερμανία έκλινε προς μια διευθυνόμενη και παρεμβατική οικονομία χωρίς πολλά καινοτόμα στοιχεία, ενώ στην Ιταλία ποτέ δεν εφαρμόσθηκε ένα ολοκληρωμένο συντεχνιακό σύστημα[27]). Η οικονομική πολιτική του καθεστώτος, αν και κάπως ασαφής ως προς τις αρχές της, φαίνεται ότι ευνοούσε την αυτάρκεια και ως ένα βαθμό την διευθυνόμενη οικονομία, όπως έχει επισημανθεί όμως, οι τάσεις αυτές είχαν ξεκινήσει πριν το 1936 λόγω της διεθνούς κατάστασης[28]. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρατήρηση ότι ο Μεταξάς δεν αντικατέστησε σχεδόν καθόλου το δυναμικό που στελέχωνε τις βασικότερες οικονομικές θέσεις και διατήρησε στα οικονομικά πόστα τους ανθρώπους που χρησιμοποίησαν οι προηγούμενες κυβερνήσεις[29].

Όσον αφορά την εξωτερική πολιτική της δικτατορίας, οι κύριες κατευθύνσεις της σε μεγάλο βαθμό είχαν ως σημείο εκκίνησης την προμεταξική περίοδο. Βασικές της αρχές όπως η βαλκανική συνεργασία, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και η έμφαση στον αγγλικό 'παράγοντα', την χαρακτήριζαν ήδη πριν από τον Απρίλιο του '36 [30]. Καμία δομική αλλαγή δεν συνέβη τα επόμενα χρόνια. Η στροφή της ελληνικής διπλωματίας προς τα φασιστικά καθεστώτα και ειδικά προς τη Γερμανία είναι ένας μύθος υπό διάλυση. Ήδη από τη δεκαετία του '80 σημαντικές μελέτες έδειξαν ότι η εξωτερική μας πολιτική μετά το 1936 ήταν σταθερά προσανατολισμένη προς την Αγγλία[31], ενώ πιο πρόσφατα κείμενα δείχνουν με πειστικότητα ότι ο

---

[27] Doug Thompson, 'State control in Fascist Italy : culture and conformity 1925 – 1943', Manchester / Νέα Υόρκη 1991, σελ. 70-76. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, 'Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα 1936-1940' στο : Χ. Φλάισερ / Ν. Σβορώνος, 'Η Ελλάδα 1936-1944 ...', ο.π., σελ. 101-102. Payne, ο.π., σελ. 270–274, 336-337, 657.

[28] Κώστας Βεργόπουλος, 'Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη : η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο', Αθήνα 1978, σελ. 27-43 και 81-100. Mark Mazower, 'Greece and the inter – war...', ο.π., σελ. 276 – 302. Ψαλιδόπουλος, ο.π., σελ. 105 κ.ε.

[29] Γιώργος Σταθάκης, 'Η ελληνική οικονομία επί Μεταξά' στο περ. *Ιστορικά* (εφ. *Ελευθεροτυπία* 27/10/1999), τ. 2, σελ. 11-12. Επίσης, Ψαλιδόπουλος, ο.π., σελ. 109.

[30] John S. Koliopoulos, 'Metaxas and Greek Foreign Relations 1936-1941' στο : Robin Higham and Thanos Veremis (ed.), ο.π., σελ. 87.

[31] Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, 'Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος 1935-1941: ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα', Αθήνα 1985. Ένα πιο πρόσφατο κείμενο : Προκόπης Παπαστράτης, 'Εξωτερική Πολιτική', στο : Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), 'Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα (1922-1940 : ο Μεσοπόλεμος), τ. Β-2, Αθήνα 2003, σελ. 284-292.

Μεταξάς θεωρούσε ήδη από το 1922 πως η ελληνική εξωτερική πολιτική πρέπει να στηριχθεί στον βρετανικό παράγοντα [32]. Άλλες έρευνες πάλι, κατέδειξαν την προβληματική πορεία των ελληνογερμανικών σχέσεων – ειδικά από το 1939 [33]. Οι επισκέψεις στελεχών από τη Γερμανία και την Ιταλία, που είχαν τις περισσότερες φορές εθιμοτυπικό χαρακτήρα, δεν συνιστούσαν ένα δείγμα αλλαγής της εξωτερικής πολιτικής – παρόλο που μερικές φορές νοηματοδοτήθηκαν κατ' αυτόν τον τρόπο[34]. Ας μην ξεχνάμε πως και πριν την 4η Αυγούστου, άτομα όπως ο *Göring* (που ήρθε στην Ελλάδα επί κυβερνήσεως Τσαλδάρη[35]), είχαν επισκεφτεί τη χώρα μας χωρίς αυτό να σηματοδοτεί κάποιες δραματικές αλλαγές στην εξωτερική της πολιτική.

Επίσης, η στροφή των οικονομικών σχέσεων της χώρας προς την Γερμανία με το σύστημα του *clearing* έχει υπερεκτιμηθεί, αφού δεν δημιούργησε εκείνες τις σχέσεις εξάρτησης που θα ενέπλεκαν ανεπανόρθωτα τη χώρα στην γερμανική σφαίρα επιρροής. Η εξάρτηση από το βρετανικό παράγοντα ήταν και εδώ καθοριστική. Όπως προκύπτει από τα βρετανικά αρχεία, η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε καμία αντίρρηση να θέτει στη διάθεση των άγγλων τα στοιχεία εκείνα που αφορούσαν τις ελληνογερμανικές οικονομικές σχέσεις και η βρετανική πλευρά παρακολουθούσε την κατάσταση με τρόπο που αυτή να είναι δύσκολο να ξεφύγει από τον έλεγχό της [36]. Και τελικά, είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη ότι

> «ενώ η εμπορική εξάρτησις της Ελλάδος έναντι της Γερμανίας εχρονολογείτο μόλις από του 1932, η οικονομική της εξάρτησις από την Αγγλίαν, πολύ βαθυτέρα και μονιμωτέρα,

---

[32] Χρήστος Χατζηιωσήφ, 'Κοινοβούλιο και Δικτατορία', στο : Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), ο.π., σελ. 115-116 · Χρήστος Χατζηιωσήφ, 'Το ΟΧΙ του Μεταξά : μακροχρόνιοι και βραχυχρόνιοι παράγοντες στη διαμόρφωση μιας απόφασης', στο : ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, 'Η Ελλάδα του '40 (επιστημονικό συμπόσιο)', Αθήνα 1993 ·Prokopis Papastratis, 'Metaxas : a dictator of compromise', ο.π., σελ. 3 και 9. Στο πρώτο πρόγραμμα των Ελευθεροφρόνων το 1922, ο Μεταξάς είχε θέσει ως αξίωμα της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, τον προσανατολισμό της προς τις δυνάμεις της Αντάντ Αγγλία και Γαλλία. Ένα χρόνο αργότερα υπεράσπισε αυτές τις θέσεις στην γαλλική εφημερίδα *Le Matin*. Αργότερα, ως υπουργός Συγκοινωνιών στην οικουμενική κηβέρνηση, ο Μεταξάς είχε προασπίσει τα βρετανικά συμφέροντα.

[33] Αννίβας Βελλιάδης, 'Μεταξάς – Χίτλερ : ελληνογερμανικές σχέσεις στην Μεταξική δικτατορία 1936-1941', Αθήνα 2003. Οι αιτίες που δημιούργησαν προβλήματα στις ελληνογερμανικές σχέσεις ήταν πολλές: η αποδοχή των αγγλογαλλικών εγγυήσεων με αφορμή την ιταλική εισβολή στην Αλβανία, η ανακάλυψη μυστικής ελληνογαλλικής αλληλογραφίας ('έγγραφα Σαριτέ'), η ναύλωση ελληνικών πλοίων για τους άγγλους, η παράδοση πολεμικού υλικού στην Βουλγαρία (και η 'αμέλεια' παράδοσής του στην Ελλάδα), η χειροτέρευση των εμπορικών σχέσεων των δύο χωρών το 1940 κλπ

[34] Σπύρος Λιναρδάτος, 'Η εξωτερική πολιτική της 4ης Αυγούστου', Αθήνα 1975, σελ. 150.

[35] Για την επίσκεψη του *Göring* βλ. εφ. *Το Βήμα* 1/12/1974 ('Ο Β. Μαθιόπουλος αποκαλύπτει τα άγνωστα γερμανικά αρχεία') · Mogens Pelt, 'Tobacco, Arms and Politics : Greece and Germany from World Crisis to World War 1929 – 41', Κοπεγχάγη 1998, σελ. 97, 110 – 111.

[36] F.O. 371, 24904/11 (Αναφορά πάνω στην ελληνοβρεττανική Συμφωνία της 16ης Οκτωβρίου 1939). Για τις συντομογραφίες των Αρχείων, δες στη ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

εχρονολογείτο από της ιδρύσεως του βασιλείου, κατά τον 19ον αιώνα. Ήτο δε κυρίως δημοσιονομικής φύσεως» [37].

Εξάλλου, μια πιθανή αλλαγή του καθεστώτος προς μια υποτιθέμενη 'φασιστική' εξωτερική πολιτική δεν θα έστεκε ως θεωρία. Πρώτον, διότι δεν υπάρχει κάτι που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε 'φασιστική εξωτερική πολιτική'. Η θέση των φασιστικών κινημάτων περί διπλωματίας είχαν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους και αν υιοθετήσουμε την (αρκετά αβέβαιη) θεωρία ότι κοινός τους παρονομαστής ήταν ο επεκτατισμός, τότε σίγουρα το μη αλυτρωτικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου δεν εντάσσεται σε αυτά. Δεύτερον, η συμπόρευση με καθεστώτα που θεωρούνται φασιστικά δεν κάνουν ένα άλλο καθεστώς αυτόματα φασιστικό. Η εξωτερική πολιτική συνήθως διαμορφώνεται πολύ περισσότερο με βάση το συμφέρον και τον ρεαλισμό παρά με ιδεολογικά κριτήρια. Και είναι σίγουρο ότι ο Μεταξάς ανήκε στην 'σχολή' των ρεαλιστών. Το απέδειξε όταν, με μια κίνηση που αρχικά προκαλεί έκπληξη, ενέπλεξε τη χώρα στο δίκτυο πώλησης όπλων υπέρ των Δημοκρατικών του ισπανικού εμφυλίου πολέμου : η ανάγκη της χώρας για αύξηση των συναλλαγματικών αποθεμάτων, η στήριξη της ελληνικής οικονομίας στη ναυτιλία και η εξάρτησή της από τον Μποδοσάκη (ειδικά επί Μεταξά), έθεσαν την ιδεολογική διάσταση στο περιθώριο και έβαλαν την εξωτερική πολιτική σε ένα πλαίσιο ρεαλισμού [38]. Μολονότι υπήρχαν διάφορες τάσεις στην κυβέρνηση, φαίνεται ότι ακόμα και τα περισσότερο φιλογερμανικά στοιχεία της, όπως ο Κοτζιάς, αντιλαμβάνονταν την πραγματιστική αντίληψη του αρχηγού τους[39]. Αν και ο Μεταξάς έπαιζε με λεπτές ισορροπίες, ο ρεαλισμός ήταν μέχρι το τέλος ο γνώμονας της πολιτικής του.

~.~.~.~.~.~.~

---

[37] Δημήτρης Κιτσίκης, 'Η Ελλάς της 4ης Αυγούστου και αι Μεγάλαι Δυνάμεις : τα αρχεία του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών 1936-1941', Αθήνα 1974, σελ. 86.

[38] Mogens Pelt, 'Tobacco, Arms... ', ο.π., σελ. 161 – 181 . Σφήκας, ο.π., σελ. 113-157.

[39] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κοτζιά, Φακ. 1.3, Προσωπική επιστολή Κοτζιά προς Πιπινέλη, 6/10/1936. Ο Κοτζιάς αναφέρει : «αναμφισβήτως και αναντιρρήτως η Αγγλία θα είναι η γεροντοκόρη την οποίαν πρέπει πάντοτε να χαϊδεύωμεν, διότι λόγω της ηλικίας της πειράζεται όταν βλέπη κανέναν να ερωτοτροπή με νέες φιλενάδες ...».

Η κάπως ευμενής, αν και επιφυλακτική, αυτή στάση του Κοτζιά υπέρ της Αγγλίας αποκρυσταλλώνεται αργότερα όταν πλέον είναι πιο ξεκάθαρη η πρόσδεση της 4ης Αυγούστου στην αγγλική εξωτερική πολιτική. Σε επιστολές του προς τον Πιπινέλη στο τέλος του '38, ο Κοτζιάς λέει : «σήμερα ... νομίζω ότι δεν αντενδείκνυται μια ευμενής θέσις έναντι των Γερμανών, μια ευμενεστέρα έναντι των Άγγλων...». Δύο μήνες αργότερα, σε μια άλλη επιστολή εκφράζει τον συλλογισμό πως, παρόλη τη δύναμη που έχει συγκεντρώσει η Γερμανία και παρά το ότι ο ίδιος συμπαθεί «σπουδαίως τον γερμανικόν λαόν», η Ελλάδα πρέπει να είναι επιφυλακτική απέναντί της γιατί η «γερμανική δύναμις ... έχει κάτι που σε τηρεί εν επιφυλακή, είναι κάποια ανησυχία εθνική ...». Συνεχίζει λέγοντας ότι η Αγγλία είναι πολύ ισχυρή, ενώ η Ιταλία και η Γερμανία τώρα δοκιμάζονται και εκφράζει το ερώτημα τί θα συμβεί στη Γερμανία αν πεθάνει ο *Hitler*... (Στο ίδιο, Φακ. 1.4, επιστολές προς Πιπινέλη 29/10/1938 και 13/12/1938 αντίστοιχα).

Θα ήταν πλατιασμός σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε αναλυτικά την ομοιότητα και των υπόλοιπων επιμέρους πολιτικών της 4ης Αυγούστου με αυτές των προηγούμενων κυβερνήσεων. Είναι πάντως γεγονός ότι σε μια σειρά από τομείς (όπως ο αντικομμουνισμός που όμως ο Μεταξάς τον εντατικοποίησε στο μέγιστο βαθμό), το καθεστώς συνέχισε την πολιτική των προκατόχων του. Οι αλλαγές προς την φασιστική κατεύθυνση δεν ήταν λοιπόν τόσο ευρείες. Ο κανόνας αυτός είχε δύο εξαιρέσεις – και οι δύο αφορούσαν τις προσπάθειες του καθεστώτος να ασκήσει έλεγχο και επιρροή πάνω στους έλληνες πολίτες.

Η πρώτη είχε σχέση με τις αστυνομικές μεθόδους, που ακολούθησαν μάλλον τα φασιστικά πρότυπα. Το ευρύ δίκτυο παρακολούθησης, οι γενικότερες τακτικές της μεταξικής αστυνομίας, η πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα αποτελεσματικότητά της και η υπερβολική στήριξη που παρείχε στον κρατικό μηχανισμό (και αντίστροφα), θυμίζουν έντονα το ναζιστικό πρότυπο αστυνόμευσης. Ακόμα και η Δήλωση Μετανοίας φαίνεται πως ήταν αντιγραφή ανάλογης μεθόδου που είχε εφαρμοστεί στη χιτλερική Γερμανία από το 1933 [40]. Η συνεργασία του Μανιαδάκη με τις αστυνομικές υπηρεσίες της Γερμανίας είχε λάβει επίσημη μορφή. Παρόλο που η πρώτη επαφή των δύο καθεστώτων στα πλαίσια της *Antikomintern* δεν ήταν ικανοποιητική, η συνέχεια απέφερε σημαντικούς καρπούς : αλληλογραφία Μανιαδάκη – *Himmler*, συμφωνία για κοινή αντιμετώπιση «*των μπολσεβικικών ραδιουργιών*», ανταλλαγή πληροφοριών σχετικών με κομμουνιστική δράση και συμμετοχή της Ελλάδας στο διεθνές αστυνομικό συνέδριο του Βερολίνου. Τα γερμανικά αρχεία μας πληροφορούν ταυτόχρονα, ότι η ηγεσία της αστυνομίας που είχε αναλάβει τις πολιτικές υποθέσεις, είχε «*φιλογερμανικές διαθέσεις*»[41].

Η δεύτερη εξαίρεση για την οποία πάλι μπορεί να γίνει λόγος για μαζική αντιγραφή των φασιστικών μεθόδων (αν και εντελώς επιφανειακή όπως θα διαπιστώσουμε), ήταν η περίπτωση της προπαγάνδας. Η συγκριτική μελέτη των μεθόδων της φασιστικής προπαγάνδας και αυτών της 4ης Αυγούστου, είναι αναπόφευχτα ένα από τα κεντρικά σημεία των σελίδων που θα ακολουθήσουν[42].

---

[40] Νίκος Αλιβιζάτος, 'Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974 : όψεις της ελληνικής εμπειρίας' , γ΄ εκδ., Αθήνα 1995, σελ. 422 (υποσημ. 45).

[41] Renate Meissner, 'Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας', στο : Χ. Φλάισερ / Ν. Σβορώνος, 'Η Ελλάδα 1936-1944 ...', ο.π., σελ. 52-53 και 57 (σημ. 19).

[42] Δύο προκαταρκτικές διευκρινίσεις είναι απαραίτητες σε αυτό το σημείο. Η πρώτη αφορά τα χρονικά όρια της έρευνας του προπαγανδιστικού μηχανισμού της 4ης Αυγούστου. Η έρευνα λοιπόν σταματά στην 28η Οκτωβρίου του 1940. Με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου η προπαγάνδα του καθεστώτος αποκτά εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά τα οποία δε θα μας απασχολήσουν εδώ. Η δεύτερη διευκρίνιση αφορά τον προσδιορισμό του όρου 'νεολαία'. Ανεξάρτητα από τον όποιον ορισμό μπορεί να

Κεφάλαιο Β΄

~.~.~.~.~.~.~

Η Προπαγάνδα της 4ης Αυγούστου

δοθεί, στην περίπτωση μας ως νεολαία θα θεωρήσουμε το σύνολο εκείνο που συγκροτείται από τις ηλικίες 7-25 ετών. Ο λόγος είναι ότι η Ε.Ο.Ν. απαρτιζόταν από νέους αυτών των ηλικιών και επιπλέον η σχολική και πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα (κατεξοχήν, όπως θα δούμε, τομέας προπαγανδιστικής δραστηριότητας για το καθεστώς) απευθυνόταν σχεδόν αποκλειστικά στην συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα...

1) Τα βασικά χαρακτηριστικά της προπαγάνδας της 4ης Αυγούστου

i) Φασιστική Προπαγάνδα και 4η Αυγούστου

Άσχετα με τον χαρακτηρισμό που θα έδινε κάποιος στο καθεστώς Μεταξά, ακόμα και αν μερικοί χαρακτηρισμοί που παραπέμπουν σε ευρωπαϊκά παραδείγματα ('φασιστικός', 'ολοκληρωτικός' κλπ) απορρίπτονταν ως αδόκιμοι για την περίπτωση της 4ης Αυγούστου, γεγονός παραμένει ότι το ελληνικό καθεστώς αντέγραψε στον προπαγανδιστικό τομέα τον ιταλικό Φασισμό, αλλά και το γερμανικό ναζισμό.

Πραγματικά, αυτό που έχει μείνει περισσότερο στον λαό από τη δικτατορία του Μεταξά είναι οι τελετές και οι φιέστες, η E.O.N., οι 'φυρερικές' εμφανίσεις του δικτάτορα και γενικά μια φασιστικής αισθητικής προπαγάνδα. Στο ύφος αυτό, παρά τις αντιρρήσεις του καθεστώτος ότι δεν αντέγραφε κανέναν (παρά μόνο ίσως την αρχαία Ελλάδα), ο οποιοσδήποτε μπορούσε εύκολα να διακρίνει ξενόφερτα δάνεια.

Πέρα από τις τελετές, τους φασιστικούς χαιρετισμούς και την E.O.N., οι Έλληνες της εποχής μπορούσαν να δουν και μια διαφορά στο δημόσιο λεξιλόγιο της καθημερινότητας. Οι νέες ασυνήθιστες λέξεις μπορεί να ήταν το 'Ολοκληρωτικόν Κράτος' (όπως το ιταλικό *Stato Totalitario*) ή ο 'Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός' (που μπορεί να θύμιζε σε κάποιους το 'Τρίτο Ράιχ'). Το 'Νέον Κράτος' ίσως να το είχαν πάρει από το ιταλικό *Stato Nuovo* (αν και εδώ πιθανόν το δάνειο να ήρθε από την Πορτογαλία, αφού το σαλαζαρικό *Estado Novo* μεταφράζεται με τον ίδιο τρόπο).

Ασφαλώς σε αυτό το μιμητισμό έπαιξε ρόλο και η πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη. Σε δύο μεγάλες χώρες είχαν εγκατασταθεί φασιστικού τύπου καθεστώτα με ευρεία λαϊκή βάση που είχαν κερδίσει μια αδιαφιλονίκητη θέση στην κορυφή της εξουσίας. Η συμβολή της προπαγάνδας στην επιτυχία τους ήταν σημαντική και είχε ήδη μυθοποιηθεί από πολλούς (ο χαρακτηρισμός 'Γκέμπελς' φέρνει και σήμερα συνειρμούς). Σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες αντελήφθησαν τη χρησιμότητα ενός προπαγανδιστικού μηχανισμού τόσο για λόγους εσωτερικής πολιτικής, όσο και για τον επερχόμενο πόλεμο που όλοι έβλεπαν να πλησιάζει. Τα περισσότερα κράτη έσπευσαν να στήσουν (ή να αναβιώσουν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) τους δικούς τους οργανισμούς προπαγάνδας και μερικά που είχαν μια ιδεολογική συγγένεια αντέγραψαν εκτός από το οργανωτικό μέρος, και πολλά σημεία από το ύφος και το περιεχόμενο της φασιστικής προπαγάνδας.

Η Ελλάδα ήταν ένα από αυτά τα κράτη. Και δεν είναι τελικά παράξενο αν σκεφτεί κανείς ότι στις θέσεις-κλειδιά της μεταξικής προπαγάνδας ήταν κυρίως γερμανόφιλοι και φασιστικών αποκλίσεων στελέχη. Όσο δύσκολο είναι να μιλήσει κανείς για σύμπτωση, άλλο τόσο είναι να αποδείξει την υπόθεση της συνειδητής επιλογής[43]. Στο Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού πάντως (το κατεξοχήν υπεύθυνο για θέματα προπαγάνδας), επικεφαλής ήταν ο Νικολούδης, γνωστός γερμανόφιλος. Σε μια επιστολή του μάλιστα προς τον Μεταξά τού προτείνει να προχωρήσουν ακόμα πιο πέρα, να ενοποιήσουν σε ένα υπουργείο όλους τους προπαγανδιστικούς οργανισμούς και να τού δώσουν ανάλογη ονομασία: στην Ευρώπη «*τα υπουργεία αυτά ονομάζονται..., Υπουργεία Λαϊκής Αγωγής*[44]». Ο Νικολούδης , σε ταξίδι του στη Γερμανία το Μάρτιο του 1938, είχε επαφές με στελέχη και τον Υφυπουργό του γερμανικού Υπουργείου Προπαγάνδας[45]. Ένας άλλος υπουργός που όπως θα φανεί στην επόμενη ενότητα ήταν ένας εκ των τριών που είχαν άμεση σχέση με την προπαγάνδα, ο υφυπουργός Εργασίας Αρ. Δημητράτος, ήταν σύμφωνα με τους Αγγλους ένας από τους λίγους πιστούς φιλογερμανούς της κυβέρνησης[46].

Το ίδιο συνέβαινε και σε άλλα συγγενικά πόστα. Οι υπεύθυνοι της λογοκρισίας στον Τύπο Παπαστρατηγάκης και Κονιτόπουλος, ήταν επίσης γερμανόφιλοι – ο δεύτερος απαλλάχθηκε από τα καθήκοντά του γιατί, λόγω του φιλογερμανισμού του, δεν ανταποκρίθηκε στο πνεύμα της ουδετερότητας που ζητούσε ο Μεταξάς από τον ελληνικό τύπο, ειδικά τους πρώτους μήνες του Παγκοσμίου Πολέμου[47]. Στην Ε.Ο.Ν. την προπαγάνδα είχε αναλάβει το Γραφείο ΙΙΙ και περισσότερο το Τμήμα Β΄ (Πολιτικής Διαπαιδαγώγησεως). Υπεύθυνος του Γραφείου τελικά ανέλαβε ο Κούμαρος, ο γνωστός θεωρητικός της 4ης Αυγούστου που ήταν επηρεασμένος από τον ιταλικό ολοκληρωτισμό[48]. Επικεφαλής του Τμήματος ήταν ο Κυριάκος Καραμάνος. Αυτός ήταν ίσως ο μόνος που έγραφε νεολαιίστικα

---

[43] Ίσως έχει σημασία εδώ να παρατεθεί μία παρατήρηση του *Juan J. Linz*, ο οποίος υπογράμμισε ότι πολλές φορές διάφορα μη φασιστικά, αυταρχικά καθεστώτα εκείνης της περιόδου χρησιμοποίησαν τα φασιστικής απόκλισης στελέχη τους για λειτουργίες όπως η προπαγάνδα, ο έλεγχος των μέσων επικοινωνίας κλπ (στο Antonio Costa Pinto, ο.π., σελ. 164 – 165). Οι λόγοι που ώθησαν σε αυτή την κίνηση πιθανόν είχαν να κάνουν με την έμφαση που απέδιδαν τα φασιστικά κινήματα σε ζητήματα που σχετίζονταν με την προπαγάνδα και την κινητοποίηση των μαζών, αλλά και με την προσπάθεια εκτόνωσης της δυναμικής των ιδεολόγων του φασισμού εντός των καθεστώτων αυτών με την απόδοση συγκεκριμένων ρόλων στα πλαίσια της κυβερνητικής τους πολιτικής.

[44] Γ.Α.Κ., Αρχείο Μεταξά, φακ. 34, α.ε. 026

[45] Για τις συναντήσεις αυτές βλ. εφ. *Καθημερινή*, 15/3 και 22/3/1938.

[46] F.O. 371, 24909-b (312-318).

[47] F.O. 371, 24922 (51). Αφορά την κατάσταση του Ελληνικού Τύπου, Μάιος 1940.

[48] Γιώργος Κόκκινος, 'Η φασίζουσα..., ο.π., σελ. 66

προπαγανδιστικά κείμενα με απροκάλυπτες αναφορές στο φασισμό και στις φασιστικές θεωρίες [49].

Εδώ πάντως δεν έχουμε να κάνουμε με μια αόριστη επιρροή που κατέληξε σε κάποια συγκυριακή αντιγραφή. Ήδη από τον Αύγουστο του 1936 στελέχη της δικτατορίας ζητούσαν, μέσω της Ιταλικής πρεσβείας στην Αθήνα, κείμενα από τις Ιταλικές υπηρεσίες προπαγάνδας και την Φασιστική οργάνωση νεολαίας *Opera Nazionale Balilla*[50]. Στο επίπεδο της νεολαιΐστικης προπαγάνδας υπήρχε και ειδικό τμήμα παρακολούθησης και μελέτης αντίστοιχων οργανώσεων του εξωτερικού. Ήταν το Τμήμα Ε΄ του Γραφείου ΙΙΙ της Ε.Ο.Ν., που μετά από διαταγή του Μεταξά και για την «*ευχερεστέραν διεξαγωγήν της υπηρεσίας του*» υπάχθηκε στη νεοϊδρυθείσα Α΄ Διεύθυνση του ίδιου Γραφείου. Καθήκοντα του Τμήματος ήταν η παρακολούθηση των «*ξένων παρεμφερών οργανώσεων*» και του ξένου τύπου, όπως και η διεθνής επικοινωνία[51].

Και ενώ ποτέ ή σχεδόν ποτέ δεν υπήρχε δημόσια παραδοχή για τη μεθοδικότητα της αντιγραφής, μια προσεκτική ματιά στα εσωτερικά έγγραφα της Ε.Ο.Ν. (διοικητικά, εκθέσεις...) δείχνει μια άλλη κατάσταση. Βλέπουμε να γίνεται λόγος για το «*σύστημα Μουσολίνι*» στην εκπαίδευση, για το πως «*οι Γερμανοί επηρεασθέντες από τον λόγον του Χίτλερ έχουν μεταβληθή εις μάζαν*» και για άλλα παρόμοια[52].

Η μεταξική δικτατορία λοιπόν, σε όποιο τυπολογικό μοντέλο κι αν ενταχθεί, είναι σίγουρο ότι ήταν επηρεασμένη από το προπαγανδιστικό παράδειγμα δύο χωρών : της Γερμανίας και της Ιταλίας (χωρίς, επαναλαμβάνουμε, αυτό να σημαίνει ότι έκλινε ιδιαίτερα προς το ένα ή το άλλο γενικότερο πολιτικοϊδεολογικό σύστημα των δύο χωρών). Η επιρροή θα φανεί αργότερα και στην πράξη κατά την επεξεργασία των επιμέρους ζητημάτων, όπου θα αναδειχθούν ομοιότητες τόσο στα μέσα όσο και στα θέματα της μεταξικής προπαγάνδας. Αυτό είναι και ένα δομικό χαρακτηριστικό της μεταξικής προπαγάνδας, ίσως το πιο βασικό.

---

[49] Δες για παράδειγμα Κ.Μ. Καραμάνος, 'Τί θα κάμουμε ;' εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σ 28, όπου και αναφορές στον *Gentile* και το *Che Coseille Fascismo*.

[50] R. Rainero, 'Το πραξικόπημα του Μεταξά και η απήχησή του στη φασιστική Ιταλία', στο Χ. Φλάισερ, Ν. Σβορώνος, 'Ελλάδα 1936-1944 ...', ο.π., σελ. 36-37

[51] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 13, α.ε. 051 (Μεταξάς προς Περιφερειακές Διοικήσεις, 8/3/1939) & Κανονισμός Εσωτερικής Υπηρεσίας, εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 21.Δες επίσης και την ομιλία του Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας (Κ.Ε.Ν.) Κανελλόπουλου στη Β' Διάσκεψη Ε.Ο.Ν. όπου θεωρεί πως η δυσλειτουργία του Τμήματος λόγω του πολέμου δεν είναι παρά μια 'ελαφρά ζημία', αφού η Ε.Ο.Ν. λόγω του ελληνικού χαρακτήρα της, δεν έχει ανάγκη να αντιγράφει τις ξένες οργανώσεις (Πρακτικά - Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών Διοικητών και Διοικητριών Ε.Ο.Ν., εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, τ. Α΄, σελ. 272)

[52] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 13, α.ε. 018 και 019.

Εικόνα **1**

Ο Υφυπουργός Τύπου και Τουρισμού
Θεολόγος Νικολούδης

ii) Ο καθολικός έλεγχος των Μέσων Επικοινωνίας και Προπαγάνδας

Ένα χαρακτηριστικό που επίσης θυμίζει φασιστικά καθεστώτα είναι ο καθολικός έλεγχος πάνω στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, στα προπαγανδιστικά μέσα και γενικότερα σε οτιδήποτε θα μπορούσε να συμβάλλει στη διάδοση ιδεών. Χωρίς να είναι αποκλειστικότητα των φασισμών, το χαρακτηριστικό αυτό εφαρμόσθηκε με ιδιαίτερη ακρίβεια και σκληρότητα από αυτούς. Εδώ βέβαια είναι συγκεχυμένα τα όρια μεταξύ ιδεολογικών και κατασταλτικών μηχανισμών, μεταξύ προπαγάνδας και βίας. Ο συνδυασμός και των δύο δεν ήταν άγνωστος στους φασίστες που σκόπιμα συνδύαζαν και τα δύο[53]. Η πανίσχυρη αστυνομία του Μανιαδάκη και η αρθρόα παραγωγή περιοριστικών νόμων από την εδώ κυβέρνηση, συνέβαλλαν στη δημιουργία μιας ανάλογης κατάστασης.

Ο έλεγχος στον Τύπο καταρχήν, έγινε δυνατός με μια σειρά από μέτρα. Το πρώτο ήταν η λογοκρισία. Οι οδηγίες που έστειλε ο Νικολούδης στις εφημερίδες ήταν πραγματικά ασφυκτικές. Μεταξύ άλλων απαγόρευε την εμφάνιση των 'κενών' στις λογοκριμένες στήλες, την κριτική του κυβερνητικού έργου εκτός αν αυτή ήταν ευνοϊκή, τις δημοσιεύσεις για οποιαδήποτε πολιτική προσωπικότητα και για την κυβέρνηση χωρίς προηγούμενη έγκριση, τις ειδήσεις για την Κύπρο και τα Δωδεκάνησα, την αναφορά σε αριστερές θεωρίες, τα θετικά σχόλια για τις επιτυχίες των 'Ερυθρών' στην Ισπανία...[54]. Τις παραπάνω οδηγίες συμπλήρωσε νόμος που προέβλεπε την ποινή της κατάσχεσης για τις εφημερίδες που καταφέρονταν εναντίον του μελών της βασιλικής οικογένειας, του πολιτεύματος, του Υπουργικού Συμβουλίου κτλ κτλ[55]. Η λογοκρισία είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο που είχε γίνει ανυπόφορη και σε μέλη της κυβέρνησης ! Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι μια επιστολή διαμαρτυρίας που έστειλε

---

[53] Δεν πρέπει εδώ να θεωρηθεί ότι συμπεριλαμβάνεται η βία στα μέσα της προπαγάνδας. Η βία μόνο συγκυριακά και επικουρικά μπορεί να θεωρηθεί ως μέσο προπαγάνδας. Στην περίπτωση του φασισμού όμως, έχουμε συχνά έναν συνειδητό και κάπως ρευστό συνδυασμό: «*Η προπαγάνδα και η... χρήση βίας πρέπει να εφαρμόζονται μαζί με επιδέξιο τρόπο. Ποτέ δεν αντιτίθενται απόλυτα η μία στην άλλη. Η χρήση βίας μπορεί να είναι ένα κομμάτι προπαγάνδας*». Η φράση αυτή ανήκει στον *Eugen Hadamovsky*, υπεύθυνο των γερμανικών ραδιοφωνικών μεταδόσεων (παρατίθεται στο : Z.A.B. Zeman, 'Nazi Propaganda', Λονδίνο 1964, σελ. 16). Αλλά και ο *Hitler* συνηγορούσε στη χρήση βίας για λόγους εντυπωσιασμού των μαζών (Adolf Hitler, 'My Struggle', Λονδίνο 1933, σελ. 202). Ανάλογες απόψεις είχε και ο *Goebbels* : «*ένα κοφτερό σπαθί πρέπει πάντα να στέκεται πίσω από την προπαγάνδα για να είναι πραγματικά αποτελεσματική*» (Terry Smith, 'A state of seeing, unsighted : notes on the visual in Nazi war culture' στο : περ. *Block*, τ. 12, 1986/1987, σελ. 52).

[54] περ. *Αντί*, τ. 4, 19/10/1974, σελ. 12 («Ένα Άγνωστο Ντοκουμέντο»).

[55] A.N. 1092/1938, κεφ. Η, αρ.51

ο Υπουργός Γ.Δ. Πρωτευούσης Κ. Κοτζιάς προς τον Μεταξά : «*Το Υπουργείον Τύπου...ήσκησεν χθες νέαν λογοκρισίαν εις ανακοίνωσιν μου...*»[56]

Το να μη γράφουν οι εφημερίδες αυτά που θέλουν ήταν ένα πλήγμα κατά της ελευθεροτυπίας. Το να δημοσιεύουν υποχρεωτικά τις καταχωρήσεις του καθεστώτος ήταν ακόμα χειρότερο. Ατελείωτα αφιερώματα από τις φιέστες, από τις περιοδείες και εκδηλώσεις του Μεταξά, από τις κυβερνητικές απόψεις γέμιζαν τις σελίδες των εφημερίδων. Οι οδηγίες που διοχετεύονταν από την κορυφή των προπαγανδιστικών υπηρεσιών προς τα κάτω έθεταν τις βασικές κατευθύνσεις :

> «Εις τον Αθηναϊκόν όπως και τον επαρχιακόν τύπον πρέπει κατά το 15θήμερον αυτό και βάσει των ομιλιών που θα γίνονται εις τας οργανώσεις να δημοσιεύονται άρθρα αναλυτικά των θεμάτων αυτών όσο το δυνατόν σύντομα και περιεκτικά, αλλά με χονδρά γράμματα και εις την πρώτην σελίδα.
>
> Τα άρθρα αυτά ει δυνατόν να δημοσιεύονται καθ' εκάστην από της 12ης Μαρτίου, συντασσόμενα ή εμπνεόμενα από τας οργανώσεις μας... Αφήνονται εις την πρωτοβουλίαν των εκασταχού στελεχών δια να μη φαίνονται ως αντιγραφαί ή ως κατ' επιταγήν...»

Και μετά από την σύνταξη της οδηγίας, κάποιο πρωί θα ερχόταν στα γραφεία των εφημερίδων ένα αναλυτικό έγγραφο προς δημοσίευση όπως αυτό που έλαβαν για να προβάλλουν την προετοιμασία του εορτασμού της 25ης Μαρτίου 1940, και που θα είχε μια σφραγίδα στην κορυφή : «ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΩΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΣΕΛΙΣ – ΔΙΣΤΗΛΟ ΜΕ ΚΤΥΠΗΤΟ ΤΙΤΛΟ»[57]

Για να ελέγξει τον τύπο, το καθεστώς έπρεπε να κερδίσει τους δημοσιογράφους, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Ο ένας τρόπος ήταν να θέσει σε ασφυκτικό πλαίσιο τις δημοσιογραφικές ενώσεις. Με δύο Αναγκαστικούς Νόμους[58] ο Υφυπουργός Τύπου απέκτησε υπερεξουσίες πάνω στις ενώσεις και ελεγκτικές αρμοδιότητες στους δημοσιογράφους μέσω των ενώσεων. Εφαρμόζοντας τακτική ραβδιού-καρότου, η κυβέρνηση τους προσέφερε και προνόμια, όπως ήταν η Κυριακή αργία, η ατέλεια σε πολλά δημόσια θεάματα κτλ[59]

Στην ουσία όλος ο μηχανισμός του τύπου λειτουργούσε για την προπαγάνδα της δικτατορίας. Η τελευταία, όχι μόνο εκμεταλλευόταν τον προϋπάρχοντα της 4ης Αυγούστου μηχανισμό, αλλά ταυτόχρονα δημιουργούσε ένα καινούριο δίκτυο διακίνησης που σε ορισμένες περιπτώσεις λειτουργούσε ανταγωνιστικά με τον μηχανισμό που υπήρχε πριν από το 1936. Με τη συνήθη τακτική της λύσης των προβλημάτων διά της παραγωγής νόμων, η κυβέρνηση ήταν σε θέση να παραμερίσει τις παλιές εφημερίδες με ένα Διάταγμα της 15/12/1938 που όριζε πως τα περιοδικά και οι εφημερίδες που εξυπηρετούσαν εθνικούς, θρησκευτικούς

---

[56] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Κοτζιά, φακ. 1.3, Κοτζιάς προς Μεταξά 8/6/1937.
[57] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 6, α.ε. 106 & Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 12, α.ε. 007.
[58] Ήταν οι 1093/1938 & 1683/1939.
[59] Βλ. και τον λόγο του Νικολούδη, δημοσιευμένο στην εφ. *Καθημερινή*, 26/9/1940

και κοινωνικούς σκοπούς θα πωλούνταν δωρεάν ή με μικρότερη τιμή. Χιλιάδες αντίτυπα που διανέμονταν δωρεάν ή σε εξευτελιστική τιμή ακολούθησαν τη δημοσίευση του διατάγματος. Αγνοώντας έτσι κάθε έννοια ανταγωνισμού, το καθεστώς έπληξε τις εφημερίδες που εξάλλου δεν ήταν παρά οικονομικές επιχειρήσεις. Χαρακτηριστικό είναι το ότι η έκδοση του περιοδικού *Νεολαία* είχε ως αποτέλεσμα την σοβαρή κάμψη της εκδοτικής παραγωγής νεανικών εντύπων[60].

Εν τω μεταξύ η τιμή των εφημερίδων είχε ήδη αυξηθεί κατά 2 δρχ. Όλα αυτά συνέτειναν και στη μείωση του αναγνωστικού κοινού (από 350.000 φύλλα ημερησίως στην προδικτατορική περίοδο, σε 250.000 κατά τη δικτατορία[61]). Λογικό επόμενο ήταν λοιπόν το κλείσιμο πολλών εφημερίδων είτε επειδή δεν συνέπλεαν με τη δικτατορία, είτε επειδή δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν οικονομικά.

~.~.~.~.~.~.~

Για τη δικτατορία, οι εφημερίδες δεν ήταν παρά ένα μόνο κομμάτι της έντυπης παραγωγής στην προσπάθειά της να μονοπωλήσει την ροή των ιδεών. Ότι νόμιμο βιβλίο εκδιδόταν έμπαινε αναγκαστικά στην υπηρεσία της προπαγάνδας. Ο Στ. Ταμπακέας, υπεύθυνος του Καζαμία για περισσότερα από 60 χρόνια, θυμάται από την μεταξική περίοδο:

> «Εκεί που γράφονταν οι προβλέψεις για τον καιρό, μας ανάγκαζαν να γράφουμε και κάτι καλό για την κυβέρνηση, όπως για παράδειγμα : '...ουδεμία πυρκαϊά παρατηρείται εις τα δάση λόγω των εξαίρετων μέτρων που ελήφθησαν..'» [62]

Οι Συνταγές Μαγειρικής απ' την άλλη, με αφορμή τις συμβουλές για την σωστή γεωργική καλλιέργεια των υλικών, έπρεπε να υμνούν την αγροτική πολιτική του καθεστώτος (βλ. Εικ. 2).

Το πρόβλημα του τί θα γινόταν με τα βιβλία που είχαν εκδοθεί πριν το 1936, λύθηκε αλλιώς : για αυτά υπήρχε η πυρά ή η κατάσχεση, αρμοδιότητα της αστυνομίας[63]. Μεγαλύτερη δυσκολία είχε προφανώς το καθεστώς να ελέγξει τα όποια λογής φυλλάδια, μπροσούρες και προκηρύξεις, είδη αναλώσιμα και όχι εύκολα εντοπίσιμα. Αυτά έπρεπε να ελεγχθούν εν τη γενέσει τους : οι τυπογράφοι, μετά από εγκύκλιο του Υφ. Τύπου το Μάρτη

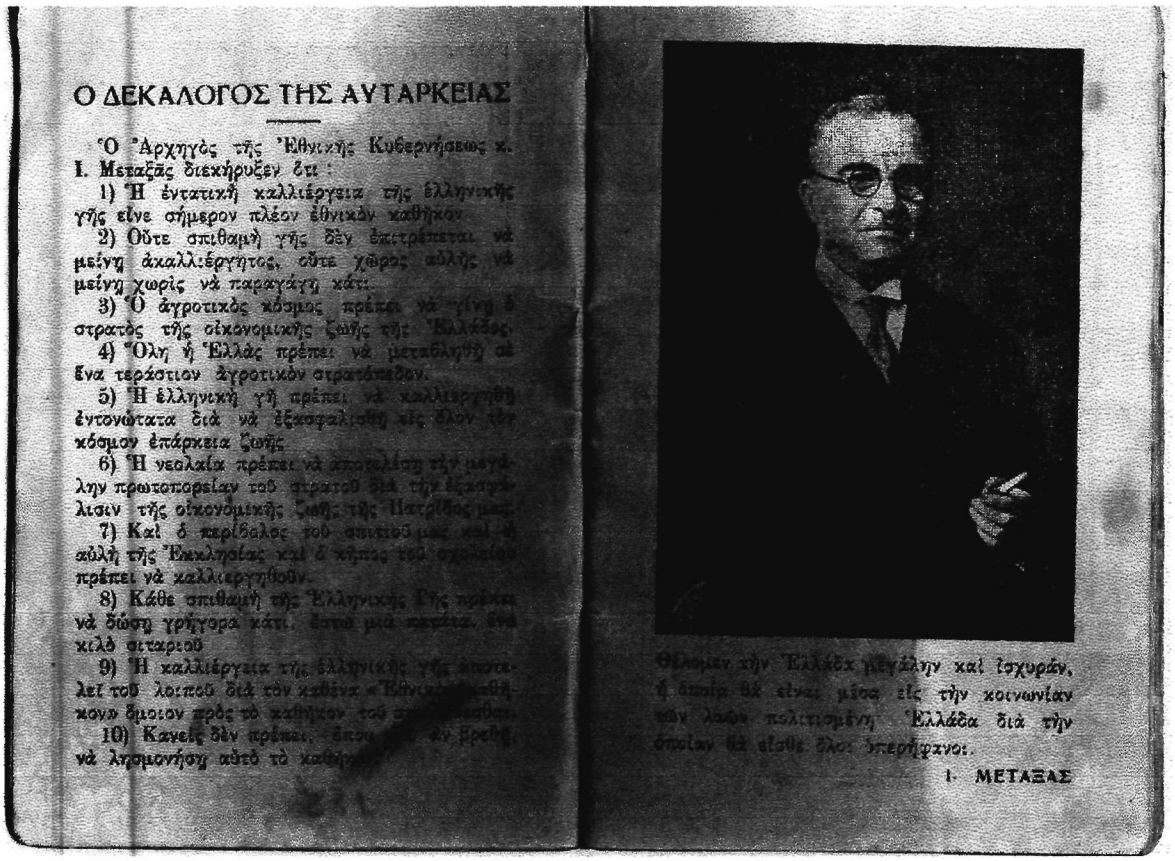
[60] Αγγελική Πανοπούλου, Κώστας Τσικνάκης, 'Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936-1941) : Καταγραφή', Αθήνα 1992, σελ. 20.

[61] Κώστας Μάγερ, 'Ιστορία του Ελληνικού Τύπου', τ. Β΄, Αθήνα 1959, σελ. 14.

[62] εφ. *Ελευθεροτυπία* (Κυριακάτικη), 30/12/2001.

[63] Είχαν εκδοθεί δύο σχετικοί εγκύκλιοι από τη Διεύθυνση Χωροφυλακής που καθόριζαν τους όρους της κατάσχεσης. Δες : *Βασιλική Χωροφυλακή*, 'Επίσημον Δελτίον Δημόσιας Ασφάλειας και Αστυνομίας', 1937, σελ. 279-280.

Εικόνα 2

Ο ΔΕΚΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΑΡΚΕΙΑΣ

Ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως κ. Ι. Μεταξᾶς διεκήρυξεν ὅτι:

1) Ἡ ἐντατικὴ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γῆς εἶνε σήμερον πλέον ἐθνικὸν καθῆκον.

2) Οὔτε σπιθαμὴ γῆς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μείνῃ ἀκαλλιέργητος, οὔτε χῶρος αὐλῆς νὰ μείνῃ χωρὶς νὰ παράγῃ κάτι.

3) Ὁ ἀγροτικὸς κόσμος πρέπει νὰ γίνῃ ὁ στρατὸς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδος.

4) Ὅλη ἡ Ἑλλὰς πρέπει νὰ μεταβληθῇ εἰς ἕνα τεράστιον ἀγροτικὸν στρατόπεδον.

5) Ἡ ἑλληνικὴ γῆ πρέπει νὰ καλλιεργηθῇ ἐντονώτατα διὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ εἰς ὅλον τὸν κόσμον ἐπάρκεια ζωῆς.

6) Ἡ νεολαία πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ τὴν μεγάλην πρωτοπορείαν τοῦ στρατοῦ διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Πατρίδος μας.

7) Καὶ ὁ περίβολος τοῦ σπιτιοῦ μας καὶ ἡ αὐλὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ κῆπος τοῦ σχολείου πρέπει νὰ καλλιεργηθοῦν.

8) Κάθε σπιθαμὴ τῆς Ἑλληνικῆς Γῆς πρέπει νὰ δώσῃ γρήγορα κάτι. Ἀπὸ μιὰ πατάτα, ἕνα κιλὸ σιταρι ...

9) Ἡ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γῆς ἀποτελεῖ τοῦ λοιποῦ διὰ τὸν καθένα «Ἐθνικὸν καθῆκον» ὅμοιον πρὸς τὸ καθῆκον τοῦ στρατεύεσθαι.

10) Κανεὶς δὲν πρέπει, ὅπου ... ἂν βρεθῇ, νὰ λησμονήσῃ αὐτὸ τὸ καθῆκον.

Θέλομεν τὴν Ἑλλάδα μεγάλην καὶ ἰσχυράν, ἡ ὁποία θὰ εἶναι μέσα εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν λαῶν πολιτισμένη Ἑλλάδα διὰ τὴν ὁποίαν θὰ εἶσθε ὅλοι ὑπερήφανοι.

Ι. ΜΕΤΑΞΑΣ

Βιβλίο Συνταγών Μαγειρικής και Ημερολόγιο του 1940 με τις απαραίτητες (υποχρεωτικές) αναφορές στον Ι. Μεταξά και την πολιτική της 4ης Αυγούστου.

του '38, ήταν υποχρεωμένοι να υποβάλλουν προς θεώρηση και το παραμικρό έντυπο υπό την αυστηρή επιτήρηση της αστυνομίας[64].

~.~.~.~.~.~.~

Το νεοσύστατο για την Ελλάδα Ραδιοφωνικό Σταθμό (Ρ.Σ.), θέλησε αμέσως να ελέγξει το καθεστώς . Η πρόθεσή του να τον χρησιμοποιήσει ως προπαγανδιστικό εργαλείο φάνηκε το Δεκέμβρη του 1938 όταν η Υπηρεσία Ραδιοφωνικών Εκπομπών πέρασε από τον Υφυπουργό ΤΤΤ στην αρμοδιότητα του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού[65]. Από εκεί και πέρα μέλημα του Υφυπουργείου Τύπου ήταν ο αποκλειστικός έλεγχος και η μονοπώληση των ερτζιανών σε όλο το φάσμα της ραδιοφωνικής διαδικασίας. Αυτή η θέληση της κυβέρνησης αποτυπώθηκε στην εισηγητική έκθεση του 541/1937 όπου αναφέρεται η ανάγκη 'ξηλώματος' τυχόν άλλων πομπών πλην του επισήμου και η απογραφή όλων των συσκευών [66]. Και πραγματικά από τα τέλη Ιουνίου του 1939, οι εφημερίδες άρχισαν να ανακοινώνουν την υποχρέωση που είχαν όλοι οι κάτοχοι και πωλητές ραδιοφώνων να δηλώσουν τις συσκευές τους στις αρμόδιες υπηρεσίες[67].

~.~.~.~.~.~.~

Ο πλήρης έλεγχος της διακίνησης των ιδεών όμως ήταν δύσκολο να επεκταθεί στις ιδιωτικές συζητήσεις. Παρ' όλ' αυτά, έγινε μια προσπάθεια μέσω καμπάνιας του τύπου το Δεκέμβριο του 1938. Μικρά άρθρα εμφανίζονταν τότε με τίτλους όπως «*Αι εργαζόμεναι τάξεις ζητούν την αυστηράν τιμωρίαν των καφενόβιων διαδοσιών*» ή «*Ο εργαζόμενος κόσμος αξιοί την παραδειγματικήν τιμωρίαν των αργόσχολων διαδοσιών*»[68]. Η καμπάνια αυτή είχε μάλλον να κάνει στην συγκεκριμένη περίπτωση με την προσπάθεια του καθεστώτος να καθησυχάσει τον πληθυσμό σχετικά με τις φήμες για τυχόν υποχωρήσεις της Ελλάδας σε βουλγαρικές αξιώσεις[69].

---

[64] Στο ίδιο, σελ. 281.

[65] εφ. *Καθημερινή* 18/12/1938 & Α.Ν. 1542/1938

[66] Υπήρχε και το ιδιωτικό Ράδιο Τσιγγιρίδη στη Θεσσαλονίκη που όμως δε δημιουργούσε προβλήματα. Ο ίδιος ο Τσιγγιρίδης άλλωστε, συνεργάστηκε με το καθεστώς για τη δημιουργία του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών. Βλ. Όλγα Β. Πλέχοβα, 'Το πρώτο Ελληνικό Ραδιόφωνο', Θεσσαλονίκη 2002, σελ 61-63.

[67] εφ. *Καθημερινή* 9/7/1939 & Α.Ν. 1807/1939.

[68] εφ. *Καθημερινή* 21 και 22/12/1938.

[69] Ο ίδιος ο Μεταξάς είχε κάνει δηλώσεις στις 13 Δεκεμβρίου κάνοντας λόγο για «*φήμας και διαδόσεις αι οποίαι εντέχνως ενσπείρονται μεταξύ ιδίως των κύκλων της καλής, ας είπωμεν, αθηναϊκής κοινωνίας*» (Ιωάννης Μεταξάς, 'Το προσωπικό του ημερολόγιο - Τετάρτη Αυγούστου, ελληνοϊταλικός πόλεμος', τ. 7ος (1933 – 1941), Αθήνα 1960 (?).σελ. 317 - 318). Πιθανόν η κυβέρνηση να πίστευε πως αντιμετώπιζε μια βουλγαρική πρόκληση, κάτι σαν 'από στόμα σε στόμα προπαγάνδα' (*whispering propaganda*).

Λόγοι που σχετίζονταν με τα εξωτερικά γεγονότα θα πρέπει να ώθησαν την κυβέρνηση να 'απαγορέψει' και τις οποιεσδήποτε ομιλίες ή εκδηλώσεις κατά την προβολή 'επικαίρων' (ζουρνάλ) στους κινηματογράφους τον Απρίλιο του 1939 [70], λίγες δηλαδή μέρες μετά την εισβολή της Γερμανίας στη Βοημία – Μοραβία. Η ανακοίνωση του Υφ. Δημόσιας Ασφαλείας κάνει λόγο για «*κομμουνιστικά και άλλης φύσεως στοιχεία*» που «*προβαίνουν εις αποδοκιμασίας κατά ξένων κρατών*». Μπορεί κάποιοι να εξέφραζαν με αυτόν τον τρόπο την αντιπάθειά τους προς τα αυταρχικά καθεστώτα και τη συμπάθειά τους προς τις Δημοκρατίες, εκδήλωση με άμεσους συνειρμούς για την εσωτερική ελληνική κατάσταση.

Οποιαδήποτε λοιπόν αναφορά ιδεολογικού περιεχομένου και γενικότερα οποιαδήποτε μη ελέγξιμη εκδήλωση δημόσιου (και πολλές φορές και ιδιωτικού) χαρακτήρα, ήταν καταδικασμένη να υπαχθεί στις αρμοδιότητες του Υφυπ. Δημοσίας Ασφαλείας και των άλλων υπηρεσιών του καθεστώτος.

[70] εφ. *Καθημερινή* 1/4/1939.

iii) Τέχνη και Προπαγάνδα

Λογοκριμένη Τέχνη

Από τον κανόνα αυτό ξέφυγε κάπως η τέχνη, που είναι μια ιδιαίτερη και πιο πολύπλοκη περίπτωση.

Το Γενάρη του '40 ο Γιώργος Σεφέρης, υπάλληλος τότε ο ίδιος στις υπηρεσίες λογοκρισίας του τύπου, έγραφε στο Ημερολόγιό του για τον Ελύτη : «*...ανακαλύπτει τώρα ξαφνικά πως η εποχή είναι δύσκολη, επειδή σκοντάφτει στη λογοκρισία για να δημοσιέψει μια μετάφρασή του από τον Lautréamont*». Και λίγο πιο κάτω : «*Όταν συλλογιστώ τις δυσκολίες τις εξωτερικές (λογοκρισία) που ένιωθα γράφοντας το 'Διάλογο', όταν σκέφτομαι πόσο δύσκολα (για τον ίδιο λόγο) μπορεί να ιδεί φως έστω κι ένα ποίημα (πρβλ. 'Η τελευταία μέρα') με πιάνει φρίκη*»[71].

Ο μηχανισμός για τη λογοκρισία και τον έλεγχο της τέχνης που έφερνε σε απόγνωση το Σεφέρη είχε πολλές μορφές. Τα της τέχνης ρύθμιζε κατά κύριο λόγο η Διεύθυνση Γραμμάτων και Καλών Τεχνών του Υπ. Εθνικής Παιδείας υπό τον Κ. Μπαστιά. Στη Διεύθυνση ανήκαν τα τμήματα Θεάτρου, Καλών Τεχνών, Οργανώσεως Καλλιτεχνικών Εκθέσεων κλπ. Το 1939 και μετά από αναδιάρθρωση της Διεύθυνσης, προστέθηκαν και άλλα τμήματα όπως αυτό που αφορούσε τον κινηματογράφο. Εξέχουσα σημασία είχε η ίδρυση του Γραφείου Ελέγχου Καλλιτεχνικής Κινήσεως που δεν προμήνυε κάτι καλό για την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης : σκοποί του ήταν η σύνταξη μητρώου καλλιτεχνών, ο έλεγχος και ο καθορισμός των προσόντων τους, η ρύθμιση της κίνησης των θιάσων κτλ.

Το καθεστώς ενοποίησε τα καλλιτεχνικά σωματεία σε ένα φορέα, προφανώς για να τα ελέγχει πιο εύκολα, ενώ οι καλλιτέχνες θα έπρεπε να υπάγονται στον ενιαίο φορέα έχοντας ο καθένας το δικό του μητρώο. Η ενοποίηση συμβολικά επισφραγίσθηκε με τη συστέγαση των ενώσεων στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών. Η Πανελλήνια Καλλιτεχνική Έκθεση ήταν άλλη μια έκφραση αυτής της ενοποίησης, αν και υπήρχαν περιθώρια για άλλες, παράλληλες εκθέσεις[72]. Με μια σειρά εγκυκλίων και νόμων, το καθεστώς έθεσε και το κατάλληλο κανονιστικό υπόβαθρο για τον έλεγχο της μουσικής βιομηχανίας δίσκου, του θεάτρου και του κινηματογράφου. Πλήθη επιτροπών περνούσαν από κρίση τις ταινίες, τα έργα και τις πλάκες γραμμοφώνου πριν παιχθούν στο ευρύ κοινό. Οι επιτροπές αποφάσιζαν με

---

[71] Γιώργος Σεφέρης, 'Μέρες Γ' , 16 Απρίλη 1934-14 Δεκέμβρη 1940', Αθήνα 1984, σελ. 164-165.
[72] Για όλα τα παραπάνω δες περ. *Νέα Εστία* 15/2/1941, εφ. *Καθημερινή* 4/6/1939, Α.Ν. 782/1937 & 1779/1939.

κριτήρια τόσο αόριστα όσο ήταν η αντιστοιχία με το καλλιτεχνικό αίσθημα του κοινού, η διαφθορά των ηθών, η εξύψωση του εθνικού φρονήματος...[73] Ορισμένα είδη υπέστησαν σοβαρό πλήγμα με βάση αυτά τα μέτρα : η αριστερή τέχνη σβήστηκε από τον πολιτιστικό χάρτη και το ρεμπέτικο κυνηγήθηκε άγρια.

Αλλά η 4η Αυγούστου ποτέ δεν έκλεισε εντελώς τον κλοιό γύρω από την τέχνη. Στη χώρα μας αφέθηκαν κάποιες ελευθερίες όσον αφορά το ύφος, την έκφραση και την τεχνοτροπία (λιγότερο όμως στο περιεχόμενο, αν αυτά τα δύο μπορούν να διακριθούν εύκολα μεταξύ τους). Και σε καμία πάντως περίπτωση δεν υπήρχε κρατική εκστρατεία κατά της μοντέρνας τέχνης, αυτής που οι ναζί ονόμαζαν 'παρακμιακή' και δίωκαν ανελέητα (αντίθετα με την Ιταλία που επικρατούσε ένας σχετικός 'αισθητικός πλουραλισμός'[74]). Ενδεικτική είναι η διαπίστωση ότι ο σουρεαλισμός (το πλέον 'παρακμιακό' ρεύμα των τεχνών), στην Ελλάδα πέρασε τις πιο ένδοξες μέρες του το 1938 [75]. Μπορούμε άλλωστε να δούμε άλλο ένα δείγμα 'παρακμιακής' τέχνης, τη τζαζ, να παίζεται από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών παρά τις αντιρρήσεις ορισμένων στελεχών[76].

Ο ίδιος ο Μεταξάς, γνωστός φιλότεχνος, δεν ήθελε την απόλυτη καθοδήγηση της τέχνης και την επιβολή κάποιων συγκεκριμένων ρευμάτων. Αυτό έχει αποτυπωθεί και σε μια συζήτησή του δικτάτορα με καλλιτέχνες του ακαδημαϊκού χώρου, που ζητούσαν τον εξοβελισμό των καλλιτεχνών που ανήκαν σε νεότερες τάσεις (συχνά τους αποκαλούσαν όλους «φουτουριστάς», κάνοντας μια μάλλον άγαρμπη ομαδοποίηση)[77]. Κατά τη διάρκεια αυτής της συζήτησης ο Μεταξάς τόνισε πως «*το Κράτος το Ελληνικόν, το σημερινόν, θα υποστηρίξη την τέχνην, όχι ωρισμένην τεχνοτροπίαν. (...) Η τέχνη διά να αναπτυχθή θέλει ελευθερίαν...*». Υπήρξε

---

[73] *Βασιλική Χωροφυλακή*, 'Επίσημον Δελτίον...', ο.π., σελ. 15, 17, 18, 20-23, 284. Εφ. Καθημερινή 1/3/1939 και 2/8/1940.

[74] Marla Susan Stone, "The Patron State: Culture and Politics in Fascist Italy", Princeton/New Jersey 1998, κεφ. 2 & 3.

[75] Δημήτρης Τζιόβας, 'Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο', Αθήνα 1989,σελ. 122

[76] α) Δες για παράδειγμα το πρόγραμμα του Ρ.Σ. στην εφ. *Καθημερινή* 2/11/1938. Τις αντιρρήσεις τις εξέφερε η Σίτσα Καραϊσκάκη που καταδίκαζε την ακρόαση της «τζαζ – μπαν των νέγρων της Αμερικής» (περ. *Νεολαία*, 16/12/1939). Είναι επίσης ενδεικτικό πως στα ίδια έντυπα βλέπουμε να ισορροπούν και οι δύο αντίθετες απόψεις : στην εφ. *Παρασκήνια* της 8/7/1939 εκθειάζεται η τζαζ, ενώ στο φύλο της 19/11/1938 καταδικάζεται το παίξιμο τραγουδιών «των μαύρων της Αμερικής» από τον Ρ.Σ. Αθηνών.

β) Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, θα λέγαμε πως η τέχνη του μεσοπολέμου διαπνεόταν από ένα γενικότερο πνεύμα 'παρακμής', το οποίο η μεταξική δικτατορία ελάχιστα εμπόδισε. Βλ. Κώστας Βεργόπουλος, 'Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη ...', ο.π., σελ 161-226.

[77] περ. *Νέα Εστία*, 15/2/1941 & Ι. Μεταξάς, 'Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941', τ. Α', Αθήνα 1969, σελ. 306-311.

μάλιστα και ρητή εντολή να μην αποκλειστεί από την ενιαία έκθεση του 1938 κανένας από τους καλλιτέχνες που ήθελαν να λάβουν μέρος[78].

Η μικρή –συγκριτικά – παρέμβαση στα καλλιτεχνικά πράγματα πρέπει να μην ήταν άσχετη και με το γεγονός της μη 'καθαρής' επικράτησης κάποιου ρεύματος στους κόλπους του καθεστώτος. Γενικά, ως προς το θέμα αυτό επικρατούσε μία σύγχυση. Στο πολιτικό επίπεδο υπήρχαν, αν και με παραλλαγές, οι εθνικιστικές ιδέες, ο αντικομμουνισμός και οι λοιπές συντηρητικές ταυτίσεις. Στην τέχνη όμως ; Στην Ελλάδα η 4η Αυγούστου ποτέ δε συνδέθηκε ιδιαίτερα με κάποια συγκεκριμένη καλλιτεχνική τάση. Το μόνο που προβαλλόταν ήταν το κριτήριο της 'ελληνικότητας' και μάλιστα μερικές φορές με μια υπερβολική αυστηρότητα που καθιστούσε τον λογοκριτή, θεματοφύλακα της ελληνικής ταυτότητας. Αναφέρεται για παράδειγμα ότι μουσικός δίσκος μπορεί να 'κοπεί' από την Επιτροπή εάν «*νοθεύει και διαστρέφει το γνήσιον πνεύμα της παραδόσεως της Ελληνικής μουσικής*»[79]. Ποιο ήταν όμως αυτό το γνήσιο πνεύμα και τί ήταν 'ελληνικότητα' ;

Ας το δούμε μέσα από την περίπτωση μερικών επίσημων νεανικών εντύπων. Βλέπουμε σε ένα από αυτά παραινέσεις για αναζήτηση της ελληνικότητας μέσω της επιστροφής στο παρελθόν και της άντλησης προτύπων από την αρχαιότητα[80]. Σε άλλο σημείο διαπιστώνουμε την ύπαρξη άρθρων που καταδικάζουν την αντιγραφή της αρχαιότητας, του Βυζαντίου ή της Ευρώπης και προτρέπουν τους έλληνες να ανακαλύψουν την ελληνική πραγματικότητα όπως «*οι μεγάλοι καλλιτέχνες της Δύσεως*» ανακάλυψαν τη δικιά τους πραγματικότητα. Η ελληνικότητα στην τέχνη, θα ήταν η αποτύπωση της σημερινής Ελλάδας και αυτό ίσως να έκανε τη σύγχρονη ελληνική τέχνη να ομοιάζει με τη δυτική, χωρίς όμως να τη μιμείται : «*..σε πρώτη ματιά η Τέχνη τους φαίνεται άσχημη. Τα πρόσωπα δεν είναι όμορφα...Μήπως η ζωή που ζούμε σήμερα είναι ώμορφη και μήπως παρουσιάζει καμμιάν αρμονία ;* »[81]

Αλλού όμως στηλιτεύεται «*η πνευματική γυμνότης των 'μοντέρνων'*»[82] όταν μάλιστα ξέρουμε πως καλλιτέχνες με νεωτεριστικές τάσεις υπερ-υποστηρίχθηκαν από το καθεστώς. Στην Ελλάδα της 4ης

---

[78] Αντωνία Μερτύρη, 'Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα 1863-1945', Αθήνα (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γεν. Γραμματείας Νέας Γενιάς / Εθν. Ίδρυμα Ερευνών) 2000, σελ. 418 και 421 (σημ. 81).

Για την σχετικά πλουραλιστική πολιτική που ακολούθησε ο Μεταξάς στον τομέα της τέχνης βλ.: Ευγένιος Δ. Μαθιόπουλος, 'Εικαστικές τέχνες' στο : Χατζηιωσήφ (επιμ.), ο.π., σελ. 436-437.

[79] A.N. 1619/1939.

[80] 'Περί Τέχνης', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σελ. 8.

[81] περ. *Νεολαία* 17/6/1939, σελ. 1171

[82] περ. *Νεολαία* 25/11/1939, σελ. 227.

Αυγούστου η 'ελληνικότητα' ήταν τόσο αόριστη ώστε να χωράει και την ηθογραφία του Ξενόπουλου και τον κυβισμό του Γκίκα.

Τέχνη στην υπηρεσία της προπαγάνδας ;

Ώστε στην Ελλάδα το καθεστώς δε συνδέθηκε ιδιαίτερα με κάποιο καλλιτεχνικό ρεύμα, ούτε υποστήριξε συγκεκριμένες τάσεις . Συνακόλουθα, δεν έθεσε κανένα ρεύμα (ή κανένα δεν τέθηκε) στην υπηρεσία του για να προπαγανδίσει τις θέσεις της 4ης Αυγούστου και να υμνήσει τον 'Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό'.

Αρκετοί όμως καλλιτέχνες και άνθρωποι του πνεύματος, διασπαρμένοι σε όλο το εύρος του πολιτιστικού φάσματος, έθεσαν κατά καιρούς τον εαυτό τους στην υπηρεσία της κυβέρνησης. Ο Τίμος Μωραϊτίνης έγραψε τα λόγια για τον Ύμνο της 4ης Αυγούστου. Οι Φώτης Κόντογλου και Γρηγόρης Ξενόπουλος αρθρογράφησαν για το επίσημο έντυπο της Ε.Ο.Ν.. Ο Χατζηκυριάκος-Γκίκας είχε αρθρογραφήσει για το Νέον Κράτος και είχε στενές σχέσεις με το καθεστώς. Η Κοτοπούλη, ο Βεάκης, ο Καραγάτσης, ο Πρεβελάκης είχαν γράψει διθυράμβους για το Μεταξά, αν και μετά το θάνατό του.

Σε γενικές όμως γραμμές η σχέση της τέχνης με την προπαγάνδα ήταν χαλαρή. Ποτέ δεν έγιναν μεγάλες προπαγανδιστικές εκθέσεις τέχνης, ενώ το καθεστώς δε νοιάστηκε ιδιαίτερα να φτιάξει και να προβάλλει καλλιτέχνες-προπαγανδιστές, καταστάσεις που ήταν συνηθισμένες στο εξωτερικό όπου η τέχνη και οι καλλιτέχνες ετίθεντο κατά κόρον στην υπηρεσία της προπαγάνδας (*Mayakovsky*, *Marinetti*, μεγάλες προπαγανδιστικές εκθέσεις τέχνης σε Ιταλία και Γερμανία κλπ)[83]. Ξεφυλλίζοντας τα περιοδικά του καθεστώτος, μπορεί κάποιος να έρθει αντιμέτωπος με την ασυνέχεια στο ύφος, εν πολλοίς και με τον ερασιτεχνισμό που χαρακτηρίζει ό,τι έχει σχέση με προπαγανδιστική καλλιτεχνική δημιουργία. Σκίτσα αρχαιοελληνικού ύφους, φωτογραφίες που πάνε να μιμηθούν τη φασιστική αισθητική, απλοϊκά σχέδια χωρίς κάποια συγκεκριμένη τεχνοτροπία, μετριότατα διηγήματα που μιλούν για την ιστορία κάποιου φαλαγγίτη. Απ' ότι φαίνεται δεν έγιναν απόπειρες έκφρασης ενός ενιαίου ύφους, ούτε συντονισμένες και επίμονες προσπάθειες σύνδεσης της τέχνης με την προπαγάνδα γενικότερα.

---

[83] Brandon Taylor and Wilfried van der Will, 'Aesthetics and National Socialism', στο : Brandon Taylor & Wilfried van der Will (ed.), 'The Nazification of Art : Art, Design, Music, Architecture, and Film in the Third Reich', Winchester 1990. Susan Stone, ο.π., κεφ. 5.

Και εδώ υπάρχει η υποψία της παρέμβασης της προσωπικής αντίληψης του Μεταξά, πράγμα που επιβεβαιώνει για μια ακόμα φορά πόσο προσωποπαγές ήταν το καθεστώς. Στις παρατηρήσεις του Νικολούδη ότι κανονικά η Διεύθυνση Καλών Τεχνών θα έπρεπε να υπάγεται στις υπηρεσίες προπαγάνδας, ο δικτάτορας απαντάει :

«Προσθήκη εις αυτό [το Υφυπουργείο Τύπου] και της Γενικής Διευθύνσεως των Καλών Τεχνών... δε θα επεξέτειναν την δράσιν του ως οργανισμού διαφωτιστικού, εκτός εάν εστρεβλούτο ο προορισμός της Τέχνης ... Αφ' ετέρου αι Καλαί Τέχναι, αι κυρίως τοιούται, είναι καθαρώς όργανον πολιτισμού και πολύ εμμέσως και εκ του μακρόθεν όργανον διαφωτίσεως δηλαδή προπαγάνδας..»[84]

Μια περίπτωση στην οποία έγινε συντονισμένη προσπάθεια προβολής κάποιου είδους που μόνο όμως έμμεσα έχει σχέση με την προπαγάνδα, είναι η *λαϊκή τέχνη* (στην περίπτωσή της, λόγω της φύσης της και της σύνδεσής της με τον ανώνυμο δημιουργό κυρίως της περιφέρειας, δε μπορεί ασφαλώς να γίνει λόγος για ένα καλλιτεχνικό ρεύμα με την έννοια που αναφέρθηκε πρωτύτερα : ως μια τάση δηλαδή με συγκεκριμένους εκπροσώπους που ύμνησαν ομαδικά το καθεστώς και στηρίχθηκαν από αυτό).

Η λαϊκή τέχνη ήταν ένα επιδραστικό ρεύμα σε καλλιτεχνικούς και κοινωνικούς χώρους πριν τη δικτατορία[85]. Με την 4η Αυγούστου όμως έγινε μια κρατική επιλογή.

Η προσπάθεια για τη διάδοσή της έγινε με ιδιαίτερη επιμονή μέσα στο χώρο της νεολαίας και δεν ήταν άσχετη, τόσο με το πνεύμα της διατήρησης των εθνικών παραδόσεων στους νέους όσο και με διάφορες συνήθεις ιδεολογικές αναφορές του μεταξικού καθεστώτος, όπως ήταν η λαϊκή ψυχή. Η προσπάθεια αυτή άρχισε να σχηματοποιείται με την ίδρυση τμήματος Λαολογίας στο Υπ. Παιδείας[86], με τα εκατοντάδες μαθήματα χειροτεχνίας στην Ε.Ο.Ν. [87], με τα κείμενα που υμνούσαν το μεγαλείο της λαϊκής μας τέχνης[88], με τα τμήματα Λαϊκής Τέχνης στην Πανελλήνια Έκθεση της Ε.Ο.Ν., με την ίδρυση του Ινστιτούτου Χωρικής Βιοτεχνίας 'Ι. Μεταξάς' για τη διάδοση της λαϊκής τέχνης[89]... Ενδεικτικές είναι και οι οδηγίες που δόθηκαν για το μάθημα χειροτεχνίας στα σχολεία και που δημοσιεύτηκαν στο Β.Δ. της 14/2/1939. Εκεί ρητά τονίζεται πως πρέπει να «*επιδιώκεται προσανατολισμός των τελουμένων εργασιών προς την Ελληνικήν λαϊκήν τέχνην...*»

---

[84] Γ.Α.Κ., Αρχείο Μεταξά, φακ. 34, α.ε. 47, επιστολή Μεταξά προς Νικολούδη.

[85] Αντώνης Γλυτζουρής, 'Η ανάδυση και η εδραίωση της τέχνης του σκηνοθέτη στο νεοελληνικό θέατρο', Ρέθυμνο 1998 (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης), σελ. 427-466 (Η διατριβή είναι δημοσιευμένη και στην ηλεκτρνική διεύθυνση http:// dlib.libh.uoc.gr/index1.html, ημερομηνία εισόδου 10/10/2002).

[86] εφ. *Καθημερινή* 4/6/1939

[87] εφ. *Καθημερινή* 2/8/1940

[88] Κ.Μ. Καραμάνος , 'Τί θα κάμουμε ;', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940., σελ. 73-74

[89] περ. *Νεολαία* 16/3/1940, σελ. 739.

iv) Λαϊκισμός και προπαγάνδα

Δεν ήταν μόνο η τέχνη όμως. Η προσπάθεια του καθεστώτος να συνδεθεί με το λαό – την 'λαϊκή ψυχή' – είχε πολλαπλές αφετηρίες και κατέληγε σε πολλά επίπεδα.

Καταρχήν στην περίπτωση της 4ης Αυγούστου έχουμε να κάνουμε με ένα καθεστώς που διαπνεόταν από έναν έντονο εθνικισμό. Αν και ο παραγκωνισμός του 'λαού' υπέρ του 'έθνους' φαίνεται λογικός στο επίπεδο του καθημερινού πολιτικού λόγου, εν τούτοις όπως θα φανεί και σε κατοπινό κεφάλαιο η ιδεολογική πρόσληψη του έθνους από το καθεστώς είχε έντονο το χερντεριανό στοιχείο. Αυτό σημαίνει πως η ανίχνευση του 'έθνους' στηριζόταν στην ανακάλυψη του παρελθόντος, της ιστορίας και κυρίως στην 'λαϊκή ψυχή', στον απλό άνθρωπο, στον χωρικό κλπ :

> «Είναι άραγε πολιτισμένος 'ο άρτι εξ Ευρώπης αφιχθείς νέος', προοριζόμενος για καθηγητής του Πανεπιστημίου ή για πολιτικός ανήρ που ξέρει απέξω τον Γερμανό φιλόσοφο Καντ και τον Εγγλέζο Μπάκον και είναι απολίτιστος ο γέρο αγρότης σ' ένα χωριό της Αρκαδίας που κάτω από το αιωνόβιο πλατάνι της αυλής του διατηρεί άθιχτα τα λαϊκά του έθιμα και γνήσια τα λαϊκά του ήθη, ανατρέφοντας και νουθετώντας τα παιδιά του στην αρετή και στην παράδοση του λαού του ;»[90]

~.~.~.~.~.~.~

Έπειτα, στην Ευρώπη κυριαρχούσε η λαϊκιστική δεξιά και ο φασισμός, που είχαν δείξει τον τρόπο της οικειοποίησης του λαϊκού προσωπείου. Αυτή επιτεύχθηκε με την εφαρμογή υποτιθέμενων ή μη φιλεργατικών μέτρων και με τη χρήση σοσιαλίζουσας ρητορείας. Στη Γερμανία το συνθετικό 'σοσιαλιστικός' ήταν στον τίτλο του ναζιστικού κόμματος, ενώ στην Ιταλία προτιμούσαν τις λέξεις 'προλεταριάτο', 'προλεταριακός'[91].

Με έκπληξη μπορεί κάποιος να δει πόσο έντονα υπήρχαν ανάλογα στοιχεία και στην προπαγάνδα της 4ης Αυγούστου, που χαρακτηριζόταν πολλες φορές από έναν 'φιλεργατισμό'. Παρεμβολές μαρξιστικού ύφους στον μεταξικό λόγο, ήταν σχετικά συχνές : «*Σοσιαλισμός των πράξεων*»[92],

---

[90] περ. *Νεολαία* 12/11/1938, σελ. 154.

Βλ. επίσης : Αχιλλέας Κύρου, 'Ελλάς και Τέχνη', στο περ. *Νέον Κράτος*, Οκτώβριος 1937, τ.2, σελ. 107. («*...μέσα εις τας ευρυτέρας Ελληνικάς λαϊκάς τάξεις, αι οποίαι ασφαλώς έχουν διατηρήση περισσοτέραν πνευματικήν και ψυχικήν υγείαν από τας λεγομένας ιθυνούσας τάξεις, δεν είναι δυνατόν ή να ευρίσκωνται άτομα με όλην την χαρακτηριστικήν πνευματικήν προδιάθεσιν των Ελλήνων...*»).

Επίσης : Στίλπων Κυριακίδης, 'Η σημασία του λαογραφικού έργου διά την εθνικήν ενότητα και τον εθνικόν πολιτισμόν', στο περ. *Νέον Κράτος*, 30/6/1940, τ. 34, σελ. 645 – 656.

[91] Απόστολος Διαμαντής, 'Ντούτσε και Φίρερ: συγκλίσεις και αποκλίσεις' στο περ. *Ιστορικά* (εφ. *Ελευθεροτυπίας*), 4/10/2001.

[92] περ. *Νεολαία* 11/3/1939, σελ. 715. Κατά έναν 'περίεργο' τρόπο, αυτό ακριβώς ήταν ένα διαδεδομένο σύνθημα των γερμανών εθνικοσοσιαλιστών (δες David Welch, 'The Third Reich ... ', ο.π., σελ. 53).

«Η νέα αληθινά σοσιαλιστική πνοή της 4ης Αυγούστου»[93], *«...οι λαϊκοί αυτοί σύντροφοι..»*[94]. Ακόμα και *«λαοκρατία»*[95].

Αξιοσημείωτη είναι και η ανάδυση ενός κλίματος ηρωοποίησης του εργάτη με έναν τρόπο που θυμίζει σοβιετική προπαγάνδα και με φράσεις όπως *«...οι ήρωες της δουλειάς...»*[96]. Οι κολακείες και οι ύμνοι για το νεολαίο-εργάτη, ήταν όψεις του ίδιου φαινομένου :

> «Το εργατόπαιδο, ντυμένο τη στολή της νεολαίας, ξετυλίγει με θρησκευτική ευλάβεια μέσα από εφημερίδες και χαρτιά το ξεθωριασμένο σύμβολο, οπλίζεται με σφυρί και καρφιά και μαστορεύει το κοντάρι που τσακίστηκε από τον τελευταίο αγέρα. Και μουρμουρίζει τον στίχο: 'Ξεδιπλώθηκε και πάλι η γαλάζια μας σημαία...'. Τί σημασία έχει τώρα γι' αυτόν το χτύπημα του χεριού; ... Η μεγάλη του χαρά είναι πως είδε τη σημαία να πετάη στον αγέρα έτσι καθώς την κύτταζε σαν ένας καλλιτέχνης, που καμαρώνει αχόρταγα το αριστούργημά του»[97].

Πιο εντυπωσιακή από αυτή την άποψη είναι η επιγραφή που αναγράφεται σε έγγραφο του Εργατικού Κέντρου Πειραιά εν έτει 1938: «ΕΡΓΑΤΑΙ ΟΛΟΥ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΕΝΩΘΗΤΕ».[98]

~.~.~.~.~.~.~

Με παρόμοιο τρόπο είχε στηθεί και το προφίλ του Μεταξά. Ο δικτάτορας ήταν ο 'πρώτος Εργάτης' (έτσι αποκαλούσε και τον *Hitler* η γερμανική προπαγάνδα), ο 'πρώτος Αγρότης', ο 'μπαρμπα-Γιάννης' του λαού. Ήταν αυτός που υπήρξε 'πτωχός' στη νεότητά του, όπως έλεγε και ο ίδιος στις δημόσιες εμφανίσεις του[99]. Σε αυτές τις εμφανίσεις φρόντιζε συχνά να επιβεβαιώνει την εργατικότητά του και την αγάπη του για τον λαό ή να βγάζει από μέσα του τον αγρότη που έκρυβε σκάβοντας αυλάκια με το άροτρο και με τα χέρια του[100].

Η εικόνα που ήθελε να περάσει η προπαγάνδα της εποχής ήταν ότι υπήρχε μια ειδική αμφίδρομη σχέση μεταξύ λαϊκών τάξεων, εργατών, αγροτών και 4ης Αυγούστου. Η 4η Αυγούστου προσπαθούσε να πείσει πως ήταν η προστάτιδα των λαϊκών τάξεων και σε αυτή την προσπάθεια τα στελέχη της άγγιζαν πολλές φορές την υπερβολή, ακροβατώντας μεταξύ σοσιαλίζοντος και υπερ-λαϊκιστικού λόγου :

> «Αλλά υπήρξαν και μερικοί άλλοι, μερικαί άλλαι ομάδες, αι οποίαι μάλιστα έχουν την τιμή να αποτελούνται από αριστοκράτας... Εκείνης της τάξεως η οποία είχε το θράσος να

---

[93] περ. *Νεολαία* 4/8/1939, σελ. 1402.
[94] Από λόγο του Μεταξά που είχε η εφ. *Εφημερίς των Εργατών* (αναφέρεται στην εφ. *Καθημερινή* 27/2/1938).
[95] Από δηλώσεις του Μεταξά στην εφ. *Messager d' Athènes* της 30/5/1939. Στο : Richter, ο.π., σελ. 66.
[96] Χ. Δ. Αγαλιώτης, 'Για τους εργάτας' εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 51.
[97] περ. *Νεολαία* 12/8/1939, σελ. 1420.
[98] Αρχείο Ε.Κ.Π., Α-Ι, Φακ. 4, Υποφακ. 2 («Προς άπαντα τα σωματεία της δυνάμεως μας», 2/5/1938).
[99] 'Υποθήκαι του Αρχηγού προς τους σπουδαστάς', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 4.
[100] περ. *Νεολαία* 25/11/1939, όπου και η αναφορά στο αυλάκι που άνοιξε ο Μεταξάς με άροτρο στον πρότυπο αγρό της Ε.Ο.Ν. στο Θριάσιο Πεδίο.

αποκαλή εαυτήν ιθύνουσαν τάξιν, εκείνης της τάξεως , την οποίαν κατέλυσεν ο Ελληνικός Λαός την 4ην Αυγούστου... Αποτελείται η τάξις αυτή από εκείνα τα παράσιτα, τα οποία δεν βλέπουν την ώρα πότε να πάνε στα κοσμικά μπαρ... [Ό]ταν ιδούν ένα Έλληνα εργάτην που βγαίνει από το εργοστάσιο με το μεγαλύτερο παράσημο που υπάρχει, δηλαδή με τη λέρα της δουλειάς..., τότε δεν ημπορώ να σας περιγράψω πόσον αυτόν τον άνθρωπο... τον αηδιάζουν... Και μάλιστα όχι μόνο τον αηδιάζουν, αλλά τον αηδιάζουν και γαλλιστί παρακαλώ (Γέλωτες)»[101]

Και αντίστροφα, μόνο οι λαϊκές τάξεις μπορούσαν να εκτιμήσουν τις «*μεγάλες χειρονομίες του Κυβερνήτου ... σε όλο το βάθος τους*» δημιουργώντας έτσι έναν αμοιβαίο, ακατάλυτο δεσμό:

«Εκεί, στο χωριό στην κωμόπολι, στον συνοικισμό, στο αγροτόσπιτο, στη στάνη, στο χωράφι, με την καθάρια σκέψι, συζητούνται όλα τα ευεργετικά μέτρα που το Κράτος της 4ης Αυγούστου με επί κεφαλής τον Κυβερνήτη του, που σφαλίζει μέσα του όλο τον πόνο του Λαού του, δεν παύει να σκορπά ανακουφίζοντας τη μεγάλη ελληνική μάζα..»[102]

Και αφού ο λόγος για τη νεολαία, ιδιαίτερη σημασία έχει να τονιστεί η συνεχής προσπάθεια του καθεστώτος να πείσει ότι με την Ε.Ο.Ν. ευεργετούσε τις κατώτερες τάξεις και, ακόμα πιο πέρα, ότι κατάφερνε μέσω αυτής την συμφιλίωση και την εξίσωση των τάξεων κάτω από την κοινή στέγη της εθνικής κοινότητας. Αν και τα παραδείγματα πολλά, πιο χτυπητό είναι ένα διήγημα που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Νεολαία* της 17ης Φεβρουαρίου του 1940. Το διήγημα είναι σε μορφή ημερολογίου που υποτίθεται ότι κρατούσε μια πλούσια φαλαγγίτισσα σε στρατόπεδο της Ε.Ο.Ν.. Την πρώτη μέρα με εγγραφή 16 Αυγούστου, γράφει στη μητέρα της :

«... Η αλήθεια είναι πως της έκρυψα κάτι, που δεν μπορώ να το κρύψω κι από σας: Μια κάποια δυσάρεστη εντύπωση που μου προκαλεί η συντροφιά των άλλων κοριτσιών. Πώς να σας το πώ ; Φωνάζουν και γελούν δυνατά, αστειεύονται ζωηρά, τρέχουν και πηδούν ελεύθερα. Δεν έχουν τρόπους. Φαίνονται πως είναι από κατώτερες τάξεις τα καϋμένα...»

Και μετά από οκτώ γράμματα στα οποία αποτυπώνεται σταδιακά η αλλαγή του κλίματος, στο τελευταίο γράμμα η κατάσταση είναι πια ώριμη για τη μεγάλη συμφιλίωση :

«Μαμάκα, να τα σχίσετε εκείνα τα ελεεινά γράμματα που σας έστειλα στην αρχή και σας μιλούσα για κατώτερα κορίτσια. Πόσο ντρέπομαι γι' αυτά που σας έγραψα... δεν είναι καθόλου 'κατώτερα', δεν έχουν καμιά διαφορά από μας, κι ας μας λένε 'των ανωτέρων τάξεων'.... Όταν θα γυρίσω, μητέρα, αυτές θα είναι οι καλύτερες μου φίλες..»

~.~.~.~.~.~.~

Μια ενδιαφέρουσα πτυχή του ζητήματος 'λαϊκισμός και προπαγάνδα', είναι ο δημοτικισμός. Όπως είναι γνωστό, ο δημοτικισμός ήταν κάτι περισσότερο από ένα απλό γλωσσικό αίτημα. Συνδέθηκε με πολιτικά και ιδεολογικά κινήματα, δημιούργησε αναταραχές στην ελληνική κοινωνία, δίχασε.... Πέρα από τα σοσιαλιστικής απόκλισης ρεύματα που αγωνίστηκαν

[101] 'Ο Κυβερνητικός Επίτροπος προς τους συναγωνιστάς των Ανωτάτων Σχολών', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 11.

[102] περ. *Νεολαία* 26/11/1938, σελ. 233.

για τη χρήση της δημοτικής, υπήρχαν μεταξύ άλλων και πολλοί εθνικιστές που την υποστήριξαν. Εκτός των περιπτώσεων που προηγήθηκαν του '30, στις αρχές αυτής της δεκαετίας παρατηρούμε μια έντονη απόπειρα σύνδεσης του δημοτικισμού με την λαϊκή παράδοση στη βάση μιας «*λαϊκιστικής ελληνικότητας*»[103]. Μεγάλο μέρος του ρεύματος αυτού είχε έναν, κατά βάση, εθνικιστικό προσανατολισμό. Μπορούμε να ξεχωρίσουμε δύο σημεία που συνέτειναν στη δημιουργία ενός τέτοιου ρεύματος. Το πρώτο ήταν «*η διεκδίκηση ... του δημοτικισμού από τους μαρξιστές [που] ωθούσε τους συγγραφείς της γενιάς του '30 να τονίζουν όλο και περισσότερο την εθνική του σημασία*»[104]. Μια άλλη εξήγηση ίσως να είναι η ρομαντική τάση που έχει συχνά η εθνικιστική ιδεολογία να αναζητά την ταυτότητα του έθνους στις ρίζες του λαού και συχνότερα στη γλώσσα του (ας θυμηθούμε τον *Herder* πάλι εδώ).

Γεγονός παραμένει ότι έναν ανάλογο προσανατολισμό πάνω στο γλωσσικό ζήτημα είχε και ο Μεταξάς. Κάποιοι άνθρωποι μάλιστα που τάχθηκαν με το ρεύμα του 'εθνικού δημοτικισμού' πριν τη δικτατορία, κατά τη διάρκειά της συντάχθηκαν με αυτήν, όπως ήταν ο Σπύρος Μελάς.

Αλλά και προπαγανδιστικοί λόγοι επέβαλλαν τη χρήση της δημοτικής. Αναρωτιέται κανείς ποια θα ήταν η χρησιμότητα της τεταρτοαυγουστιανής προπαγάνδας εάν αυτή απευθυνόταν στο λαό στην καθαρεύουσα. Το μεταξικό καθεστώς ήταν το πρώτο στην Ελλάδα που έδωσε τόση έμφαση στην προπαγάνδα και που τη χρησιμοποίησε με τόση συστηματικότητα. Για μια σχετική τουλάχιστον επιτυχία της, η χρήση της καθομιλουμένης θα έπρεπε να θεωρείται δεδομένη. Ο Μεταξάς το ήξερε αυτό όταν έλεγε στον τότε πρόεδρο της Εταιρείας Θεατρικών Συγγραφέων Θ. Ν. Συναδινό για το δημοτικισμό: «*Ο κυβερνήτης μιας χώρας... πρέπει να εδραιωθή στη συνείδηση του λαού. Ανάγκη λοιπόν να καταλαβαίνουμε το λαό άμα μας μιλάει, και ο λαός εμάς άμα του μιλάμε*»[105]. Τούτη η αντίληψη είχε γίνει συνείδηση και στα προπαγανδιστικά στελέχη της νεολαίας που συμβούλευαν τους ομιλητές της Ε.Ο.Ν. να μιλάνε στη δημοτική[106].

Το γεγονός ότι, λόγω δικτατορίας, οι απόψεις περί δημοτικής δεν είχαν αντίπαλο, συνετέλεσε στο να αναπτυχθούν δημιουργικές ζυμώσεις στους κόλπους των δημοτικιστών. Ακραίες για την εποχή απόψεις είχαν επικρατήσει σε ανεπίσημους κύκλους, όπως ήταν η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, στην οποία η θέση για κατάργηση πνευμάτων και τόνων

---

[103] Τζιόβας, ο.π., σελ. 25-29.
[104] Στο ίδιο, σελ. 27.
[105] περ. *Νέα Εστία* 15/2/1941, σελ. 135..
[106] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 6, α.ε. 383. Το καθεστώς έκανε προσπάθειες να επεκτείνει τη χρήση της δημοτικής και σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Βλ. *Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου*, 'Εκπαίδευση και πολιτική : η περίπτωση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου', Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 119 – 126.

συνάντησε ευρεία αποδοχή. Σε ένα επίσημο επίπεδο οι αντιλήψεις αυτές δουλεύονταν με περισσότερη μετριοπάθεια μέσα στο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Καρπός τους ήταν η 'Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)', του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, που εκδόθηκε το 1941 από το Μανόλη Τριανταφυλλίδη και την ομάδα του.

ν) Τεχνολογία και προπαγάνδα

Ένα στοιχείο που ασφαλώς θέλησε να αντιγράψει η 4η Αυγούστου από τα φασιστικά κράτη ήταν η ευρύτατη χρήση της τεχνολογίας για προπαγανδιστικούς σκοπούς. Την ίδια στιγμή και λίγο πιο πριν, η ναζιστική Γερμανία και η Φασιστική Ιταλία είχαν αναπτύξει μια ευρεία σχέση με την τεχνολογία, η οποία μάλιστα συζητήθηκε αρκετά και χαρακτηρίστηκε αργότερα από πολλούς ως ιδιάζουσα, γιατί θεωρήθηκε ότι ο φασισμός συνδύαζε με έναν παράξενο τρόπο τον ορθολογισμό και την πρόοδο της επιστήμης από τη μία, και τον ιρρασιοναλισμό βασισμένο σε μυθικά και ρομαντικά στοιχεία από την άλλη[107].

Η σχέση αυτή είχε διαχυθεί σε πολλούς τομείς όπως ήταν οι εξοπλισμοί και η πολεμική βιομηχανία, τα δημόσια έργα και βέβαια η προπαγάνδα. Τα δύο κράτη εκμεταλλεύθηκαν τα τεχνολογικά επιτεύγματα κυρίως με δύο προπαγανδιστικά μέσα : το ραδιόφωνο και τον κινηματογράφο. Στην καθυστερημένη Ελλάδα της δεκαετίας του '30, η *Καθημερινή* έγραφε στις 29 Ιανουαρίου του 1938 πως υπάρχουν «*τρεις απαραίτητα ανάγκαι*» για τον εκπολιτισμό της υπαίθρου : οι δρόμοι, το ραδιόφωνο και ο κινηματογράφος.

~.~.~.~.~.~.~

Ο *Goebbels* είχε πει πως «*ό,τι ήταν ο τύπος για τον 19ο αιώνα, θα είναι το ραδιόφωνο για τον 20ο*». Την αξία του ραδιοφώνου είχαν συνειδητοποιήσει

---

[107] Το όλο ζήτημα συχνά συνδέεται με το ερώτημα του κατά πόσον η έμφαση που έδινε ο φασισμός στην τεχνολογία τον έκανε ένα 'μοντέρνο' κίνημα ή όχι. Η άλλη άποψη λέει ότι οι μυθικές και οι αντιδραστικές αναφορές του φασισμού τον έκαναν ένα βασικά 'αντιμοντέρνο' κίνημα.

Ο Jeffrey Herf, σε μία εμπεριστατωμένη μελέτη του, θεωρεί ότι η εκτεταμένη χρήση τεχνολογίας που συνδυαζόταν με αντινεωτερικές, αντιφιλελεύθερες αντιλήψεις, μπορούν να εντάξουν το ναζισμό στο ρεύμα που εμφανίστηκε στη Γερμανία και που ο ίδιος ονομάζει 'Αντιδραστικό Μοντερνισμό' (Jeffrey Herf, 'Αντιδραστικός Μοντερνισμός : Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ΄ Ράιχ', Ηράκλειο 1996).

Ο *Griffin* από την άλλη, απορρίπτει όχι μόνο τις θεωρήσεις που βλέπουν το φασισμό ως ένα αντιμοντέρνο κίνημα, αλλά και αυτές που τον εντάσσουν σε μία μέση κατάσταση μεταξύ μοντέρνου και αντιμοντέρνου. Ο *Griffin* πιστεύει πως ο φασισμός, με την παλιγενετική και ανανεωτική ρητορεία του, ήταν ένα μοντέρνο κίνημα του οποίου οι αντινεωτερικές αναφορές στο μυθικό παρελθόν γίνονταν μόνο για να τονίσουν τις «*υγιείς εποχές*» της εθνικής πορείας ως μια παραδειγματική κατάσταση και για να υπογραμμίσουν τις «*αιώνιες αλήθειες*» του έθνους σε αντιδιαστολή με την σύγχρονη παρακμή του (Griffin, 'The Nature of...', ο.π., σελ. 47 και 49).

Για την σχέση επιστήμης, τεχνολογίας και 3ου Ράιχ, βλ. επίσης: Monika Renneberg & Mark Walker (ed.), 'Science, Technology and National Socialism', Cambridge 1994 (ειδικά στο άρθρο : Monika Renneberg, Mark Walker, 'Scientists, engineers and National Socialism').

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ιταλική περίπτωση, λόγω της σχέσης του Φουτουρισμού με την τεχνολογία, αφού ως γνωστόν το φουτουριστικό κίνημα βρισκόταν σε μία κατάσταση αλληλεπίδρασης με το Φασισμό. Για την σχέση Φασισμού-φουτουρισμού βλ. Caroline Tisdall, Angelo Bozzola, 'Futurism', Λονδίνο 1985.

και οι υπεύθυνοι της 4ης Αυγούστου, που το έβλεπαν περισσότερο ως προπαγανδιστικό παρά ως ψυχαγωγικό μέσο. Ο Γενικός Διευθυντής της Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών Γ. Κυριάκης δεν άφηνε αμφιβολίες γι' αυτό :

«Η ραδιοφωνία, όργανον ενός ανώτερου πολιτισμού, αλλά και της πολιτικής ηγεσίας προς διαφώτισιν και καθοδήγησιν του λαού, θα παίξη σπουδαιότατον ρόλον διά την επιδίωξιν και επίτευξιν των σκοπών του Νέου Κράτους. Αυτή θα συγκεντρώση όλους τους Έλληνας εις εν πνεύμα και υπό μίαν ηγεσίαν διά της αμέσου επικοινωνίας μεταξύ Αρχηγού και Λαού»[108].

Στο ίδιο μήκος κύματος και οι απόψεις του Νικολούδη που χαρακτήριζε το ραδιόφωνο «*όργανον κοινωνικής διαπαιδαγωγήσεως και διεθνούς επιρροής*»[109].

Το θέμα όμως ήταν πως στην Ελλάδα η ραδιοφωνία ήταν σε εμβρυακό στάδιο. Η χώρα δεν είχε καν κρατικό ραδιοφωνικό σταθμό – ο μόνος που λειτουργούσε ήταν ο ιδιωτικός 'Ράδιο Τσιγγιρίδη' στη Θεσσαλονίκη. Η κυβέρνηση, γνωρίζοντας πως ένας σύγχρονος προπαγανδιστικός μηχανισμός πρέπει να εκμεταλλευθεί στοιχειωδώς τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες, έκανε μεγάλες προσπάθειες για να ιδρύσει την κρατική ραδιοφωνία. Το έργο ανατέθηκε στην *Telefunken* το 1936, ενώ το 1938 ανατίθεται στην ίδια εταιρεία η κατασκευή τεσσάρων ραδιοφωνικών σταθμών (2 στην Αθήνα, 1 στην Κέρκυρα, 1 στη Θεσσαλονίκη). Μετά από κάποιες δοκιμαστικές εκπομπές, ο Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών βγαίνει επίσημα στον αέρα στις 21 Μαΐου 1938, με ισχύ πομπού μόλις 15 KW [110].

Δεν έχει αξία όμως ένας ραδιοφωνικός σταθμός αν δεν υπάρχουν ραδιόφωνα. Το 1938 στην Ελλάδα δεν υπήρχαν πάνω από 20.000 ραδιόφωνα[111], αντιστοιχούσε δηλαδή περίπου 1 ραδιόφωνο σε 400 κατοίκους. Το ίδιο έτος στην Γερμανία, το μοντέλο της οποίας ήθελε να ακολουθήσει ο Μεταξάς, υπήρχαν 9,5 εκ. ραδιόφωνα, δηλαδή περίπου 1 συσκευή για κάθε 8 Γερμανούς. Το θέμα ήταν πως εκεί ο *Hitler* είχε εισαγάγει την πολιτική των λαϊκών ραδιοφώνων (*Volksempfänger*) που επέτρεπε την αγορά συσκευών σε πολύ χαμηλή τιμή. Αποτέλεσμα ήταν στη Γερμανία του 1938 να κοστίζει μια συσκευή γύρω στις 1500 δρχ, τη στιγμή

---

[108] εφ. *Καθημερινή* 22/5/1938

[109] εφ. *Καθημερινή* 18/12/1938

[110] Για την ιστορία της ελληνικής ραδιοφωνίας βλ.
- στην ιστοσελίδα της Ε.Ρ.Τ. *www.ert.gr/radio/archive/* (ημερομηνία εισόδου 30/8/2002)
- Δ. Ελευθερίου, 'Η ραδιοφωνία εις τα Βαλκάνια', στο περ. *Νέον Κράτος*, Οκτώβριος 1937, τ. 2, σελ. 125 – 128
- εφ. *Καθημερινή* 26/1, 26/3 και 18/5/1938
- Πλέχοβα, ο.π., σελ. 37-61

[111] εφ. *Καθημερινή* 26/7/1938.

που στην Ελλάδα του χαμηλού βιοτικού επιπέδου είχε κοντά στις 9.000 δρχ![112]

Με γνώμονα αυτά τα στοιχεία, φυσική ήταν η προσπάθεια της 4ης Αυγούστου να υιοθετήσει μια πολιτική αύξησης της κατοχής συσκευών στην Ελλάδα. Αν ήθελε να κερδίσει την εύνοια του πληθυσμού θα έπρεπε να υπάρχουν ραδιόφωνα σε όλη τη χώρα. Δεν ξαφνιάζουν έτσι, οι αναφορές του τύπου στην ανάγκη «*να αποκτήσουν αι ακριτικαί οικογένειαι ή εστω τώρα εις την αρχήν, αι κοινότηται τουλάχιστον ανά εν μικρόν ραδιόφωνον*»[113].

Η δικτατορία επέλεξε το γερμανικό πρότυπο για να λύσει το πρόβλημα. Από τη μία έχουμε συνεχείς αναφορές σε αυτό στα άρθρα που αφορούν την κατάσταση της ραδιοφωνίας[114]. Από την άλλη βλέπουμε μία προσπάθεια για προσέγγιση της ραδιοφωνικής πολιτικής της Γερμανίας που κάμποσες φορές αποτυπώνεται και στο λεξιλόγιο. Ασυνείδητα μάλλον, η αντιγραφή άρχιζε να περνά και στο επίπεδο του λόγου. Φράσεις όπως «*...θα γίνει δυνατή η ευρύτατη χρήσις λαϊκών ραδιοφώνων..*»[115] που αναφέρεται σε επετειακή ανασκόπηση των επιτευγμάτων του καθεστώτος, θυμίζουν έντονα το προαναφερθέν λαϊκό ραδιόφωνο (*Volksempfänger*).

Η πολιτική φτηνού ραδιοφώνου ήταν τελικά το ζητούμενο για την 4η Αυγούστου, που έκανε έτσι απόπειρες να ακολουθήσει τα γερμανικά βήματα. Η οπισθοδρόμηση της Ελλάδας ήταν οπωσδήποτε εμπόδιο και χρειαζόταν μεθοδικότητα και προγραμματισμός. Το πιο 'εύκολο' μέτρο ήταν η μείωση των δασμών[116]. Το Φεβρουάριο του 1939 αποφασίστηκε η ίδρυση Σχολής Ραδιοφωνίας, που θα δίδασκε και την κατασκευή ραδιοφώνων ώστε μακροπρόθεσμα η Ελλάδα να μπορεί να γλυτώσει τους δασμούς και να παράγει φτηνά ραδιόφωνα[117]. Το Γενάρη του 1940 εκφράζονται ανοιχτά οι πρώτες σκέψεις για εγχώρια παραγωγή ραδιοφώνων[118].

~.~.~.~.~.~.~

Τα ίδια ισχύουν και για τον κινηματογράφο. Η έμφαση στον προπαγανδιστικό του ρόλο αποτυπώνεται στις εργασίες του Α΄ Κινηματογραφικού Συνεδρίου που διοργανώθηκε το Μάη του '38 στην

---

[112] Horst J.P. Bergmeier & Rainer E. Lotz., 'Hitler's Airwaves : the Inside Story of Nazi Radio Broadcasting and Propaganda Swing' Λονδίνο 1997, σελ 8-9 και εφ. *Καθημερινή* 6/8, 8/8/1938.
[113] εφ. *Καθημερινή* 28/9/1940
[114] Για παράδειγμα : εφ. *Καθημερινή* 6/8/1938, 8/8/1938, 9/8/1939.
[115] εφ. *Καθημερινή* 2/8/1940.
[116] εφ. *Καθημερινή* 1/3/1939, 12/6/1939, 13/6/1939.
[117] εφ. *Καθημερινή* 24/2/1939.
[118] εφ. *Καθημερινή* 7/1/1940.

Αθήνα. Ο εκπρόσωπος του κράτους υπουργός Κ. Κοτζιάς «*καθαρά και ξάστερα εδήλωσεν ότι δεν θεωρεί πλέον τον Κινηματογράφον ως τυχαίαν ιδιωτικήν επιχείρησην, αλλά ως ένα λειτούργημα...*». Παρακάτω σημειώνεται πως «.. *το Κράτος... απέδωσε μεγάλην σημασίαν εις τον Κινηματογράφον και εις την χρησιμοποίησίν του διά τους ευγενείς του σκοπούς... [Π]ολύ σύντομα αντιλαμβάνομαι ότι θα συγκροτηθή η μεγάλη υπηρεσία που θα εξασφαλίση με τα πλούσια σύνεργά της την ταχύτητα και την ομοιομορφίαν εις την αναδημιουργίαν της χώρας*»[119].

Σε κατοπινό κεφάλαιο θα αναλυθεί περισσότερο τόσο ο προπαγανδιστικός ρόλος που απέδωσε το καθεστώς στον κινηματογράφο, όσο και η ξένη επιρροή στο ελληνικό προπαγανδιστικό σινεμά.

~.~.~.~.~.~.~

Για την ώρα, ας σκεφτούμε την επίδραση που μπορεί να έχει η τεχνολογική καινοτομία στον παιδικό κόσμο και τη νεολαία. Το ραδιόφωνο και ο κινηματογράφος, σχετικά νεόφερτα στις κοινωνίες του μεσοπολέμου, προκαλούσαν τεράστια εντύπωση στον κόσμο και ειδικά στα παιδικά μυαλά (το σοκ του μικρού Τότο στην ταινία 'Σινεμά ο Παράδεισος' αποτυπώνει ιδανικά το κλίμα που θα μπορούσε να βιώνει ένα μικρό παιδί των αρχών της δεκαετίας του '30 όταν στο χωριό του φτάνει ο κινηματογράφος). Πόσο μάλλον σε χώρες όπως η Ελλάδα της εποχής, που ήταν ελάχιστα ανεπτυγμένη. Σ' αυτήν την Ελλάδα, ακόμα και μια φωτογραφία ήταν μια κοσμογονία για ένα παιδί :

> «Κάποιο περιστατικό που τότε μου είχε κάνει μεγάλη εντύπωση ήταν η βάπτιση κάποιου μωρού με νονό την Ε.Ο.Ν.... Μετά την τελετή όπως και κατά τη διάρκεια αυτής έβγαζε φωτογραφίες ο ένας και μοναδικός τότε φωτογράφος Γεώργιος Παλαιολόγος. Εξόδοις δε της Ε.Ο.Ν. εμοίρασε από μια φωτογραφία στους παρευρισκομένους, μεταξύ αυτών ήμουν και εγώ, γεγονός για το μικρό μου μυαλό σημαντικότατο – έχω ακόμα τη φωτογραφία»[120]

Επιπλέον, η προπαγανδιστική αξία του κινηματογράφου δεν περιορίζεται μόνο στα χρόνια του μεσοπολέμου επειδή τότε ήταν μια καινοτομία. Η επιρροή της εικόνας σε ένα παιδί, και ειδικά της κινούμενης, έχει γίνει αντικείμενο μελέτης σε ένα διαχρονικό επίπεδο, πέρα από εποχές και καθεστώτα και έχει διαπιστωθεί το βάθος της επιδραστικότητάς της[121]. Αυτό που προσπάθησε να καταδείξει χρόνια αργότερα η επιστημονική έρευνα ήταν σε θέση να το καταλάβουν εμπειρικά και τα στελέχη της 4ης Αυγούστου που επέμεναν στη χρησιμότητα των κινηματογραφικών προβολών : «*Διότι ο κινηματογράφος αποδίδων ζωηράς και πιστάς τας*

---

[119] εφ. *Καθημερινή* 30/5/1938.

[120] Συνέντευξη κ. Γιώργος Αγγελής (πρόκειται για τη φωτογραφία στην Εικ. 3)

[121] Δες για παράδειγμα: W. W. Charters, 'Motion Pictures and Youth', στο Bernard Berelson & Morris Janowitz, 'Reader in Public Opinion and Communication' (2nd ed.), Νέα Υόρκη 1966.

εικόνας και σχεδόν ζωντανάς, επιδρά ζωηρώς και εντόνως επί της ψυχής του νέου ανθρώπου»[122].

Κατά τον ίδιο τρόπο είχαν αντιληφθεί και τη δύναμη του ραδιοφώνου πάνω στους νέους : 5.000 συσκευές είχε παραγγείλει η Ε.Ο.Ν. για όλους τους σχηματισμούς της το 1940[123], ένα νούμερο που μπορούμε να το θεωρήσουμε τεράστιο αν ληφθεί υπόψη πόσες συσκευές υπήρχαν σε ολόκληρη τη χώρα. Αλλά οι δυσκολίες ήταν ανυπέρβλητες για τη διάχυση τόσης τεχνολογίας στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Εξάλλου, λίγο αργότερα ήρθε ο πόλεμος και το σύγχρονο προπαγανδιστικό όνειρο του Μεταξά έμεινε στα χαρτιά.

[122] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 13, α.ε. 018, σελ. 28 'Εισηγητική Έκθεσις του Καθηγητου Παντελή Παπανικολάου (της Ιδεολογικής διαφωτίσεως Περιφ. Αρρ. Πρωτευούσης)'

[123] 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών Διοικητών και Διοικητριών', τ. Α΄, εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σελ. 93.

Εικόνα 3

Βαπτίσια παιδιού στην Κύμη Ευβοίας περίπου το 1939 : ανάδοχός του η Οργάνωση (Ε.Ο.Ν. Κύμης). Διακρίνεται φαλαγγίτισσα που κρατά το παιδί και άλλα μέλη της Ε.Ο.Ν...

vi) Τεχνικές προπαγάνδας

Κάθε προπαγανδιστικός μηχανισμός υιοθετεί μια σειρά από απλές ή πιο πολύπλοκες τεχνικές που χρησιμεύουν ως εργαλεία πειθούς. Στην ουσία οι τεχνικές αυτές είναι πάμπολλες και μπορεί να έχουν μια μεγάλη δόση αυτοσχεδιασμού. Πάνω σε αυτή τη βάση έχει αμφισβητηθεί η χρησιμότητα μιας εξαντλητικής καταγραφής τέτοιων τεχνικών αφού «*υπάρχουν κυριολεκτικά χιλιάδες λεκτικές ή μη λεκτικές φόρμες πειθούς*»[124]. Ωστόσο, γεγονός παραμένει ότι ανάλογα με τις συνθήκες (χρόνος, τόπος, ακροατήριο, ιδεολογία...), είναι πιθανό κάποιες τεχνικές να 'ξεχωρίσουν' σε μια προπαγανδιστική καμπάνια.

Στην περίπτωση της 4ης Αυγούστου για παράδειγμα βλέπουμε μια επιρροή απο τεχνικές που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά κόρον από τους Φασίστες ή τους Ναζί (και η οποία προέκυψε και στη χώρα μας για λόγους που αναλύθηκαν σε άλλο σημείο αυτού του κεφαλαίου), αλλά και τη χρήση μιας σειράς άλλων τεχνικών που δεν συνδέονταν αναγκαστικά με το φασισμό. Παίρνοντας το ρίσκο της υπερβολικής τυποποίησης, θα παρατεθούν στη συνέχεια κάποιες από αυτές, οι πιο βασικές.

~.~.~.~.~.~.~

Συμβολικός λόγος: Σε μια πολύ καλή μελέτη για τη ναζιστική Γερμανία, ο *Richard Grunberger* έχει επισημάνει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του φασιστικού λόγου : πομπώδης, βαθειά προπαγανδιστικός, υπερθετικός (*superlative*), ταυτολογικός, επαναλαμβανόμενος και γεμάτος απλοϊκά συνθήματα[125]. Η επιβίωση αποσπασμάτων αυτού του λόγου στο χρόνο (πρόχειρα έρχονται και σήμερα στο μυαλό φράσεις όπως *Heil Hitler, Sieg Heil*) προδίδει και την επιτυχία του.

Αυτή είχε γίνει φανερή και εκείνο τον καιρό ώστε πολλοί να θέλουν να τη μιμηθούν. Το μεταξικό καθεστώς είχε εισαγάγει στο λεξιλόγιό του ανάλογο ύφος .

Η 'Μεταβολή της 4ης Αυγούστου' (το 'Μ' κεφαλαίο για να δείχνει μεγαλοπρέπεια και να τονίζει τη σημασία της αλλαγής).

Η 'Ηρωική Παρέλαση' (αναφέρεται στην πολυαναφερόμενη παρέλαση της 25ης Μαρτίου κατά την οποία οι φαλαγγίτες παρήλασαν υπό βροχή και ο

[124] Roger Eatwell, 'The Holocaust denial : a study in propaganda technique' στο Luciano Cheles, Ronnie Ferguson & Michalina Vaughan (ed.), 'Neo-fascism in Europe', Νέα Υόρκη 1991, σελ. 134.
[125] Richard Grunberger, 'A Social History of the Third Reich', Λονδίνο 1991, σελ. 410-418.

Μεταξάς τους παρακολουθούσε βρεγμένος. Δείχνει την συνεχή παρεμβολή συμβολικών γεγονότων που φορτίζουν τον λόγο).

«*Φαλαγγίτες και Φαλαγγίτισσες, Σκαπανείς και Σκαπάνισσες όλου του Ελληνισμού ! Σεις είσθε ο τόσο ωραίος και υπέργειος ύμνος, που υμνεί το ξεφώτισμα της Άγιας μέρας της Ελληνικής, που σε λίγη ώρα οι Πανέλληνες θα γιορτάσουμε. Κι είσθε ένας ύμνος ρωμαλέος, αχίλλειος, ανδροπρεπής που 'χει μέσα του την πύρινη πνοή ενός ηρωικού δημιουργού που μπροστά σ' όσους συντέθηκαν ύμνους παλαιούς, μοιάζει σαν ήλιος... Και λέει ο ύμνος και λέτε Σεις: Χαίρε Ροδοκόκκινη Αυγή της Αγιωτέρας Ελληνικής ημέρας, της 4ης Αυγούστου*»[126] (στομφώδης, συγκινησιακός λόγος που χωρίς να έχει ουσιαστικό περιεχόμενο προσπαθεί να διεγείρει, αναφερόμενος σε 'αιώνια' σύμβολα όπως η Ελλάδα και ο Ήλιος).

«*Πίστις η Ελλάς, Σύμβολο ο Βασιλεύς, Αρχηγός ο Μεταξάς, Ιδεολογία η 4η Αυγούστου, Ενότης η Ε.Ο.Ν.....*»[127] . Εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα σύνθημα, ένα από τα πολλά που μπορούσε να δει ή να ακούσει κάποιος σε καθημερινή βάση και που εύκολα αποτυπώνονται στη μνήμη. Υπήρχε και σχετική οδηγία : «*εις όλας τας μορφάς της προπαγανδιστικής εργασίας η χρησιμοποίησις συνθημάτων είναι απαραίτητος. Αλλά τί είναι σύνθημα ; Σύνθημα ... είναι σαφής και συμπεπυκνωμένη διατύπωσις ενός σκοπού, είτε ενός προβλήματος : 'Σήκω επάνω Ελληνική Νεολαία !'*»[128]

~.~.~.~.~.~.~

Διαρκής προπαγάνδα : Ο κίνδυνος να γίνει η προπαγάνδα τους κουραστική, ήταν ένα πρόβλημα που λίγο απασχολούσε τα στελέχη των φασιστικών καθεστώτων. Ο *Hitler* είχε πει πως και από το μεγαλύτερο ψέμα που διαρκώς επαναλαμβάνεται, κάτι θα μείνει τελικά στο μυαλό των ανθρώπων.

Το ίδιο πρότυπο ίσχυε, σε μικρότερη ίσως κλίμακα, στην Ελλάδα των ετών 1936-1940. Ειδικά από το 1938 και μετά, όλο το χρόνο η ζωή των Ελλήνων έπρεπε να αποκτά νόημα με την 4η Αυγούστου. Αμέτρητες επετείους, τελετές και φιέστες είχε καθιερώσει το καθεστώς - εθνικές γιορτές, εξορμήσεις δεντροφύτευσης και πρασίνου, την επέτειο της 4ης Αυγούστου, της ίδρυσης της Ε.Ο.Ν., τη Γιορτή των Σκαπανέων... Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έπαιζαν το παιχνίδι αναγκαστικά ή οικειοθελώς. Το υφυπουργείο Τύπου ήταν ο συνήθης ενορχηστρωτής τέτοιων εκδηλώσεων. Στην επέτειο της 4ης Αυγούστου του 1938, το Υφυπουργείο είχε οργανώσει

---

[126] περ. *Νεολαία* 29/7/1939, σελ. 1355

[127] περ. *Νεολαία* 3/8/1940, σελ. 1407.

[128] Γ.Α.Κ. , Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 13, α.ε. 019, σελ 26-27.

την μετάδοση των πεπραγμένων της διετίας από το ραδιόφωνο με συχνότητα 10 λεπτών![129]

Το μεγαλύτερο μερίδιο της πίτας ανήκε όμως στο Μεταξά. Το καθεστώς είχε φτιάξει ένα *cult* γύρω από το πρόσωπό του, ειδικά για τη νεολαία. Υπήρχε στρατόπεδο της Ε.Ο.Ν. 'Ιωάννης Μεταξάς', ινστιτούτο 'Ι. Μεταξάς', μαθητικά τετράδια 'Ι. Μεταξάς'[130], ακόμα και σουγιάδες της Ε.Ο.Ν. 'Ι. Μεταξάς'[131].

~.~.~.~.~.~.~

Προετοιμασία ενός θέματος : Όσο δυνατός κι αν είναι ένας προπαγανδιστικός μηχανισμός, δεν μπορεί να περάσει τα μηνύματά του αμέσως και χωρίς μια σχετική προετοιμασία της κοινής γνώμης, εκτός εάν συμβούν δραματικά γεγονότα. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με καμία φασιστική τεχνική προπαγάνδας, αλλά περισσότερο με μια συνηθισμένη προπαγανδιστική πρακτική που πολύ απλά έχει να κάνει με την κοινή λογική.

Η προετοιμασία αυτή ονομαζόταν απο τα στελέχη της 4ης Αυγούστου άλλοτε 'ζύμωσις'[132] και άλλοτε 'κατεύθυνσις'[133]. Σε γενικές γραμμές αυτές οι λέξεις χρησιμοποιούνταν για να δηλώσουν την προπαρασκευή που θα γινόταν στους κόλπους των προπαγανδιστικών υπηρεσιών του καθεστώτος προς την κατεύθυνση της προετοιμασίας της κοινής γνώμης ώστε αυτή να δεχτεί ένα γεγονός, μία άποψη ή για να συμμετάσχει ενεργά σε διάφορες εκδηλώσεις εορταστικού χαρακτήρα.

Για να γίνει αυτό πιο κατανοητό, θα παραθέσουμε στη συνέχεια το παράδειγμα που δίνεται από ένα στέλεχος που θέλει να αποσαφηνίσει επακριβώς την έννοια της 'κατεύθυνσεως' σε βαθμοφόρους της Ε.Ο.Ν.:

«Λ.χ. ολίγας ημέρας προ της 4ης Αυγούστου η οργάνωσίς μας διά του περιοδικού της ή διά μίας εγκυκλίου θα πρέπει να αναπτύση το ιστορικόν και την σημασίαν της 4ης Αυγούστου από πάσης πλευράς. Απο πολιτιστικής, κοινωνικής, εθνικής, ιστορικής, την προσωπικότητα του Αρχηγού, ... το συντελεσθέν υπό της νέας καταστάσεως έργον.... Τα στοιχεία αυτά τα οποία πρέπει να είναι όσο το δυνατόν αναλυτικά, κτυπητά και κατανοητά , θα χρησιμεύσουν δια τας περιφερειακάς οργανώσεις προς ανάπτυξιν της διαφωτιστικής των εργασίας και θ' αποτελέσουν την βάσιν επί της οποίας οι ρήτορες και οι προπαγανδισταί μας θα καταρτίσουν τας ομιλίας των, αι δε οργανώσεις το περιεχόμενον του εντύπου προπαγανδιστικού των υλικού»[134].

---

[129] εφ. *Καθημερινή* 4/8/1938.
[130] Αντίτυπά τους μπορεί κάποιος να βρει στο Π.Α.Κ.Φ..
[131] Διαφήμιση τους υπάρχει στο πίσω μέρος του εξώφυλλου, στο περ. *Νεολαία* 16/3/1940.
[132] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 6, α.ε. 106, σελ. 1-2 & Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 13, α.ε. 007.
[133] Γ.Α.Κ. , Αρχείο Ε.Ο.Ν., φακ. 13, α.ε. 019, σελ. 28-29.
[134] Στο ίδιο.

Μετά από όλη τούτη την κινητοποίηση λοιπόν, την ημέρα της επετείου ο κόσμος θα ήταν 'έτοιμος' να συμμετάσχει στις εορταστικές εκδηλώσεις.

Και πραγματικά, κοιτώντας κανείς τις εφημερίδες, για παράδειγμα πριν την επέτειο της 4ης Αυγούστου, θα δει ότι μέρες πριν έχουν αρχίσει οι δημοσιεύσεις με τα πεπραγμένα των προηγούμενων ετών, οι φωτογραφίες που δημιουργούν την κατάλληλη εορταστική ατμόσφαιρα κλπ. Το κλίμα δεν διαμορφωνόταν αναγκαστικά με προφανή και θορυβώδη τρόπο. Μερικές φορές γινόταν ακριβώς το αντίθετο. Μία τακτική ήταν η εξής : εμφανίζονταν στις εφημερίδες άρθρα που προέβαλλαν την (υποτιθέμενη) δυσαρέσκεια της κοινής γνώμης πάνω σε κάποιο ζήτημα – ας πούμε για την ακρίβεια των ραδιοφωνικών συσκευών ή για την ποιότητα των εκπομπών του ραδιοφώνου. Λίγες μέρες μετά θα εμφανίζονταν άρθρα που έκαναν λόγο για την απόφαση της κυβέρνησης να μειώσει τις τιμές των ραδιοφώνων ή για την καλυτέρευση των εκπομπών μετά την υπαγωγή των ραδιοφωνικών υπηρεσιών στο Υφυπουργείο Τύπου. Στην πρώτη περίπτωση το καθεστώς εμφανιζόταν ως προστάτης της τσέπης του λαού και επιπλέον ωθείτο ο κόσμος στην αγορά ραδιοφώνων που ήταν και μια επιθυμία της κυβέρνησης. Στη δεύτερη περίπτωση, το καθεστώς πιθανόν να ήθελε να διασκεδάσει τις όποιες υποψίες του κόσμου για μετατροπή του ραδιοφώνου σε προπαγανδιστικό όργανο τονίζοντας μόνο τη θετική πλευρά της νέας κατάστασης[135].

~.~.~.~.~.~.~

Προσαρμογή της προπαγάνδας ανάλογα με τον αποδέκτή της : Επίσης μια συνηθισμένη περίπτωση[136]. Είναι λογικό να προσαρμόζει ο προπαγανδιστής το ύφος και το περιεχόμενο της προπαγάνδας ανάλογα με τον αποδέκτη (ανάλογα με το *target group* θα έλεγαν κάποιοι σήμερα). Για να φέρουμε ένα σύγχρονο παράδειγμα, μία ομιλία για το *AIDS* δεν μπορεί να

---

[135] Δες προσεκτικά τα κείμενα της εφ. *Καθημερινής* από 23/12/1938 και πριν (για την υπαγωγή των ραδιοφωνικών υπηρεσιών στο Υφ. Τύπου) και τα φύλλα της ίδια εφημερίδας από 13/6/1939 και πριν (για τις τιμές των ραδιοφώνων)

[136] Συναντάται συχνά, αν και ο Πουλαντζάς υποστήριζει πως αυτό είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ιδεολογικής λειτουργίας του φασισμού : «.. *οι ιδεολογίες και οι λόγοι (discours) παρουσιάζονται με τρόπο σημαντικά διαφοροποιημένο, ιδεολογίες και λόγοι ... μορφοποιούνται στους διάφορους φασιστικούς πολιτικοϊδεολογικούς μηχαανισμούς, σύμφωνα με τις διάφορες τάξεις, τμήματα τάξεων και κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες απευθύνονται, πράγμα που τους επέτρεψε ...να εκμεταλλευθούν τις συνθήκες υλικής ύπαρξης αυτών των τάξεων και τμημάτων. Ο φασιστικός ιδεολογικός λόγος (discours) είναι στην πραγματικότητα σημαντικά διαφορετικός στο μέτρο που απευθύνεται στην εργατική τάξη... , στις λαϊκές τάξεις της υπαίθρου ή στους μικροαστούς (φασιστικό κόμμα)*» . Νίκος Πουλαντζάς, Ραλφ Μίλιμπαντ, Ζαν Πιερ Φάυ, 'Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του φασιστικού φαινομένου' (3η εκδ.), Αθήνα 1984, σελ. 169.

έχει το ίδιο περιεχόμενο όταν απευθύνεται σε μια σχολική τάξη δημοτικού και σε ένα συνέδριο γιατρών.

Στις οδηγίες που ελάμβαναν κατά καιρούς τα στελέχη της 4ης Αυγούστου υπήρχε και αυτή η παράμετρος :

«Ο Διαφωτιστής της Ε.Ο.Ν. σαν πρώτη του σκέψη θα έχη να φροντίση να αντιληφθή επακριβώς τη σύνθεση του ακροατηρίου του. Από τί αποτελείται το ακροατήριό του ; Από μαθητές ; Εργάτες ; Αγρότες ; Υπαλλήλους ; Φοιτητές ; Σπουδαστές ; από συμφυρμό επαγγελματικών επιδόσεων ; αναλόγως δε θα πάρη το θέμα, χωρίς να απομακρύνεται των παραδεδεγμένων επιστημονικών αληθειών και θα το διαμορφώση κατά τέτοιο...τρόπο ώστε να γίνη απολύτως καταληπτός»[137]

Στην πραγματικότητα αυτό γινόταν συνέχεια όταν λ.χ. στο πρόγραμμα του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών υπήρχε η Ώρα του Αγρότου, η Ώρα του Εργάτου, η Ώρα του Παιδιού.

Και γινόταν συνέχεια στο βαθμό που η παιδική προπαγάνδα διαφοροποιόταν και έπαιρνε ξεχωριστά χαρακτηριστικά για να είναι ελκυστική στους μικρούς αποδέκτες της. Μια τέτοια διαφοροποίηση από την 'ενήλικη' προπαγάνδα δεν ήταν αρκετή αφού και η νεολαία χωρίζόταν σε επιπλέον υποκατηγορίες ανάλογα με την ασχολία (εργατόπαιδα-μαθητές) ή την ηλικία - στην Ε.Ο.Ν. για παράδειγμα υπήρχε ο διαχωρισμός σκαπανεις-φαλαγγίτες και μερικές φορές εφαρμοζόταν ειδική προπαγάνδα ανάλογα με την περίπτωση. Βλέπουμε έτσι να καθιερώνεται η Ώρα του Σκαπανέως στον Ρ.Σ. της Ε.Ο.Ν., ο Κήπος των Σκαπανέων στο περ. *Νεολαία* ή να υπάρχει σε πολλά προπαγανδιστικά φυλλάδια το ίδιο θέμα επεξεργασμένο ξεχωριστά για τους φαλαγγίτες και ξεχωριστά για τους σκαπανείς[138].

Το πιο χαρακτηριστικό και ενδιαφέρον παράδειγμα διαφοροποίησης της προπαγάνδας για μικρούς και μεγάλους είναι το παραμύθι, που απευθύνεται στους πρώτους αποκλειστικά. Το παραμύθι όπως έχει επισημανθεί[139], είναι κατάλληλο για προπαγάνδα γιατί παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά συμβατά με αυτήν. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι η απλότητα, η στερεοτυπικότητα, το ισχυρό στοιχείο της υπερβολής, η οικειότητα των καταστάσεων και προσώπων, η επανάληψη ενός αφηγηματικού μοτίβου, η μη χρονική τοποθέτηση της ιστορίας που δίνει διαχρονικότητα και μόνιμη ισχύ στα εξαγόμενα συμπεράσματα.

Στον μεσοπόλεμο είχε αναπτυχθεί μια ολόκληρη φιλολογία για την παιδαγωγική, αλλά και την προπαγανδιστική αξία του παραμυθιού[140]. Στην Ελλάδα το καθεστώς είχε προβλέψει (θεωρητικά τουλάχιστον) να γίνονται μαθήματα στους βαθμοφόρους της Ε.Ο.Ν. σχετικά με το παραμύθι. Το

---

[137] Κ. Μ. Καραμάνος, 'Τί θα κάμουμε ;', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σελ. 63. Δες ακόμα περ. *Νεολαία* 9/12/1939, σελ. 315 («Χρήσιμαι συμβουλαί διά τους ομιλητάς μας»)

[138] 'Έθνος', εκδ. Ε.Ο.Ν., 1939 & 'Ο Βασιλεύς', εκδ.Ε.Ο.Ν. 1939.

[139] Judith K. Proud, 'Children and Propaganda', Οξφόρδη 1995, σελ. 29-30.

[140] Στο ίδιο, σελ. 27-29.

περιεχόμενο του μαθήματος περιελάμβανε : «*Το παραμύθι. Η Διήγησις. Η εκπολιτιστική των δύναμις. Ασκήσεις εις το διηγείσθαι*».[141]

Ας διαβάσουμε λοιπόν ένα παραμύθι τεταρτοαυγουστιάτικο για να ανιχνεύσουμε τις τεχνικές του :

«Φαντασθήτε προς στιγμήν, αγαπητά μου παιδιά, ότι αρρώστησε η αγαπημένη σας, η γλυκειά σας μαννούλα, που αυτή είναι η ζωή και η ευτυχία του σπιτιού και χωρίς αυτή δεν μπορεί να υπάρξη ούτε μια στιγμή η οικογένεια. Εκαλέσατε λοιπόν ένα ιατρόν, αλλ' αυτός είναι απρόσεκτος. Εδίνατε το αίμα της καρδιάς σας για να αγοράσετε φάρμακα περιττά και να του πληρώσετε τας επισκέψεις του, αλλά τα φάρμακά του ήταν ανίσχυρα. Η μαννούλα σας αρρώστησε βαρειά. Και τότε αναγκασθήκατε να φέρετε και άλλο γιατρό, που είχε μεγάλο όνομα, αλλά και αυτός δεν ευρήκε τη βαθειά αφορμή της αρρώστειας. Εκαλέσατε κατά συνέχειαν και άλλους ... και ήλθαν και άλλοι χωρίς να τους καλέσετε ... αλλ' ο ένας ήταν περισσότερο απερίσκεπτος από τον άλλον και δεν κατόρθωσαν τίποτε άλλο, παρά να γεμίσουν πληγές την άμοιρη μαννούλα σας....

.....

Και στη μαύρη σας αυτή απογοήτευσι, στην εξουθένωσί σας, στη μαύρη νύχτα που σας εβύθισαν, δε βλέπατε καμμιά σωτηρία, καμμιάν ελπίδα, παρά μόνο τη θεία δύναμι του Χριστού μας. Και πραγματικά μπορεί να πη κανείς ότι ο Θεός σας ελυπήθηκε. Ξαφνικά παρουσιάσθηκε στο σκοτάδι σας, στη δυστυχία, στην απελπισία σας, στο χαροπάλαιμά σας, ένας άγιος άνθρωπος με νου μεγάλο, με ψυχή φωτεινή, με καρδιά λεονταρίσια, με γλύκαν αφάνταστη στο χαμόγελό του, εμβήκε στο σπιτικό σας, έκαμε το σημείο του σταυρού, εσήκωσε τα φωτεινά του μάτια στον ουρανό και είπε : 'Εγώ θα κάμω καλά την άρρωστη με τη βοήθεια του Χριστού και τη θέλησι τη δική μου'.

Άρχισε τότε να κόβει όλα τα σάπια κρέατα της πληγωμένης και να χύνη ουράνιο βάλσαμο στις ανοιχτές πληγές της. Ίδρωνε, αγωνιούσε ο θεϊκός γιατρός, έκοβε όμως αλύπητα κάθε σαπίλα και βρωμερή πηγή της αρρώστειας....

.....

Αι ! παιδιά μου, ο θεϊκός αυτός γιατρός είναι ο μεγάλος μας Κυβερνήτης, ο Αρχηγός μας, ο σωτήρας της μαννούλας, της μεγάλης, της γλυκειάς μας Ελλάδος.»[142].

Μια πρώτη παρατήρηση έχει να κάνει με τον τρόπο που προσπαθεί η συγγραφέας να εξοικειώσει τον μικρό αναγνώστη της με τα πρόσωπα που θέλει, μέσω της αναφοράς της σε οικείες μορφές : τη μαννούλα (που προφανώς είναι η 'άρρωστη' Ελλάδα), τους κακούς γιατρούς (που είναι οι προηγούμενοι πρωθυπουργοί, οι εκπρόσωποι του κοινοβουλευτισμού κτλ) και τον καλό και δυναμικό γιατρό (Μεταξάς) που έχει μαζί του το Χριστό.

Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά τον τρόπο με τον οποίο απλοποιείται η πραγματικότητα. Μια πολύπλοκη πολιτική κατάσταση με πολλές εκφάνσεις παρουσιάζεται απλή για να γίνει καταληπτή, αλλά και για να παρουσιασθεί με χρώματα που ευνοούν τον Μεταξά.

Εύκολα εντοπίσιμες είναι και άλλες τεχνικές που συναντάμε σε παραμύθια : η υπερβολή («*μαύρη νύχτα*», «*άγιος άνθρωπος*»), το στοργικό ύφος που δημιουργεί 'δέσιμο' με τον αφηγητή («παιδιά μου») και το γνωστό μοτίβο του παραμυθιού που ξεκινάει άσχημα για να έρθει στο τέλος η

[141] 'Περί ύλης της εκπαιδεύσεως – απασχολήσεως', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 29.
[142] Ευαγγελία Κατσιμπίρη, 'Προς τα Ελληνόπουλα', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 3-4.

λύτρωση, συνήθως μέσω ενός σωτήρα (πριγκηπόπουλου, πολεμιστή ή του γιατρού Μεταξά στην περίπτωσή μας).

2) Η δομή του προπαγανδιστικού μηχανισμού της 4ης Αυγούστου

Όσο καινοτόμο ή αυταρχικό κι αν είναι ένα νέο καθεστώς, δεν μπορεί να αγνοήσει την κατάσταση που κληρονόμησε πριν αναλάβει τη διακυβέρνηση. Η εγκατάστασή του στην εξουσία δεν συνιστά μία 'παρθενογένεση' που να το καθιστά ικανό να διαγράψει αυτόματα τους θεσμούς και τους φορείς που προϋπήρχαν.

Πριν τον Αύγουστο του 1936 στην Ελλάδα υπήρχε ένα πλήθος φορέων με εκπαιδευτικό και ευρύτερα μορφωτικό χαρακτήρα. Η δικτατορία, είτε επειδή αναγκάστηκε να συνεργαστεί μαζί τους μη μπορώντας να τους καταργήσει, είτε γιατί θέλησε να χρησιμοποιήσει τον έτοιμο μηχανισμό τους, έθεσε τελικά στη διάθεσή της την υλική και ανθρώπινη υποδομή πολλών προϋπαρχόντων ιδιωτικών και κρατικών οργανισμών. Ταυτόχρονα βέβαια ίδρυσε και καινούριους, μολονότι σε πολλές περιπτώσεις αυτό έγινε αρκετά καθυστερημένα με ότι μπορεί αυτό να σημαίνει για την αποδοτικότητα της προπαγάνδας της (το ζήτημα αυτό εξετάζεται στο τελευταίο κεφάλαιο).

Το σύνολο των οργανισμών – παλαιών και νέων – που χρησιμοποίησε η 4η Αυγούστου για προπαγανδιστικούς, εκπαιδευτικούς και διαπαιδαγωγικούς σκοπούς, αποτελούν το αντικείμενο των γραμμών που ακολουθούν.

i) Ο ρόλος της Εκκλησίας

Η περίπτωση της Εκκλησίας παρουσιάζει ενδιαφέρον, αν μη τι άλλο για τον ρόλο που προσέδιδε το καθεστώς στη θρησκεία ως ανασχετικού παράγοντα στην επιρροή που είχαν τα νέα κινήματα στη νεολαία. Ίσως αυτός να ήταν ο λόγος που ο Μεταξάς θέλησε να επιτρέψει και στην Εκκλησία να έχει διαπαιδαγωγικό ρόλο, παρά τους περιορισμούς που έθεσε σε άλλους οργανισμούς προς αυτή την κατεύθυνση.

> «Επομένως πως είναι δυνατόν να σκέπτωνται [οι γονείς] ότι στην ανατροφή των παιδιών δεν είναι δυνατόν να λάβουν μέρος άλλοι ; Αυτό είναι σφάλμα τεράστιο ... Τώρα πώς θα λυθούν τα ζητήματα αυτά ; Ποιαί είναι οι δυνάμεις μέσα στην κοινωνία αι οποίαι δρώσιν ; Δύο είναι αι δυνάμεις αυταί. Η Πολιτεία, το Κράτος δηλαδή, και η Εκκλησία
>
> .....
>
> [Δ]εν γεννάται ζήτημα κατά πόσον η Εκκλησία έχει δικαίωμα να ενδιαφερθή και να επιδράση επί της αγωγής των παιδιών. Έχει το δικαίωμα και τούτο είναι αναμφισβήτητο. Κυρίως δε από της απόψεως του θρησκευτικού αισθήματος... [Α]σχέτως με τη διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων...έχομεν την άμεσον επίδρασιν της Εκκλησίας διά του κηρύγματος, διά της κατηχήσεως, διά των διδασκάλων, των ιερέων, δι' όλων των μέσων τα οποία έχει η Εκκλησία»[143]

Στο πλαίσιο αυτό είναι λογικό να ενθαρρύνεται ο θεσμός των Κατηχητικών Σχολείων[144] (που στο κάτω-κάτω παρενέβαιναν στην αγωγή της νεολαίας από της 'απόψεως του θρησκευτικού αισθήματος' μόνο), ενώ μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί το δικαίωμα που παρέχεται στην Ιερά Σύνοδο «*να ελέγχει*» βιβλία, θεατρικά και κινηματογραφικά έργα..[145]

Παρ' όλα τούτα, η γενική τάση ήταν αυτή του ελέγχου της Εκκλησίας και των μηχανισμών διαπαιδαγώγησής της. Αρχικά δίνεται η εντύπωση της συνεργασίας Κράτους – Εκκλησίας για θέματα κοινού ενδιαφέροντος[146], αφού και η Εκκλησία μπορούσε να ωφεληθεί από την επικράτηση ενός καθεστώτος που ευνοούσε τις παραδοσιακές αξίες[147]. Ο Μεταξάς όμως κάθε άλλο παρά 'συνεργασία' ήθελε με την Εκκλησία. Είναι γνωστή η μεθόδευση της δικτατορίας για επιβολή της κυβερνητικής επιλογής (Χρύσανθος) στον

---

[143] 'Λόγοι...', ο.π., τ. Β', σελ 154 και 156.

[144] εφ. *Καθημερινή* 29/6/1940.

[145] εφ. *Καθημερινή* 13/1/1940.

[146] Βλέπε λ.χ. την ίδρυση της 'Χριστιανικής Εκπαιδευτικής Αδελφότητος' που σκοπό είχε την μόρφωση των ελληνίδων σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης Εκκλησίας και τις παραδόσεις του Ελληνικού έθνους και που τελούσε υπό την προστασία της Ιεράς Συνόδου και την εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας (δες τον Α.Ν. 371/1936 και το *Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου*, 'Εκπαίδευση και πολιτική... ', ο.π., σελ. 33).

Επίσης την ίδρυση της Αποστολικής Διακονίας το 1936 που και αυτή είχε μορφωτικό και κατηχητικό σκοπό. Βλ. 'Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος', Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Ελλάδος 2000. Επίσης, Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, 'Εκπαίδευση και πολιτική... ', ο.π., σελ. 59 – 60.

[147] Πολλά χρόνια αργότερα, η Ιεραρχία της δεν είχε κανένα πρόβλημα να συνεργαστεί με ένα παρόμοιο καθεστώς, όπως ήταν η χούντα των συνταγματαρχών, παρά την αντίδραση ορισμένων κατώτερων στελεχών της.

αρχιεπισκοπικό θώκο κατά τις εκλογές του 1938. Η κρατική παρέμβαση έχει αποτυπωθεί και στα σύγχρονα επίσημα ιστορικά κείμενα της Εκκλησίας :

«Αι κατά την διάρκειαν της δικτατορίας Μεταξά από του 1936 επιβληθείσαι πολιτικαί μεταβολαί επηρέασαν δυσμενώς τα εκκλησιαστικά της Ελλάδος πράγματα (έκδοσις πλήθους αναγκαστικών νόμων και νομοθετικών διαταγμάτων, δι' ων επήρχοντο πολλαί συμπληρώσεις ή τροποποιήσεις περί την διοίκησιν της Εκκκλησίας αναφερόμεναι)»[148].

Η παρεμβατική νοοτροπία του κράτους είχε περάσει και στα θέματα της διαπαιδαγώγησης. Ο δικτάτορας είχε μιλήσει δημόσια για το πως αντιλαμβάνεται το διαπαιδαγωγικό ρόλο της Εκκλησίας, τον οποίο έθετε υπό κρατική εποπτεία : «*Το Κράτος..., ασχέτως με την επίδρασιν του επί της Εκκλησίας, έχει εις τα χέρια του δύο τεράστιους οργανισμούς [εννοεί την Εκκλησία και το ίδιο το κράτος] διά των οποίων επιδρά επί της ανατροφής των παιδιών*»[149].

Δεν είναι παράξενο λοιπόν που με τον 2553/1940, εισήχθη το μάθημα της Εθνικής και Ηθικής Αγωγής στις Ιερατικές Σχολές και το Υπουργείο Παιδείας παραγκώνισε την Εκκλησία σε μια σειρά από ζητήματα. Η αντίληψη της χρησιμοποίησης της Εκκλησίας για τους προπαγανδιστικούς σκοπούς του κράτους, φαίνεται εξάλλου από μια εισηγητική έκθεση περί διαφωτίσεως, όπου τονίζεται ότι πρέπει το Υπουργείο Παιδείας να πιέσει την Ιερά Σύνοδο ώστε ο κλήρος να προπαγανδίσει την Ε.Ο.Ν. αφού «*εις όλας τας κοινωνικάς τάξεις και ιδία εις τας λαϊκάς και δη μεταξύ του γυναικόκοσμου, οι ιερείς ασκούν πειθώ*»[150].

---

[148] 'Δίπτυχα της Εκκλησίας...', ο.π., σελ. κε'.
[149] Όπως παρέθεσα στην υποσημ. 143.
[150] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ.13, α.ε.018, σελ. 36-37.

ii) Ιδιωτικοί Οργανισμοί και Προπαγάνδα

Αντιρρήσεις φαίνεται να είχε επίσης ο Μεταξάς για την ύπαρξη ή αυτόνομη λειτουργία ιδιωτικών συλλόγων και οργανισμών που είχαν μεταξύ άλλων και μορφωτικές ή προπαγανδιστικές αρμοδιότητες, ακόμα και αν οι σύλλογοι αυτοί επρόσκειντο θετικά στο καθεστώς του. Στο ημερολόγιό του είχε καταγράψει αυτές του τις αντιρρήσεις: «*Δίδω εις τον Νικολούδην εντολήν ότι πολιτικούς συλλόγους, ινστιτούτα κτλ δε θα επιτρέψω. Σκέπτομαι να καταστείλω περισσότερον τας τοιαύτας ανοήτους αποπείρας*»[151].

Τέτοιοι σύλλογοι υπήρχαν πολλοί και διαφορετικών ειδών. Στην προκειμένη περίπτωση ο Μεταξάς μιλούσε για την «*κίνησιν του Τουρνάκη*» και προφανώς εννοούσε τον κύκλο που εξέδιδε το περιοδικό *Νέα Πολιτική*. Ανάλογες κινήσεις με κάπως διανοουμενίστικο χαρακτήρα (κάτι σαν *think-tank* θα λέγαμε σήμερα) ήταν ο κύκλος του περιοδικού *Νέον Κράτος* (που είχε εξελιχθεί σε κάτι σαν ημι-επίσημο όργανο του καθεστώτος[152]) και η προϋπάρχουσα του 1936 *Εθνική Αναγέννησις*.

Πιο 'εκλαϊκευτικές' κινήσεις που συντάχθηκαν με το καθεστώς ήταν η *Εθνική Εταιρεία* που είχε εκδώσει πλήθος προπαγανδιστικών εντύπων και η *Φιλική Εταιρεία Νέων*[153] που βοηθούσε κυρίως στη 'διαφώτιση' της εργατικής τάξης. Εκτός αυτών υπήρχαν οι μορφωτικές, πολιτιστικές ή ιδεολογικές οργανώσεις και εταιρείες που υπήρχαν πριν τις 4 Αυγούστου του 1936 και που συνέπλευσαν είτε το ήθελαν είτε όχι[154]. Κάποιες άλλες, όπως η Χ.Α.Ν., η Χ.Ε.Ν. και οι Πρόσκοποι, δεν είχαν την ίδια τύχη και καταργήθηκαν.

---

[151] Μεταξάς, 'Ημερολόγιο...', ο.π., σελ. 385. Επίσης σελ. 381, 382.

[152] Κόκκινος, ο.π., σελ 14, 17.

[153] Για την αντικομμουνιστική, φιλοκυβερνητική οργάνωση Εθνική Εταιρεία γενικά και το παράρτημά της στην Ξάνθη ειδικά, βλ.: Θωμάς Εξάρχου, 'Εφτά χρόνια μιας πόλης : Ξάνθη 1933 – 1939', Ξάνθη 2000,σελ. 219 – 220.

Για τη Φιλική Εταιρεία Νέων δες εφ. *Εργατική Ελλάς* 15/7/1938, σελ. 121-122 και εφ. *Παρασκήνια* 24/6/1939.

[154] Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία για παράδειγμα, μια Εταιρεία με μακρά και σημαντική παράδοση, κατάφερε να συνεχίσει την ίδρυση σχολών και σχολείων, αφού η κυβέρνηση την εξαιρούσε συνεχώς από τους νόμους που έδιναν την αποκλειστική ευθύνη διαπαιδαγώγησης κάποιων ομάδων στο Κράτος (ίσως γιατί δεν μπορούσε να αγνοήσει αυτήν την παράδοση). Οι εν λόγω νόμοι αφορούσαν την ίδρυση παιδαγωγικών , νυχτερινών και επαγγελματικών Σχολών και καθόριζαν το σταδιακό πέρασμα τους στα χέρια του κράτους αποκλειστικά. Δες τους Α.Ν.2545/1940, 2194/1940 και 1159/1938.

iii) Κρατικοί οργανισμοί και Προπαγάνδα

Πάντως υπήρχε μια συγκεκριμένη λογική πίσω από τα προσκόμματα που έφερνε ο Μεταξάς ακόμα και σε συλλόγους που ήταν υπέρ του (όπως ο κύκλος της Νέας Πολιτικής). Η ίδια λογική υπήρχε και πίσω από τις προσπάθειες του να ελέγξει έναν οργανισμό όπως ήταν η Εκκλησία που δεν είχε αντίρροπους μορφωτικούς προσανατολισμούς με ένα καθεστώς σαν την 4η Αυγούστου που στήριζε τη θρησκευτική πίστη. Η κοινή βάση όλων αυτών τελικά, ήταν ότι ο δικτάτορας προτιμούσε η προπαγάνδα και η εκπαίδευση να είναι έργο του κράτους[155].

Ειδικότερα αυτό ίσχυε για τη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας. «*[Α]ρνούμεθα κατά τρόπον απόλυτον το δικαίωμα εις πάντα άλλον, πλην του Κράτους, να διαπαιδαγωγή την Νεότητα, διότι το Κράτος και μόνον έχει την ευθύνην διά την εξέλιξιν του τόπου μας*» είχε πει ο Κυβερνητικός Επίτροπος της Νεολαίας (Κ.Ε.Ν.) Κανελλόπουλος το 1939 [156]. Η αντίληψη αυτή κατοχυρώθηκε και νομικά με τον σημαντικό νόμο 1798/1939. Το δύο πρώτα άρθρα του καθόριζαν :

«Άρθρον 1:

I. Η Εθνική και ηθική αγωγή της Νεολαίας είναι έργον του Κράτους.

II. Το Κράτος επιδιώκει την αγωγήν ταύτην δια της Εθνικής Παιδείας και διά της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας της Ελλάδος

Άρθρον 2

Απαγορεύεται η σύστασις οιασδήποτε οργανώσεως, σωματείου, ιδρύματος ή εν γένει νομικού προσώπου επιδιώκοντος τον εν άρθρω 1 σκοπόν...»[157].

Ο τρόπος που το κράτος οργάνωσε τις υπηρεσίες προπαγάνδας δεν ήταν ο καλύτερος. Υπήρχε πολυδιάσπαση των φορέων και μάλλον μια έλλειψη οργάνωσης. Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρχει πολλές φορές πρόβλημα ενιαίας κατεύθυνσης όπως είχε επισημάνει στο Μεταξά ο Υφυπουργός Τύπου Θεολόγος Νικολούδης[158]. Γιατί αυτή η κατάσταση δεν άλλαζε, παρά τις επίμονες προσπάθειες του Νικολούδη δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε με ακρίβεια. Μια πιθανότητα όμως είναι η σύνηθης τάση του Μεταξά να κρατάει αυτός το τιμόνι για να είναι σίγουρος για την πορεία των πραγμάτων. Όποτε κάτι πήγαινε άσχημα σε κάποιον τομέα ή αν υπήρχε ένας νευραλγικός χώρος όπως η εξωτερική πολιτική που χρειαζόταν ευαίσθητους χειρισμούς, τότε ο Μεταξάς αναλάμβανε προσωπικά. Ο ίδιος είχε αναλάβει

---

[155] 'Λόγοι...', ο.π., τ. Β', σελ. 338-339.

[156] 'Ο Κυβερνηττικός Επίτροπος προς τους Συναγωνιστάς των Ανωτάτων Σχολών', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 6.

[157] Στο κεφάλαιο που αφορά την εκπαίδευση θα φανεί καθαρά η μεθοδικότητα των προσπαθειών της κυβέρνησης να μεταβιβάσει τους εκπαιδευτικούς θεσμούς σε κρατικά χέρια ή να ελέγξει με άλλους τρόπους τα ιδρύματα που δεν μπορούσε για μια σειρά λόγους να οικειοποιηθεί.

[158] Γ.Α.Κ., Αρχείο Μεταξά, Φακ. 30, α.ε. 026 (επιστολή Νικολούδη προς Μεταξά, 13/8/1939).

εξ αρχής τα υπουργεία Εξωτερικών, Στρατιωτικών, Ναυτικών, Αεροπορίας και αργότερα το Παιδείας. Για τις υπηρεσίες προπαγάνδας, ο Μεταξάς είχε πει τα εξής στο Νικολούδη:

« Συγκέντρωσις πάντων τούτων εις ένα Υπουργείο υπό έναν Υπουργόν θα ήτο κάτι το ακατανόητον. Διεύθυνσις του σχετικού με την Διαφώτισιν έργου των υπό ενός ιδιαιτέρου Υπουργού ... θα κατέληγεν εις πλήρη παραλυσία ... Συνεπώς το μόνον δυνατόν είναι ο συντονισμός και η κατεύθυνσις των διαφωτιστικών ενεργειών των, αλλ' υπό ενός προσώπου έχοντος επ' αυτών και επί του συνόλου απόλυτον κύρος και εκ της θέσεώς του και εκ της προσωπικότητός του. Τοιούτος είναι μόνον ο Αρχηγός της Κυβερνήσεως...»[159]

Ενδεικτικό της κατάστασης είναι το ότι οργανισμοί εντελώς άσχετοι με την προπαγάνδα εμφανίζονταν κατά καιρούς αυτόβουλα και ανάλογα με την περίσταση να αναλαμβάνουν προπαγανδιστικές πρωτοβουλίες[160], γεγονός που δείχνει την έλλειψη οργάνωσης και ενιαίας κατεύθυνσης. Ένα άλλο παράδειγμα είναι οι κινηματογραφικοί οργανισμοί του καθεστώτος που ήταν διασπασμένοι στα τρία : ένας στο Υφυπουργείο Τύπου, ένας στην Ε.Ο.Ν. και ένας στο Υπ. Παιδείας. Πολυτέλεια για μια χώρα στην οποία η κινηματογραφική παραγωγή ήταν ελάχιστη.

~.~.~.~.~.~.~

Ο βασικός οργανισμός προπαγάνδας πάντως ήταν το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού. Λίγο όμως είχε να κάνει η προπαγάνδα του με τους εργάτες και τη νεολαία που τους είχαν αναλάβει άλλοι φορείς. Το Γραφείο Λαϊκής Διαφωτίσεως του Υπουργείου -που αργότερα αναβαθμίσθηκε σε Διεύθυνση- ήταν το υπεύθυνο για θέματα προπαγάνδας. Έργα του Γραφείου ήταν:

I. «Η διάδοσις ιδεολογικών αρχών εν τω πλαισίω των Εθνικών παραδόσεων και επιδιώξεων
II. Η ανακοίνωσις εις τον εσωτερικόν Τύπον παντός επισήμου δημοσιεύματος
III. Η παροχή εις τον εσωτερικόν τύπον και το κοινόν πάσης πληροφορίας δυναμένης να ενδιαφέρη αυτούς
IV. Η έκδοσις Μηνιαίου Δελτίου του Υφ. Τύπου και Τουρισμού ως παντός άλλου δημοσιεύματος δυναμένου να εξυωψώση το Εθνικόν φρόνημα και διαδώση τας Εθνικάς αρχάς του Κράτους ...» [161]

Το υφυπουργείο είχε αναλάβει και την λογοκρισία μέσω της Διεύθυνσης Εσωτερικού Τύπου. Το Γραφείο Εποπτείας Εσωτερικού Τύπου που ανήκε στην Διεύθυνση είχε ως αρμοδιότητες την «*εποπτεία*» (βλέπε λογοκρισία) όλων των εντύπων που κυκλοφορούσαν, των θεατρικών και

---

[159] Γ.Α.Κ., Αρχείο Μεταξά, Φακ. 30, α.ε. 047.
[160] ΙΑΠΑ, Αρχείο 3.9 -'Τελετές, Εορτές κτλ' (1937-1938), έγγρ. 29/11/1937, αρ.πρωτ. 68108. Στο έγγραφο αυτό φαίνεται η προσπάθεια του Υφυπουργείου παρά τω Προέδρω της Κυβερνήσεως να μοιράσει προπαγανδιστικό υλικό στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα.
[161] *Βασιλική Χωροφυλακή*, 'Επίσημον Δελτίον...', ο.π., σελ. 147-149.

κινηματογραφικών έργων, των διαλέξεων, των δίσκων γραμμοφώνου και των ραδιοφωνικών εκπομπών[162].

Με τον καιρό οι αρμοδιότητες του Υφυπουργείου επεκτείνονταν. Σταδιακά η Διεύθυνση Λαϊκής Διαφωτίσεως κατάφερε να παράγει έναν πλούσιο όγκο δραστηριότητας: παραγωγές κινηματογραφικών ταινιών, εντύπων[163], θεατρικών έργων και διοργανώσεις φιεστών. Αλλά και άλλες υπηρεσίες του Υφυπουργείου είχαν προπαγανδιστικές αρμοδιότητες όπως το Τμήμα Διεθνούς Διαφωτίσεως για τη διεθνή προπαγάνδα. Ή ακόμα το Τμήμα Εκθέσεων. Αυτό ιδρύθηκε το Μάιο του 1940 και είχε σκοπό τον έλεγχο των εκθέσεων και των επιδείξεων (πριν το Μάιο του '40 τον έλεγχο διενεργούσε ειδικός Επίτροπος του Υπουργείου)[164].

~.~.~.~.~.~.~

Το άλλο μεγάλο υπουργείο με συναφείς δραστηριότητες ήταν αυτό της Παιδείας. Ο Μεταξάς το είχε αναλάβει προσωπικά από το 1938 μετά την εκδίωξη του προκατόχου του Γεωργακόπουλου. Είδαμε πρωτύτερα τον έλεγχο που ασκούσε το Υπουργείο πάνω στις τέχνες. Πέραν τούτου το Υπ. Παιδείας είχε φυσικά στην αρμοδιότητά του τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Υπεύθυνη ήταν η Γενική Διεύθυνση Παιδείας και ειδικότερα οι τρεις υποδιευθύνσεις Στοιχειώδους, Μέσης, Ανώτατης Εκπαίδευσης και η υποδιεύθυνση Διδακτικών Βιβλίων και Εποπτικών Μέσων Διδασκαλίας. Η τελευταία περιελάμβανε τα Τμήματα Διδακτικών Βιβλίων, Εποπτικών Μέσων Διδασκαλίας και το Γραφείο Μορφωτικού Κινηματογράφου[165](το τελευταίο συγχωνεύτηκε με το Τμήμα Εποπτικών Μέσων τον Ιούνιο του 1939[166]).

Αν και η παραδοσιακή εκπαίδευση έπαιξε τον ρόλο της στην προπαγάνδιση της καθεστωτικής ιδεολογίας, η Ε.Ο.Ν. ήταν η καινοτομία της 4ης Αυγούστου που στήριξε τη νεολαιΐστικη προπαγάνδα και ήρθε να συμπληρώσει το σχολείο. «*Δύο είναι τα μέσα [κρατικής διαπαιδαγώγησης της νεολαίας] :πρώτον είναι το σχολείον και δεύτερον είναι η Οργάνωσις της Νεολαίας*»[167].

Από ένα πλήθος Γραφείων, Διευθύνσεων, Τμημάτων και Υπηρεσιών της Ε.Ο.Ν., παραθέτουμε εδώ μόνο όσα έχουν σχέση με προπαγάνδα και αγωγή εν γένει:

---

[162] Στο ίδιο.
[163] Ενδεικτικός κατάλογος των εκδόσεων του Υφ. Τύπου παρατίθεται στον ΠΙΝΑΚΑ 1.
[164] Δες τα Β.Δ. 23/9/1938 και 22/5/1940.
[165] Για μια συνολική παράθεση όλων αυτών δες τον Α.Ν. 782/1937.
[166] εφ. *Καθημερινή* 4/6/1939.
[167] Από ομιλία του Μεταξά προς γονείς και διδασκάλους ('Λόγοι..', τ. Β', σελ. 157).

► Γραφείο ΙΙ (στρατιωτική προπαίδευση)
► Γραφείο ΙΙΙ
- Τμήμα Α΄ (εθνική, ηθική αγωγή, ιδεολογική διαφώτιση, ομιλίες, διαλέξεις)
- Τμήμα Β΄ (πολιτική διαπαιδαγώγηση, σχολές πολιτικής διαπαιδαγώγησης)
- Τμήμα Γ΄ (εκδόσεις, πλην περιοδικών)
  Τμήμα Δ΄ (καλλιτεχνική κίνηση και μόρφωση, θέατρο, κινηματογραφήσεις και κατασκευή ταινιών)
- Τμήμα Ε΄ (διεθνής επικοινωνία, παρακολούθηση ανάλογων οργανώσεων εξωτερικού)
- Τμήμα ΣΤ΄ (δελτία τύπου, δημοσιεύσεις, εγχώριος τύπος)
- Τμήμα Ζ΄ (επαγγελματικές, νυχτερινές σχολές)

► Γραφείο VI (θήλεα μέλη - τμήμα 9 : εκπαίδευση)
► Γενική Διεύθυνση Συντονισμού Εκπαιδεύσεως (συνταξη προγραμμάτων Κέντρων Εκπαιδεύσεως)
► Διεύθυνση Ψυχαγωγίας (θέατρο, κινηματογράφος «*υπό την έννοια της ψυχαγωγίας*»)
► Διεύθυνση Ραδιοφωνίας (Ραδιοφωνία Ε.Ο.Ν.)
► Υπηρεσία Περιοδικών Εκδόσεων[168]

~.~.~.~.~.~.~

Τα πράγματα όμως γίνονται πολύπλοκα στην περίπτωση της προπαγάνδας για εργάτες. Οι φορείς που εμπλέκονταν ήταν περισσότεροι από πέντε. Ήταν η Εργατική Εστία που προοριζόταν για την ψυχαγωγία των εργατών, διοργάνωνε διαλέξεις, θεατρικές παραστάσεις, εκδρομές, ενώ ήταν υπεύθυνη και για τη διοργάνωση προπαγανδιστικών θεσμών όπως ήταν η Έκθεση Χαρά και Εργασία ή η Εβδομάδα Εργατικής Αμίλλης και ο εορτασμός της Ημέρας Εργασίας.

Ήταν η Γενική Συνομοσπονδία των Εργατών. Η Συνομοσπονδία είχε μετονομασθεί σε 'Εθνική' και γραμματέας της ήταν ο ίδιος ο υφυπουργός Εργασίας Δημητράτος. Υπεύθυνο για προπαγανδιστικά θέματα ήταν το Μορφωτικό Τμήμα που μεταξύ άλλων προωθούσε τα εργατικά έντυπα 'Εργατική Ελλάς' και 'Εφημερίς των Εργατών'[169].

Ήταν τα Εργατικά Κέντρα που προσπαθούσαν για την ένταξη των νέων εργατών στην Ε.Ο.Ν. και τη διάδοση του περ. *Νεολαία*, διοργάνωναν

---

[168] 'Κανονισμός Εσωτερικής Υπηρεσίας' εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ 18-36.
[169] Ε.Κ.Π., Α-Ι, Φακ. 4, Υποφακ. 4 (Γ.Σ.Ε.Ε. – Μορφωτικό Τμήμα, Εγκύκλιος αρ. 9, 10/3/1938).
Για την δεκαπενθήμερη επιθεώρηση 'Εργατική Ελλάς' βλ. Αντώνης Λιάκος, 'Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου : το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών', Αθήνα 1993, σελ. 537.

διαλέξεις στις περιοχές δικαιοδοσίας τους και φρόντιζαν για την οργανωμένη παρουσία και δράση των σωματείων της δύναμής τους[170].

Τον συντονιστικό ρόλο είχε βέβαια το Υφυπουργείο Εργασίας. Το τελευταίο ίδρυσε το 1939 και ειδικό τμήμα Ψυχαγωγίας Εργατών[171].

Ευρύτατες προπαγανδιστικές αρμοδιότητες σχετικές με την εργατική τάξη είχε και η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας. Η Ε.Ο.Ν. είχε τμήματα στις εργατικές νυχτερινές σχολές, διοργάνωνε διαλέξεις και δημιουργούσε παραρτήματά της στα εργοστάσια. Είχε μάλιστα και ένα ειδικό σύστημα ένταξης της νεολαίας των εργοστασίων, το οποίο λειτουργούσε παράλληλα με το σύστημα ένταξης που είχε ως βάση την κατοικία των μελών[172]. Η Οργάνωση, που ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για την προσέλκυση εργατών, ίδρυσε το 1940 την Υπηρεσία Κεντρικής Καθοδηγήσεως που σκοπό είχε την προπαγάνδα στα μεγάλα κέντρα εργασίας, στις επαγγελματικές σχολές και «*παντού όπου εκδηλούται οιασδήποτε φύσεως σωματειακή ή επαγγελματική δράσις ή συνδικαλιστική κίνησις*»[173].

Το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής ήταν ένας άλλος οργανισμός με περιορισμένο όμως συγκριτικά προπαγανδιστικό έργο, αν και συχνά αναφέρεται ως ένας από τους βασικούς φορείς προπαγάνδας[174]. Σε σχέση με την εργαζόμενη νεολαία το Υπουργείο είχε στη δικαιοδοσία του τη Λέσχη Εργαζόμενου Παιδιού και τη Λέσχη Εργαζόμενου Κοριτσιού που αρχικά ανήκαν στο αμερικάνικο ίδρυμα *Near East*. Στις Λέσχες εκτός των άλλων τα παιδιά παρακολουθούσαν θεατρικά έργα, κινηματογραφικές προβολές και διαλέξεις «*ηθομορφωτικές εις εξύψωσιν του φρονήματος των τροφίμων ενισχυουσών την ακράδαντον αυτών πίστιν προς τον Θεόν, την αγάπην προς την Πατρίδα και τον Βασιλέα...*»[175]. Το ίδιο Υπουργείο φρόντιζε για την υπαγωγή όλων των τροφίμων των ιδρυμάτων του (ορφανοτροφεία, οικοτροφεία) στην Ε.Ο.Ν. και για την «*στενήν συνεργασίαν*» και «*συνεχή επαφή*» τους με την Οργάνωση[176].

---

[170] 'Περί της ύλης της εκπαιδεύσεως – απασχολήσεως', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 49,53-54. Επίσης, το Αρχείο του Ε.Κ.Π. δίνει μια σαφή εικόνα της λειτουργίας των Εργατικών Κέντρων. Ένα Εργατικό Κέντρο είχε τελικά ένα μάλλον δευτερεύον προπαγανδιστικό έργο : συνήθως έπαιρνε γενικές εντολές άνωθεν και φρόντιζε να τις υλοποιεί διευθετώντας λεπτομέρειες, όπως την κατασκευή πλακάτ για μια συγκέντρωση, τους τόπους συγκέντρωσης για την αρχή μιας πορείας κτλ.

[171] 'Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά' Εκδ. Υφυπουργείο Τύπου & Τουρισμού (Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως) 1940, τ. Α',σελ. 184-188.

[172] 'Πρακτικά Β΄ Διάσκεψις....', ο.π., σελ 169 & περ. *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησις*, τεύχος 1, σελ.43-44. Για το σύστημα αυτό δες στο τελευταίο κεφάλαιο.

[173] 'Πρακτικά Β΄ Διάσκεψις...', ο.π., σελ. 285-288.

[174] Γ.Α.Κ., Αρχείο Μεταξά, Φακ. 30, α.ε. 047 & Περ. *Νεολαία*, 4/8/1939, σελ. 1405.

[175] εφ. *Καθημερινή* 11/5/1938. Δες ακόμα *Καθημερινή*30/3/1938, 28/8/1939 και περ. *Νεολαία* 4/8/1939, σελ. 1405.

[176] 'Περί της ύλης της ...', ο.π., σελ. 50, Εγκύκλιος Υπουργού Κριμπά.

~.~.~.~.~.~.~

Ο αγροτικός πληθυσμός ήταν επίσης στόχος της προπαγάνδας του καθεστώτος που άλλωστε διαπνεόταν από έναν 'αγροτισμό'. Αλλά υπήρχε και ένας πρόσθετος λόγος. Το 1938 οι αγρότες στην Ελλάδα ήταν το 53,56% επί του συνολικού πληθυσμού[177] και ήταν ανάγκη για το καθεστώς να τους κερδίσει.

Κατήργησε λοιπόν τα Γεωργικά Επιμελητήρια που είχαν σκοπό να βοηθούν τους αγρότες στο επαγγελματικό τους έργο και να στηρίζουν τη γεωργική οικονομία, και ίδρυσε τους 'Οίκους του Αγρότου'. Αυτοί, πέραν των καθηκόντων που κληρονόμησαν από τα Επιμελητήρια, είχαν

«σαφή πολιτικό χαρακτήρα, υπό την έννοιαν ότι δέον να αποτελέσουν τους μαχητικούς πυρήνας, οι οποίοι θα μεταδώσουν εις την ύπαιθρον τας αρχάς και το πνεύμα του Κράτους της 4ης Αυγούστου...».

Οίκοι του Αγρότου ιδρύθηκαν σε όλους τους νομούς της χώρας και έπρεπε να συμπεριλάβουν στους κόλπους τους όλα τα «*νομικά και φυσικά πρόσωπα*» της υπαίθρου δηλαδή δήμους, κοινότητες και Συνεταιριστικές Οργανώσεις, αλλά και κάθε αγρότη μεμονωμένα[178].

Οι εκπαιδευτικοί οργανισμοί που σκόπευε να χρησιμοποιήσει η δικτατορία για παρεμφερείς επιδιώξεις ήταν καταρχήν οι *Αγροτικαί Μεταβατικαί Οικοκυρικαί Σχολαί* (ιδρύθηκαν το 1940). Στις σχολές αυτές οι άπορες και οι ορφανές αγρότισσες «*θα διαπαιδαγωγούνται[ν] καταλλήλως θρησκευτικώς και εθνικώς...*»[179]. Το καθεστώς ίδρυσε 30 τέτοιες σχολές στη Βόρεια Ελλάδα (η γεωγραφική τους κατανομή κινεί την υποψία ότι πιθανόν ένας από τους σκοπούς της σύστασής τους ήταν και η εθνική προπαγάνδα προς τους ετερόγλωσσους πληθυσμούς των βόρειων περιοχών της χώρας). Το άλλο ίδρυμα που χρησιμοποιήθηκε ήταν η *Γεωργική Συνεταιριστική Σχολή*, η οποία εγκαινιάσθηκε το 1938 με σκοπό την παραγωγή στελεχών που θα διορίζονταν στους Γεωργικούς Συνεταιρισμούς και την Αγροτική Τράπεζα. Οι σπουδαστές της προέρχονταν βέβαια από τον αγροτικό κόσμο και ήταν αποδέκτες προπαγάνδας. Θα χρησίμευαν όμως και ως στελέχη προπαγάνδας για τον κόσμο της υπαίθρου, αν δεν μεσολαβούσε ο πόλεμος. Απευθυνόμενος προς αυτούς ο Μεταξάς, μόλις τρεις μέρες πριν από την ιταλική εισβολή, τους τόνισε:

«Πώς είναι δυνατόν να είσθε εις επαφήν με τον αγροτικόν κόσμον, τον οποίον από απόψεως κοινωνικής και οικονομικής θα σταλήτε να διευθύνετε, όταν δεν είσθε εις επαφήν με τα

---

[177] Ε.Σ.Υ.Ε. (Γ.Σ.Υ.Ε.), 'Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος', 1938, σελ. 56.

[178] Λόγοι..., τ. Β΄, σελ. 37-45 ('Εγκύκλιος διά τον προορισμόν των Οίκων του Αγρότου'), 138, 232, 350. Για τους Οίκους του Αγρότου δες επίσης : Κωνσταντίνος Καλαντζής, 'Η Παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951', Αθήνα 2002 (ανατύπωση από τα 'Ελληνικά Γράμματα' βιβλίου του 1952).

[179] 'Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως ...', ο.π., τ. Γ΄, σελ. 173. Στα μαθήματα συμπεριλαμβανόταν και η 'Εθνική Αγωγή και Ιστορία (εκ των επισήμων εκδόσεων της Ε.Ο.Ν.)'. Βλ. Κωνσταντίνος Καλαντζής, 'Η Παιδεία εν Ελλάδι...', ο.π., σελ. 77.

παιδιά, με τα αγόρια και τα κορίτσια των αγροτών ; Είναι απολύτως αδύνατον αυτόν. Δι' αυτό δε αποτελείτε ιδιαιτέραν διοίκησιν της Ε.Ο.Ν. ενταύθα, ώστε να είσθε απολύτως εκπαιδευμένοι, οι πλείστοι δε εξ υμών, εξερχόμενοι της Σχολής είσθε βαθμοφόροι της Ε.Ο.Ν., ώστε μεταβαίνοντες εις διάφορα μέρη της εργασίας, θα είσθε στελέχη της Ε.Ο.Ν. και θα χρησιμεύσετε εις το έργον αυτής»[180] / [181].

[180] 'Λόγοι...', τ. Β', σελ. 353. Δες επίσης *Κ. Καλαντζής*, 'Η Παιδεία εν Ελλάδι...', ο.π., σελ. 75 – 76.

[181] Στον ΠΙΝΑΚΑ 2 παρατίθεται συγκεντρωτικό σχήμα που συνοψίζει τα συμπεράσματα του υποκεφαλαίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΛΑΪΚΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΥΦΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΥΠΟΥ & ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 1940.

- Νέα Ζωή
- Σοβιέτ 1938
- Ο Κομμουνισμός εις την Ελλάδα
- Το Νέον Κράτος και ο ρόλος της Ε.Ο.Ν.
- Το Εθνικόν Κράτος
- Ο Ιωάννης Μεταξάς προς τους Εργάτας
- Η οικονομική αναδιοργάνωσις του Νέου Κράτους
- Το Νέον Κράτος και η Κοινωνική Πρόνοια
- Η Αγροτική Ασφάλεια
- 20 χρόνια κομμουνιστικού πειραματισμού
- Η Εκπαίδευσις
- Οι νεόι Νόμοι περί Τύπου
- Μαρξιστικαί ουτοπίαι
- Λόγοι του αρχηγού προς τους εργάτας
- Προς τους αγρότας
- Η εμπορική Ναυτιλία και το Νέον Κράτος
- Το Α΄ έτος του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού
- Το Νέον Κράτος της 4ης Αυγούστου κατά το 1937
- Αθλητική ιστορία δύο ετών
- Πώς βλέπουν οι ξένοι την Ελλάδα της 4ης Αυγούστου
- Τρία χρόνια εργασίας εις την Ελληνικήν Επαρχία
- Ο Αρχηγός διά τα παιδιά μας (Μεγάλαι υποθήκαι προς τους γονείς και τους διδασκάλους)
- Τρία έτη διακυβερνήσεως του κ. Ιωάννου Μεταξά
- Οι αριθμοί ομιλούν διά το Έργον της 4ης Αυγούστου
- Πανηγυρικόν Λεύκωμα 1936-1937
- Πανηγυρικόν Λεύκωμα 1936-1938
- Πανηγυρικόν Λεύκωμα 1939
- Τα 75 χρόνια της Ελληνικής Δυναστείας
- Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος
- Ο Εθνικός Στρατός της σήμερον
- Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά (τόμοι 4)

Πηγή : 'Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά', τ.Δ΄,
Εκδ. Υφυπουργείο Τύπου & Τουρισμού
(Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως) 1940.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΝΟΜΙΜΟΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΙΣΤΙΚΟΙ - ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ 1936-1940

ΦΟΡΕΙΣ / ΘΕΣΜΟΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ

ΕΠΙΘΥΜΗΤΟΙ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ

	ΚΡΑΤΟΣ	ΕΚΚΛΗΣΙΑ	ΙΔΙΩΤΙΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ
ΓΕΝΙΚΑ	**ΥΦΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΤΥΠΟΥ & ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ**	**ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ, ΕΝΟΡΙΕΣ ΚΛΠ**	κύκλος περί το περ. **ΝΕΟΝ ΚΡΑΤΟΣ**
			ΕΘΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
			'ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ'
			ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΠΟΥ ΣΥΝΕΠΛΕΥΣΑΝ ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΑ Ή ΗΘΕΛΗΜΕΝΑ (π.χ. 'Εθνική Αναγέννησις')
ΝΕΟΛΑΙΑ	**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ** (Σχολεία, σχολές, πανεπιστήμια, μορφωτικά τμήματα υπουργείου)	**ΚΑΤΗΧΗΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ**	**ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΠΟΥ ΣΥΝΕΠΛΕΥΣΑΝ ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΑ Ή ΗΘΕΛΗΜΕΝΑ** (π.χ. 'Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία')
	Ε.Ο.Ν.	**ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ**	**ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΠΟΥ ΤΕΛΙΚΑ ΚΑΤΑΡΓΗΘΗΚΑΝ** (π.χ. 'Πρόσκοποι', 'Χ.Α.Ν.', 'Χ.Ε.Ν.')
		ΙΕΡΑΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ	
ΕΡΓΑΤΕΣ	**ΥΦΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ** (Εργατική Εστία, Εργατικά Κέντρα, Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών..)		**ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΕΩΝ**
	ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ (Λέσχη Εργαζόμενου Παιδιού..)		**ΙΔΙΩΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΜΕ ΝΥΧΤΕΡΙΝΕΣ ΣΧΟΛΕΣ***
ΑΓΡΟΤΕΣ	**ΣΧΟΛΕΣ** (Αγροτικές Μεταβατικές Οικοκυρικές Σχολές, Γεωργική Συνεταιριστική Σχολή)		
	ΟΙΚΟΣ ΑΓΡΟΤΟΥ		

* Οι ιδιωτικοί σύλλογοι έχασαν το δικαίωμα να διευθύνουν νυχτερινές σχολές με τον Α.Ν. 2545/1940

Κεφάλαιο Γ΄

~.~.~.~.~.~.~.~

Μέσα και φορείς της νεολαϊστικης προπαγάνδας

1) Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.)

i) Η Ε.Ο.Ν. γενικά..

Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1936 με τον Α.Ν. 334/36. Οι πρώτες ανεπίσημες εμφανίσεις της Νεολαίας έγιναν στην Πάτρα και τους Γαργαλιάνους. Τα πρώτα επίσημα οργανωμένα τμήματα της Ε.Ο.Ν. παρουσιάστηκαν μπροστά στον Μεταξά τον Οκτώβριο του '37 στο Αίγιο και στις 7 Νοεμβρίου στην Πάτρα. Αυτή η τελευταία ημερομηνία ορίστηκε ως η επίσημη επέτειος της Οργάνωσης που γιορταζόταν κάθε χρόνο. Στις 31 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους εμφανίζεται μπροστά στον δικτάτορα το πρώτο τμήμα της Αθήνας. Πριν από αυτό όμως, ο Παμφοιτητικός Σύλλογος της Αθήνας είχε διαλυθεί και μετονομαστεί σε 'Φοιτητική Φάλαγγα Εθνικής Νεολαίας' (καλοκαίρι 1937)[182].

~.~.~.~.~.~.~

Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο σκοποί της Οργάνωσης ήταν

«η επωφελής διάθεσις του ελευθέρου από της εργασίας ή των σπουδών χρόνου των νέων προς προαγωγήν της σωματικής και πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του Εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την θρησκείαν, δημιουργίας πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγύης και έγκαιρον επαγγελματικόν προσανατολισμόν εκάστου αναλόγως προς τας φυσικάς ιδιότητας αυτού».

Στην ουσία η Ε.Ο.Ν. ιδρύθηκε για να δώσει μακροπρόθεσμη προοπτική στο μεταξικό εγχείρημα και να διαπαιδαγωγήσει τη νεολαία σύμφωνα με τα ιδεώδη που διέπνεαν το καθεστώς.

Το ερώτημα είναι γιατί ο δικτάτορας δεν στηρίχθηκε στους ήδη υπάρχοντες εκπαιδευτικούς μηχανισμούς. Η απάντηση είναι ότι, μια εξωσχολική οργάνωση μπορούσε να ενισχύσει την σχολική διδασκαλία καταμερίζοντας ταυτόχρονα τους ρόλους των δύο θεσμών με διαφορετικές αρμοδιότητες για τον καθένα, κατά τον τρόπο των αντίστοιχων οργανώσεων του εξωτερικού. Κυρίως όμως, η Ε.Ο.Ν. δεν θα λειτουργούσε ενισχυτικά του σχολείου αλλά συμπληρωματικά : μόνο το 1/10 των μαθητών της Στοιχειώδους εκπαίδευσης προχωρούσε στην Μέση[183]. Αυτό σήμαινε ότι η μεγάλη μάζα των νέων ξέφευγε από τον κρατικό έλεγχο σε ηλικία 13 ετών περίπου. Η Ε.Ο.Ν. ήταν λοιπόν ένας τρόπος να επανέλθουν αυτά τα παιδιά στην κρατική διαπαιδαγώγηση. Πρέπει επίσης να υποθέσουμε ότι ένας

---

[182] περ. *Νεολαία* 4/8/1939, σελ. 1412.

[183] Ε.Σ.Υ.Ε. (Γ.Σ.Υ.Ε.), Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1938, σελ. 352. Επίσης: περ. *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησις*, τ. 2 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1940), σελ. 49.

πρόσθετος λόγος, ήταν ο ίδιος που είχε συμβάλλει στη δημιουργία της ιταλικής φασιστικής νεολαίας (*O.N.B.*) και που ήταν η δυσκολία ελέγχου του εκπαιδευτικού συστήματος και του ίδιου του εκπαιδευτικού εντός της τάξης από το κράτος [184]. Η στάση των εκπαιδευτικών πραγματικά απασχολούσε και το μεταξικό καθεστώς, όπως θα δούμε στην συνέχεια. Η E.O.N. από την άλλη, ήταν ένας εντελώς νέος θεσμός που ο δικτάτορας μπορούσε να ελέγξει και να φέρει στα μέτρα του εξ ολοκλήρου.

~.~.~.~.~.~.~

Ο αριθμός των μελών, σύμφωνα με το καθεστώς, είχε την παρακάτω εξέλιξη:

ΠΙΝΑΚΑΣ

Τα μέλη της E.O.N. 1937-1940

Ημερομηνία	*Μέλη*
11/1937	9.000
1/1938	15.000
1/1939	500.000
1/1940	847.000
8/1940	1.200.000

πηγή : περ. *Νεολαία* 3/8/1940, σελ. 1396-1397.

Ακόμα και αν αυτά τα νούμερα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, δεν είναι πάντως προϊόν εθελούσιας εγγραφής στην Οργάνωση. Μολονότι το καθεστώς υποστήριζε πως η εγγραφή δεν ήταν υποχρεωτική, στην ουσία ήταν. Με την υπ. αριθμ. 92606/137 του 1938 εγκύκλιο, το Υπουργείο Παιδείας μερίμνησε ώστε «*από του αρξαμένου σχολικού έτους άπαντες οι μαθηταί των σχολείων ... αποτελέσουσι συντεταγμένα τμήματα της Εθνικής Οργανώσεως Νέων*»[185]. Ανάλογα έγγραφα που διατάσσουν την ομαδική εγγραφή νέων, υπάρχουν και για άλλα ιδρύματα όπως τα ορφανοτροφεία[186].

Τα λιγοστά περιθώρια άρνησης που είχαν οι νέοι, ελαχιστοποιούνταν ακόμα περισσότερο με τις κυρώσεις που επιβάλλονταν στην περίπτωση της μη ένταξης. Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για παράδειγμα δεν υπήρχε δυνατότητα σίτισης στην εστία, αν δεν ήσουν μέλος της E.O.N.[187].

Το καθεστώς προσπαθούσε να κάμψει τις όποιες αντιρρήσεις απέμεναν, προσφέροντας προνόμια σε όσους ήταν μέλη που δεν μπορούσαν βέβαια να καρπωθούν αυτοί που ήταν εκτός Οργάνωσης. Γιατί, όπως έλεγε και κάποιο

---

[184] Carmen Betti, 'Η ένταξη των παιδιών και της νεολαίας κατά τη διάρκεια του φασιστικού καθεστώτος στην Ιταλία' στο : 'Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου : Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας', τ. Β΄, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986, σελ. 623.
[185] Γ.Α.Κ., Αρχείο E.O.N., Φακ. 16, α.ε. 361.
[186] 'Περί της ύλης εκπαιδεύσεως-απασχολήσεως', εκδ. E.O.N. 1939, σελ. 50.
[187] Αφήγηση κ. Δημήτρης Κυριαζής.

στέλεχος που πρότεινε το μέτρο της αρθρόας παροχής ευκολιών για τα μέλη, «*πάσα ιδεολογία οσονδήποτε υψηλή ή χαμηλή, συνδέεται πάντοτε με τάσεις προσωπικάς των ατόμων και των λαών*»[188]. Τελικά, όσοι ήταν εγγεγραμμένοι στην Ε.Ο.Ν. είχαν εκπτώσεις στις συγκοινωνίες και στους κινηματογράφους, ευκολίες στους διορισμούς κλπ[189].

Άλλωστε, δεν έμεναν πολλά περιθώρια στους νέους να ενταχθούν σε άλλες οργανώσεις της αρεσκείας τους : η δικτατορία για χάρη της Ε.Ο.Ν. άρχισε να καταργεί τις μεγάλες νεολαϊστικες οργανώσεις που θα μπορούσαν να σταθούν ανταγωνιστικά απέναντί της. Το 1939 οι Πρόσκοποι, η Χ.Α.Ν. και η Χ.Ε.Ν. έπαψαν να υπάρχουν.

~.~.~.~.~.~.~

Τα μέλη χωρίζονταν ανάλογα με την ηλικία τους στις κατηγορίες : σκαπανείς (7-13 ετών), φαλαγγίτες Β΄ (14-18) και φαλαγγίτες Α΄ (19-25). Το καθεστώς υποστήριζε πως το Μάρτιο του '40, σε σύνολο 1.030.000 μελών περίπου, οι 528.000 ήταν σκαπανείς (-ισσες), οι 425.000 φαλαγγίτες (-ισσες) και οι υπόλοιποι 'βαθμοφόροι'.

Σύμφωνα με την ίδια πηγή, οι 635.000 ήταν άρρενες και οι 306.000 θήλεις (οι υπόλοιποι 'βαθμοφόροι' ;;).

Από τους άρρενες οι 250.000 ήταν μαθητές δημοτικού, οι 84.000 μέσης εκπαίδευσης, οι 7.000 φοιτητές πανεπιστημίου, άνεργοι με απολυτήριο γυμνασίου ήταν 2.000, αγρότες 178.000, εργάτες 78.000, επαγγελματίες 22.000, Δημ. Υπάλληλοι 6.700, ιδιωτικοί 16.000. Για τα θήλεα μέλη είχαμε 170.400 μαθήτριες δημοτικού, 47.400 μέσης εκπαίδευσης, φοιτήτριες 1.900, αγρότισσες 23.400, εργάτριες, 18.400, επαγγελματίες 3.200, δημ. Υπάλληλοι 157, ιδιωτικοί 1.350, άνεργες με απολυτήριο γυμνασίου 733, οικιακά 20.000 (όλα τα νούμερα στρογγυλοποιημένα)[190].

Τα στοιχεία αυτά χάνουν βέβαια αρκετή από την αξία τους αν σκεφτούμε τον τρόπο με τον οποίο γίνονταν οι εγγραφές.

~.~.~.~.~.~.~

Κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου η κυβέρνηση θέλησε να επιφορτίσει την Ε.Ο.Ν. με βοηθητικά καθήκοντα, όπως ήταν η διενέργεια εράνων ή οι νυχτερινοί έλεγχοι φώτων. Η Οργάνωση έσβησε αθόρυβα μετά

---

[188] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 018.
[189] Α.Ν. 2045/1939 · εφ. *Καθημερινή* 1/1/1940 · Συνέντευξη κ. Γιώργος Αγγελής.
[190] 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών Διοικητών και Διοικητριών της Ε.Ο.Ν., τ. Α'', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σελ. 87-91.

τον Απρίλιο του 1941 και την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα.

ii) Τελετές και Μαζικές Συγκεντρώσεις της Ε.Ο.Ν.

Ένα από τα εύκολα αναγνωρίσιμα και διαδεδομένα χαρακτηριστικά της φασιστικής προπαγάνδας ήταν οι Τελετές, ειδικά αυτές που διοργάνωνε το ναζιστικό κόμμα στη Νυρεμβέργη και αλλού. Η μαζικότητά και η μεγαλοπρέπεια που τις χαρακτήριζαν, πρωτόγνωρα φαινόμενα τότε, προκαλούν δέος ακόμα και σήμερα. Η ιταλική εκδοχή τους ήταν επίσης εντυπωσιακή. Μιλώντας για την προπαγανδιστική αξία των τελετών ο *G. Bottai*, κορυφαίο στέλεχος του Φασιστικού κόμματος, είχε πει την εξής φράση : «*οι θρησκείες συχνά υποτάσσουν τα μυαλά και τις ψυχές, όχι με τις διδασκαλίες των ιερέων τους, αλλά με την κατάνυξη του τελετουργικού τους*»[191].

Η ένταση, η απήχηση και η σκοπιμότητα τέτοιων προπαγανδιστικών εκδηλώσεων έκανε πολλούς να δώσουν ιδιαίτερη έμφαση στην σχέση τους με το φασισμό. Όπως υποστηρίζεται από κάποιους, ο φασισμός όπως παρουσιάστηκε στον μεσοπόλεμο δεν μπορεί να εκληφθεί ως μια συνεκτική ιδεολογία. Ήταν περισσότερο μια 'αντι-ιδεολογία' με αντιδραστικό χαρακτήρα και η έλλειψη μηνυμάτων πολιτικού περιεχομένου ανέδειξε το τελετουργικό και την προπαγάνδα ως τα μόνα συνεκτικά στοιχεία του. Η προπαγάνδα, σύμφωνα με αυτή την άποψη, ήταν το υποκατάστατο της ιδεολογίας – η προπαγάνδα από μόνη της *ήταν* το 'μήνυμα'[192].

Αν και η άποψη αυτή λαναθασμένα υποβαθμίζει τον 'ιδεολογικό' χαρακτήρα του φασισμού, είναι γεγονός πως οι προπαγανδιστικές τελετές των φασιστικών καθεστώτων είχαν μία ιδιαίτερη και πολύ σημαντική αξία ως παράγοντες κοινωνικής συνοχής. Γενικότερα μιλώντας, οι συμβολισμοί και τα τελετουργικά τέτοιου είδους έχουν την αξία μιας «*διαλεκτικής και επικοινωνιακής πράξης*»[193] που δημιουργεί κεντρομόλες δυνάμεις στον κοινωνικό ιστό.

Η μεταξική δικτατορία, εμφανώς μιμούμενη ξένα πρότυπα, προσπάθησε να περάσει στην καθημερινότητα των ελλήνων ανάλογες συνήθειες. Εκτός του εντυπωσιασμού, η προπαγανδιστική αξία αυτών των εκδηλώσεων είχε άμεση σχέση για τους ιθύνοντες του καθεστώτος και με τον 'επικοινωνιακό' και 'συνεκτικό' χαρακτήρα που μόλις περιγράφτηκε. Οι τελετές και οι δημόσιες εμφανίσεις των σχηματισμών της Ε.Ο.Ν. εξυπηρετούσαν πολλαπλούς σκοπούς τέτοιου τύπου : εξύψωναν το ηθικό των μελών,

---

[191] Emilio Gentile, 'The Sacralization...', ο.π., σελ. 28.
[192] Hilmar Hoffman, 'The Triumph of Propaganda : Film and National Socialism 1933-1945', Οξφόρδη 1996, σελ. 89. Conan Fischer, 'The Rise of the Nazis', Manchester 1995, σελ. 47.
[193] Malcolm Quinn, 'The Swastika : Constructing the Symbol', Λονδίνο / Νέα Υόρκη 1994, σελ. 137.

λειτουργούσαν ως προπαγανδιστικό στοιχείο για τον κόσμο και έδιναν την αίσθηση μιας ομάδας που μέσω των τελετουργικών της συνηθειών συνιστούσε μια εθνική κοινότητα[194]. Αναφερόμενα τα στελέχη της Ε.Ο.Ν. στις δημόσιες εκδηλώσεις της Οργάνωσης, έλεγαν ότι :

«...πρόκειται περί συντονισμού και τονώσεως όλων των επιμέρους ατομικών δυνάμεων προς εξυπηρέτησιν του κοινού σκοπού διά της κοινής οδού και διά του κοινού αγώνος. Πρόκειται περί πνεύματος και κατευθύνσεως ενιαίας, και περί ατόμων τεταγμένων ενιαίως εις την εξυπηρέτησιν του εθνικού συνόλου...»[195]

«...πλην εξυψώσεως του φρονήματος αυτών τούτων των μελών μας, θα αποτελέσουν την ζωντανωτέραν διαφώτισιν της Κοινωνίας...»[196].

Η πιο χαρακτηριστική στιγμή για την Ε.Ο.Ν., που εξέφραζε πλήρως το συμβολικό πνεύμα των τελετών, ήταν η παράδοση και ο καθαγιασμός των σημαιών της Οργάνωσης από το Διάδοχο ή από τον Μεταξά[197]. Στις εκδηλώσεις αυτές μαζεύονταν χιλιάδες μέλη και παρακολουθούσαν μια τελετή στην οποία είχαν μεταφερθεί στοιχεία από το θρησκευτικό τελετουργικό. Η 'ευλογία' του ηγέτη επί των σημαιών ήταν ασφαλώς ένα τέτοιο στοιχείο, ενώ χαρακτηριστική από άλλη σκοπιά ήταν η έντονη διαφοροποίηση ηγεσίας και μάζας που εκφραζόταν συμβολικά με την ανάγκη των μελών να αποκτήσουν τη δύναμη του ηγέτη μέσω του καθαγιασμού των συμβόλων τους από αυτόν.

Στις εγκυκλίους προς τους σχηματισμούς της Οργάνωσης συναντάμε αρκετά συχνά οδηγίες που αφορούν την άψογη παρουσία των σχηματισμών στις τελετές, την ενιαία εμφάνιση τους, τη ζωηρότητα και πειθαρχία των κινήσεων κλπ[198], γεγονός που δείχνει την σημασία που απέδιδαν οι υπεύθυνοι της Ε.Ο.Ν. στις εκδηλώσεις της οργάνωσης. Την ίδια εντύπωση αφήνουν και οι αναφορές των οικονομικών υπηρεσιών της Ε.Ο.Ν. που μιλάνε για τα έξοδα που σχετίζονται με τις φιέστες της οργάνωσης -σημαίες, εορτασμοί, ύφασμα...- και που ανέρχονται σε πολλά εκατομμύρια (τόσα πολλά που το Κέντρο πίεζε τις περιφερειακές διοικήσεις να μοιραστούν το δυσβάσταχτο κόστος [199]).

~.~.~.~.~.~.~

[194] Κατεξοχήν τελετές με συμβολικό περιεχόμενο που υπογράμμιζαν τους δεσμούς της εθνικής κοινότητας ήταν οι ομαδικοί Εργατικοί Γάμοι. Σε αυτούς υπήρχε εθνική συμφιλίωση με την ένωση εργατών που είχαν για παράνυμφους 'κυρίες βιομηχάνων' και γίνονταν υπό την μέριμνα του Εθνικού Κράτους. Δες εφ. *Καθημερινή* 16/6/1940 και περ. Νεολαία17/12/1938, σελ. 1332.

[195] 'Περί γενικών τινών κατευθύνσεων και οδηγιών', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 33.

[196] 'Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων των επιτελικών γραφείων', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σελ. 8.

[197] περ. *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησις*, τ.2, σελ. 48. περ. *Νεολαία* 17/12/1938, σελ. 334. Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 15, α.ε. 016 (Ημερήσια Διαταγή περί παράδοσης σημαιών). εφ. *Καθημερινή* 30/5/1939.

[198] 'Περί γενικών...', ο.π., σελ. 33 και 'Αποσπάσματα εκ των...', ο.π., σελ. 8.

[199] 'Περί γενικών...', ο.π., σελ. 61.

Μία σημαντική παράμετρος των φασιστικών εορτασμών ήταν αυτό που ο *Dieter Schrage* έχει αποκαλέσει 'ολοκληρωτική σκηνοθεσία των μαζών' (*Die Totalitäre Inszenierung der Massen*)[200]. Ερευνώντας τα αρχεία του *Gauleiter Bürckel*, ειδικού στη διοργάνωση προπαγανδιστικών εκδηλώσεων του Ράιχ[201], ο *Schrage* έδειξε το βάθος της λεπτομέρειας με το οποίο οργανώνονταν οι τελετές και οι προπαγανδιστικές εκστρατείες από το ναζιστικό κόμμα. Ο φωτισμός, τα χειροκροτήματα, οι παραμικρές κινήσεις, «*οι άνθρωποι και τα σώματά τους, μετατρέπονταν σε μέρη ενός απολυταρχικού σκηνικού, σε ένα μήνυμα ολοκληρωτικής ενιαίας κυριαρχίας, σε έκφραση μίας θέλησης...*».

Βλέποντας κανείς ανάλογες (εμφανώς υποδεέστερες βέβαια) απόπειρες να καθοδηγούνται από τους υπευθύνους προπαγάνδας της 4ης Αυγούστου, αναρωτιέται κατά πόσο ήταν προϊόν μελέτης των φασιστικών πρακτικών ή και κάποιας συνεργασίας στελεχών με ειδήμονες άλλων κρατών. Χωρίς να αποκλείεται κάτι τέτοιο, το πιθανότερο είναι οι οδηγίες αυτές να ήταν αποτέλεσμα μιας εξωτερικής αντιγραφής των εικόνων που έβλεπαν οι εγχώριοι Γκέμπελς από τις εκδηλώσεις των φασιστικών κομμάτων της Ευρώπης. Σε αυτό τουλάχιστον συνηγορεί το φτωχό αποτέλεσμα των ελληνικών προσπαθειών.

Είναι πάντως γεγονός πως τέτοιες λεπτομερείς 'σκηνοθετικές' οδηγίες δεν ήταν καθόλου σπάνιες για τη γραφειοκρατία της 4ης Αυγούστου. Οι οδηγίες που ελάμβανε το Εργατικό Κέντρο Πειραιά για παράδειγμα, βρίθουν σχετικών αναφορών : για την ακριβή ώρα συγκέντρωσης και εισόδου στο στάδιο, για το ποια συνθήματα θα φωνάξουν οι εργάτες και πότε, για την ενδυμασία και τις κινήσεις τους ...[202]. Τα ίδια παρατηρεί κανείς και στα έγγραφα της Ε.Ο.Ν.. Εδώ, όπως και εν μέρει στην περίπτωση των εργατικών συγκεντρώσεων, είναι έκδηλη η προσπάθεια για την προετοιμασία ενός 'σκηνοθετημένου' εορταστικού και οργανωτικού κλίματος αρκετές μέρες πριν την προγραμματιζόμενη εκδήλωση[203]. Για την ίδια την εκδήλωση οι οδηγίες είναι συνήθως σαφέστατες : κάνουν λόγο για

---

[200] Dieter Schrage, 'Die Totalitäre Inszenierung der Massen : Volksabstimmung vom 10 April 1938' στο : 'Wien 1938', εκδ. του *Historisches Museum der Stadt Wien*, Βιέννη 1988 (Ευχαριστώ τον Kaspar Dreidoppel για τη μετάφραση του κειμένου). Τον όρο 'σκηνοθεσία' χρησιμοποιεί και ο Wolfgang Benz για να περιγράψει τη ναζιστική προπαγάνδα. Δες *Wolfgang Benz*, 'Εξουσία και Κοινωνία : η σκηνοθέτηση της έκστασης' στο : περ. *Ιστορικά* (εφ. *Ελευθεροτυπίας*), τ.15, 27/1/2000.

[201] Ο Bürckel είχε μεταξύ άλλων αναλάβει την προπαγάνδα στο Σάαρ το 1935 και στην Αυστρία το 1938.

[202] *Ε.Κ.Π.* Α-Ι, Φακ. 3, Υποφακ. 2 (ΓΣΕΕ, εγκύκλιος αρ. 22. ΓΣΕΕ, αρ. Πρωτ. 764. *Ε.Κ.Π.* προς άπαντα τα εργατοϋπαλληλικά..., 30/7/1937. *Ε.Κ.Π.* προς άπαντα τα σωματεία...,21/11/1938).

[203] Η προετοιμασία αυτή πολλές φορές ονομαζόταν 'κατεύθυνσις' ή 'ζύμωσις' (δες στο δεύτερο κεφάλαιο «Βασικά Χαρακτηριστικά...»).

την ακριβή θέση των φαλαγγιτών στο χώρο και τις κερκίδες, για τις κινήσεις των χεριών σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές κλπ.[204]

Εννοείται φυσικά πως τόσο η προσέλευση όσο και η συμμετοχή ήταν υποχρεωτική. Σύμφωνα με τις εγκυκλίους της Γ.Σ.Ε.Ε., η μη συμμετοχή των οριζομένων να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις «*θα σημαίνει αντίδρασιν*». Τα ονόματα αυτών που απουσίαζαν σημειώνονταν σε ειδικό κατάλογο[205]. Όσο για τους νεαρούς μαθητές της Ε.Ο.Ν., μάλλον δεν υπήρχε θέμα διαφωνίας.

Παρ' όλη την πίεση, τα χρήματα που ξοδεύονταν και τις αντιγραφές από ξενόφερτα δοκιμασμένα μοντέλα, το αποτέλεσμα δεν ήταν ικανοποιητικό. Ο άγγλος πρέσβης, κουρασμένος από την συνεχή προπαγάνδα τέτοιας μορφής, έγραφε σε έκθεσή του το 1938 :

> «Η Ε.Ο.Ν. με τους φαλαγγίτες της, τα γυμνάσια και τις παρελάσεις, τις στολές της, τις σημαίες και τις μπάντες, δεν έχει σημειώσει επιτυχία... Οι εκκλήσεις στο συναίσθημα ήταν άσχημα σταθμισμένες, οι ομιλίες και οι παρελάσεις είχαν σχεδιασθεί χωρίς φαντασία, και οι μαθητές και οι φοιτητές έτειναν να τη θεωρούν άχρηστο και δυσάρεστο μπελά. Δεν μπορεί να φανταστεί κανείς τίποτε λιγότερο ταιριαστό με το ελληνικό πνεύμα»[206].

Πραγματικά, κοιτάζοντας κανείς τα φιλμ και τις φωτογραφίες που έχουν διασωθεί, εύκολα διακρίνει μια αίσθηση επαρχιωτισμού και *kitch* σε αυτές τις φιέστες. Αδέξιες απομιμήσεις φασιστικών τελετών, προχειρότητα και πενιχρά μέσα, κακόγουστες αρχαιοελληνικές αντιγραφές...

---

[204] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 16, α.ε. 407, 408, 411, 412..

[205] Ε.Κ.Π. Α-Ι, Φακ. 3, Υποφακ. 2 (Γ.Σ.Ε.Ε., εγκύκλιος αρ. 21. Ε.Κ.Π. προς άπαντα τα εργατοϋπαλληλικά..., 30/7/1937).

[206] Έκθεση του Waterlow προς Halifax 19/12/1938. Η Έκθεση παρατίθεται αυτούσια στο : Γιάννης Ανδρικόπουλος, 'Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού', Αθήνα 1977, σελ. 89-95.

iii) Κινηματογράφος και Ε.Ο.Ν.

Ήδη έχει γίνει λόγος για την σχέση της 4ης Αυγούστου με τον κινηματογράφο. Έχουμε δει την σημασία που απέδιδε το καθεστώς στον κινηματογράφο ως προπαγανδιστικό μέσο (παρακάτω θα δούμε και τον τρόπο με τον οποίο η δικτατορία χρησιμοποιούσε τις κινηματογραφικές προβολές για προπαγάνδα στις μειονοτικές περιοχές).

Διαπιστώσαμε αλλού και την πολυδιάσπαση των κρατικών κινηματογραφικών φορέων σε τρία τουλάχιστον μέρη. Τα πράγματα όπως θα δούμε ήταν ακόμα πιο περίπλοκα σε αυτό το σημείο. Εξαιτίας της ευρύτητας του εγχειρήματος, των πενιχρών οικονομικών μέσων και της «*πολύπλοκης τεχνικής διακλάδωσης της κινηματογραφικής βιομηχανίας*» που εκτείνεται σε ένα μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων (μουσική, εικόνα, τεχνικά μέσα κλπ), το κράτος δεν θα μπορούσε να αναλάβει από το μηδέν το στήσιμο μιας κινηματογραφικής βιομηχανίας[207]. Η παραγωγή «*εθνικού κινηματογράφου*» που μεταξύ άλλων θα στόχευε στην ανάπτυξη «*του εθνισμού των πολιτών*» και στην «*χαλύβδωσιν του πατριωτικού αισθήματος*», δεν μπορούσε να αναληφθεί εξ ολοκλήρου από την κρατική μηχανή. Γι' αυτό και το καθεστώς επέλεξε να εμπλέξει και τις ιδιωτικές εταιρείες παραγωγής[208].

Όλες οι προπαγανδιστικές ταινίες της 4ης Αυγούστου, συμπεριλαμβανομένων και πολλών της Ε.Ο.Ν., γίνονταν υπό την επίβλεψη υπουργείων (κυρίως του Υφυπ. Τύπου και Τουρισμού) αλλά με ιδιωτικά μέσα και μη κρατικό τεχνικό προσωπικό. Την παραγωγή αναλάμβαναν να φέρουν εις πέρας ιδιώτες όπως ο Φίνος, η Νόβακ, η Νταγκ Φιλμ και οι Αφοι Δριμαρόπουλοι[209].

Και η ίδια η Ε.Ο.Ν. πάντως συνεργαζόταν κατά τον ίδιο τρόπο με ιδιωτικούς φορείς για την δημιουργία ταινιών :

> «...λόγω των μεγάλων εξόδων και του αδυνάτου της προμήθειας εκ του εξωτερικού, προς το παρόν τουλάχιστον, τοιούτων ιδιοκτήτων τεχνικών μέσων, η προσφυγή εις την συνεργασίαν μετά των ήδη υπαρχόντων εν Αθήναις κινηματογραφικών εργαστηρίων μάς είναι επιβεβλημένη»[210].

Τα φιλμ που επέβλεπε η Οργάνωση και που συνήθως τα αποκαλούσαν 'ταινίες εσωτερικής παραγωγής Ε.Ο.Ν.' δεν ήταν λίγα. Τα στοιχεία που έδινε το καθεστώς μιλούσαν για 13 ταινίες το 1939 και 25 το πρώτο τρίμηνο του

---

[207] εφ. *Παρασκήνια*, 28/5/1938, σελ. 3.

[208] Στο ίδιο.

[209] Δες ενδεικτικά τις πληροφορίες που δίνει η εφ. *Παρασκήνια* για τις παραγωγές τέτοιων προπαγανδιστικών φιλμ στα φύλλα με ημερομηνία 4/6/1938, 18/6/1938, 23/7/1938, 6/8/1938.

[210] 'Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων των επιτελικών γραφείων', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 60.

1940 [211]. Δεν γνωρίζουμε αν αυτός ο αριθμός είναι ακριβής, πάντως έχουν διασωθεί αρκετές ταινίες με θέμα τη νεολαία ή την Ε.Ο.Ν. ειδικά[212]. Από τον Σεπτέμβριο του '40, η Γενική Διεύθυνση Οικονομικών Υπηρεσιών της Οργάνωσης διέθετε και Γραφείο Εκμεταλλεύσεως Κινηματογραφικών Ταινιών[213].

~.~.~.~.~.~.~

Οι προπαγανδιστικές ταινίες του καθεστώτος, που κυρίως ήταν ολιγόλεπτες και προβάλλονταν ως 'επίκαιρα', δε διεκδικούσαν δάφνες ποιότητας – ειδικά τον πρώτο καιρό. Και ήταν φυσικό αν λάβουμε υπόψη την κινηματογραφική ανάπτυξη της χώρας. Για παράδειγμα η Ελλάδα, αν και η πρώτη ομιλούσα ταινία παίχτηκε στην Αθήνα το 1929, δεν είχε καταφέρει ως τον πόλεμο να έχει ουσιαστική παραγωγή ταινιών με ήχο. Συνήθως το πρόβλημα λυνόταν, στην καλύτερη περίπτωση με γυρίσματα σε στούντιο του εξωτερικού και στη χειρότερη, με πατέντες όπως ήταν αυτή της Νταγκ Φιλμ που επένδυε τις παραγωγές της με δίσκους γραμμοφώνου κατά τη διάρκεια των προβολών[214].

Ρίχνοντας μια ματιά στις πρώτες προπαγανδιστικές ταινίες του καθεστώτος, εύκολα διαπιστώνουμε τον ερασιτεχνισμό που τις διέκρινε. Σε μια από αυτές που καταγράφει την περιοδεία του Μεταξά και του Γεωργίου στην Πελοπόννησο διακρίνουμε έναν άνθρωπο να καταδιώκει μικρά παιδιά για να τα βγάλει από το πλάνο[215]. Σε μια άλλη που δείχνει αθλητικές εκδηλώσεις στο Παναθηναϊκό Στάδιο, τα πλάνα είναι άσχημα και ο φακός 'ζουμάρει' σε εικόνες που κάθε άλλο παρά εντυπωσιάζουν : αθλητές ρίχνουν τον πήχυ, σχηματισμοί χωρίς ομοιομορφία κινήσεων...[216] Σε μια τρίτη ταινία με θέμα την Πρωτομαγιά, παρουσιάζονται πολλοί να χαμογελούν στο φακό δείχνοντας πόσο 'στημένα' ήταν τα πλάνα, ενώ στην ομιλία του Μεταξά ο δικτάτορας κατά διαστήματα δε φαίνεται αφού τον κρύβει το μικρόφωνο[217].

Όσο περνά ο καιρός όμως, από τα μέσα του '38, η βελτίωση αρχίζει και γίνεται ορατή. Στα 'επίκαιρα' που είχαν γυριστεί το 1939 και το 1940 για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου και περιελάμβαναν εκδηλώσεις της Ε.Ο.Ν.,

---

[211] 'Πρακτικά: Β΄ Διάσκεψις...', ο.π., σελ. 96.
[212] Μπορεί κάποιος να τις δει στο Κινηματογραφικό Αρχείο του Υπ. Εξωτερικών. Οι ταινίες που θα σχολιαστούν παρακάτω προέρχονται από εκεί.
[213] εφ. *Καθημερινή* 13/9/1940, σελ. 4.
[214] Γιάννης Σολδάτος, 'Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου', τ. Α΄, Αθήνα 1999 (εκδ. η'), σελ. 38 και Φωτεινή Κωνσταντοπούλου (επιμ.), 'Κινηματογραφικό Αρχείο', Αθήνα 2000, σελ. 33.
[215] Κ.Α. – ΥΠ-ΕΞ, G-1937-V-1 (232).
[216] Κ.Α. – ΥΠ-ΕΞ, G-1937-V-1 (236).
[217] Κ.Α. – ΥΠ-ΕΞ, G-1937-V-1 (263).

παρελάσεις κλπ, έχουμε καλοτραβηγμένα πλάνα που θυμίζουν κάπως προπαγανδιστικά φιλμ του εξωτερικού[218]. Το αποκορύφωμα όμως είναι ένα 8-λεπτο φιλμ του 1938 για την επέτειο της 4ης Αυγούστου[219]. Εντυπωσιακές εικόνες, κινούμενες λήψεις από προπορευόμενο αυτοκίνητο, πλάνα με μυώδη κορμιά και αποτύπωση που θυμίζει έντονα φασιστική κινηματογραφική αισθητική.

Η βελτίωση που εμφανίζεται από τα μέσα του 1938 μπορεί να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες. Μπορούμε να υποθέσουμε πως η σταδιακά συσσωρευμένη εμπειρία των κινηματογραφιστών που έως τότε δεν είχαν ειδικευθεί σε τέτοιου είδους ταινίες, ήταν ένας παράγοντας.

Η επένδυση των ταινιών με ήχο ήταν ένας άλλος. Μερικά από τα πρώτα επιτυχημένα πειράματα στην Ελλάδα σε αυτόν τον τομέα έγιναν σε προπαγανδιστικά φιλμ της 4ης Αυγούστου. Χωρίς να έχει την ποιότητα της αντίστοιχης ξένης σύγχρονης παραγωγής, ο Φίνος κατάφερε μια αξιόλογη επιτυχία για τα ελληνικά δεδομένα με το φιλμ της 'Αθλητικής Εβδομάδος' του 1938 :

> «Αξιοσημείωτος υπήρξεν η εκ των υστέρων γενομένη φωνητική και μουσική προσαρμογή κατά το σύστημα 'Ορθοφόν' υπό του κ. Φ. Φίνου. Ο κ. Φίνος, ο οποίος διά την κατασκευήν του φωνοληπτικού του μηχανήματος ειργάσθη επί εξαετίαν, παρακολουθών συγχρόνως όλας τας συγχρόνους προόδους εις το κεφάλαιον της ραδιοηλεκτρικής επιστήμης, κατώρθωσε να κατασκευάση ένα φωνοληπτικόν μηχάνημα σχεδόν εφάμιλλον των καλυτέρων ευρωπαϊκών και αμερικανικών εργοστασίων...»[220]

Την ίδια χρονιά βγαίνει και το 'Η Ελλάς του 1938 ομιλεί', μια φιλόδοξη παραγωγή που προβλήθηκε και στο εξωτερικό[221].

Ο σημαντικότερος λόγος όμως που συνέτεινε στη βελτίωση των εγχώριων προπαγανδιστικών φιλμ πρέπει να ήταν η επιρροή της γερμανικής παραγωγής πάνω στην τοπική 'βιομηχανία' (αν μπορεί να ονομαστεί έτσι). Η επιρροή αυτή έδωσε και μια συγκεκριμένη αισθητική στο ελληνικό προπαγανδιστικό φιλμ της εποχής που είναι φανερή στα ελληνικά επίκαιρα από ένα σημείο και μετά.

Η επίδραση της γερμανικής – ναζιστικής αισθητικής μπορεί να ανιχνευθεί σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά την απλή επαφή που είχαν οι έλληνες κινηματογραφιστές με τα γερμανικά προπαγανδιστικά φιλμ μέσω της προβολής αυτών στους αθηναϊκούς κινηματογράφους : «*οι λήψεις καταδεικνύουν μια έμπειρη και υψηλού επιπέδου επαγγελματική ικανότητα των κινηματογραφιστών της εποχής, οι οποίοι ωστόσο, δεν αποκλείεται να*

---

[218] Κ.Α. – ΥΠ-ΕΞ, G-1913 – Β-1 (280), G-1937-Β-1 (281) και G-1936-Β-2 (288).
[219] Κ.Α. – ΥΠ-ΕΞ, G-1936-Β-2 (273).
[220] εφ. *Παρασκήνια* 18/6/1938.
[221] Σολδάτος, ο.π., σελ. 48 [το επόμενο έτος ο Φίνος θα κάνει και την πρώτη του ταινία με συγχρονισμό εικόνας και ήχου, 'Το τραγούδι του χωρισμού' (1939)].

παραδειγματίζονται από τα αντίστοιχα χιτλερικά εβδομαδιαία επίκαιρα που προβάλλονται τακτικά στον κινηματογράφο UFA της πλατείας Συντάγματος»[222].

Το δεύτερο και πιο σημαντικό επίπεδο αφορά τις προσωπικές και ως ένα βαθμό επίσημες επαφές που είχαν ελληνικές αντιπροσωπείες και μεμονωμένα άτομα με σκοπό την απόκτηση τεχνονωσίας. Θα παραθέσουμε σε αυτό το σημείο τρία αποσπάσματα από έντυπο της εποχής :

« Ο κ. Δαμασκηνός ως εκπρόσωπος της 'Ελληνικής Κινηματογραφικής Ενώσεως' αναχωρεί την 20ην Ιουνίου διά Βερολίνον όπως παραλάβη ένα πλήρες κινηματογραφικό συνεργείον το οποίον θα χρησιμοποιήση διά την πραγματοποίησιν τριών ταινιών τουριστικού και προπαγανδιστικού περιεχομένου. Και τα τρία σχετικά σενάρια υποβληθέντα εις το υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού ενεκρίθησαν»[223].

«Ο Διευθυντής της Ελληνικής Κινηματογραφικής Ενώσεως κ. Δαμασκηνός, αναχωρεί προσεχώς διά Βερολίνον διά να εκλέξη τας καλύτερας ταινίας της Ούφα την οποίαν αντιπροσωπεύει»[224].

«Πληροφορούμεθα, εκ θετικής πηγής, ότι το κινηματογραφικόν τμήμα του Υπουργείου Προπαγάνδας της Γερμανίας πρόκειται εν συνεργασία μετά της Διοικήσεως της Εθνικής Νεολαίας να πραγματοποιήση μίαν προπαγανδιστικήν ταινίαν μεγάλου μήκους. Προς τούτο θ' αφιχθή προσεχώς ολόκληρον κινηματογραφικόν συνεργείον, μετά μηχανημάτων φωνοληψίας διά την πραγματοποίησιν της εν λόγω ταινίας»[225]

Στο πρώτο απόσπασμα φαίνεται καθαρά πως κάποια φιλμ του Υφ. Τύπου και Τουρισμού έγιναν με την συνεργασία γερμανών κινηματογραφιστών. Το δεύτερο δείχνει την σύνδεση ενός σημαντικού παράγοντα από τον χώρο του ελληνικού κινηματογράφου με την *UFA*. Ας σημειωθεί εδώ πως η *UFA*, μια κινηματογραφική εταιρεία με σπουδαία και μακρόχρονη ιστορία, είχε μετατραπεί μετά το 1933 στην μεγαλύτερη παραγωγό προπαγανδιστικών 'επικαίρων' στη Γερμανία[226]. Το τρίτο απόσπασμα, πιο χαρακτηριστικό από τα προηγούμενα δύο, σίγουρα έχει κάποια δόση αλήθειας αν συνυπολογίσουμε και την λογοκρισία του καθεστώτος. Πάντως, ακόμα και αν η συνεργασία της E.O.N. με τους γερμανούς κινηματογραφιστές δεν πραγματοποιήθηκε τελικά, το κείμενο αυτό σε συνδυασμό με τα άλλα δύο καταδεικνύει με σαφήνεια προς ποια 'κινηματογραφική σχολή' ήταν προσανατολισμένη η εγχώρια παραγωγή 'επικαίρων' και προπαγανδιστικών φιλμ.

Άλλωστε, η ιταλική κινηματογραφική προπαγανδιστική πολιτική ήταν αρκετά χλιαρή ως το 1936 και η παραγωγή της Ιταλίας φαινόταν

---

[222] Το σχόλιο, που βρίσκεται στο ενημερωτικό έντυπο που συνοδεύει τα φιλμ του ΥΠ.ΕΞ., μιλάει για την προαναφερόμενη επετειακή ταινία της 4ης Αυγούστου του 1938.
[223] εφ. *Παρασκήνια* 4/6/1938.
[224] εφ. *Παρασκήνια* 2/7/1938.
[225] εφ. *Παρασκήνια* 6/8/1938.
[226] Hilmar Hoffman, 'The Triumph of Propaganda : Film and..., ο.π., σελ. 196.

περισσότερο στραμένη προς ψυχαγωγικά δημιουργήματα, προϊόντα κυρίως της *Cinecittà*, της ιταλικής απάντησης στο *Hollywood* [227]. Αναπόφευχτα λοιπόν, η έτερη χώρα από την οποία αντλούσε συνήθως έμπνευση η 4η Αυγούστου (Γερμανία) είχε πιο επιδραστική και κυρίαρχη παρουσία στον χώρο της παραγωγής των φιλμ προπαγάνδας. Το ναζιστικό κράτος είχε ήδη παράγει ως εκείνη την στιγμή κλασικά προπαγανδιστικά αριστουργήματα με την *Riefenstahl* και άλλους καλλιτέχνες που είχαν αποσπάσει τον παγκόσμιο θαυμασμό (ο Κοτζιάς, θαυμαστής της φαίνεται κι αυτός, ζήτησε και πήρε την ταινία της σκηνοθέτιδας για τους Ολυμπιακούς Αγώνες η οποία «*αφίχθη αεροπορικώς κατόπιν παρακλήσεως ... προς τον εν Αθήναις πρεσβευτή της Γερμανίας ... επ' ευκαιρία της Αθλητικής Εβδομάδος ...*»[228]).

~.~.~.~.~.~.~

Εκτός της παραγωγής όμως υπήρχε και το θέμα της διάθεσης. Η παρακολούθηση ταινιών από τη νεολαία προσέκρουε σε εμπόδια όπως ήταν η νοοτροπία κάποιων τότε που ήθελαν το σινεμά να είναι 'διαφθορέας της νεολαίας', η ανυπαρξία κινηματογράφων σε πολλά μέρη της χώρας (ήταν περίπου 70 και βρίσκονταν κυρίως στα αστικά κέντρα)[229] και βέβαια η φτώχεια. Για να αντιμετωπίσει το καθεστώς την κατάσταση έλαβε τα παρακάτω μέτρα :

- Επέτρεπε την δωρεάν είσοδο φαλαγγιτών στους κινηματογράφους κάτω από προϋποθέσεις (φαλαγγόσημο, όριο στο ποσοστό εισόδου 3%, ομαδική είσοδος σε επετείους - γιορτές κλπ)[230]
- Προμηθευόταν ιδιόκτητες μηχανές προβολής για τους σχηματισμούς της και έκανε ομαδικές προβολές στα στρατόπεδα της Οργάνωσης. Το αποτέλεσμα ήταν να έχει η Οργάνωση (ή τουλάχιστον έτσι να υποστηρίζει) πάνω από 100 μηχανές προβολής το 1940, και να έχει κάνει εν συνόλω 462 προβολές το 1939 και 767 το πρώτο τρίμηνο του '40[231].
- Έδινε συγκεκριμένες οδηγίες για το περιεχόμενο των ταινιών που θα μπορούσε να δει η νεολαία ώστε αυτό να είναι σύμφωνο με το κοινό αίσθημα και τις παραδόσεις. Σύμφωνα με κάποιες από αυτές τις οδηγίες, οι

---

[227] Philip Morgan, 'Italian Fascism 1919 – 1945', Λονδίνο 1995, σελ. 115-116. Payne, ο.π., σελ. 316, 335

[228] εφ. *Παρασκήνια* 11/6/1938.

[229] Για χαρακτηριστικά κείμενα εποχής σχετικά με την 'κακή επίδραση' του κινηματογράφου στους νέους δες Σολδάτος, ο.π., σελ. 30. Για τον αριθμό των κινηματογράφων: στο ίδιο, σελ. 32.

[230] Α.Ν. 1510/1938 και 2284/1940.Επίσης : εφ. *Καθημερινή* 3/8/1938.

[231] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε 018 · 'Πρακτικά: Β΄ Διάσκεψις...', ο.π., σελ. 92, 96 · εφ. *Καθημερινή* 7/11/1939, 2/8/1940 και 7/9/1940.

Τα μέτρα αυτά (παροχές στην τιμή εισιτηρίων, ομαδικές προβολές...) θυμίζουν αντίστοιχες ναζιστικές μεθόδους προβολών για τη νεολαία και τον θεσμό της 'Ώρας Προβολών για τη Νεολαία' (*Jugendfilmstunden*). Δες Hoffmann, ο.π., σελ. 101-104.

ταινίες μεταξύ άλλων θα έπρεπε να προβάλλουν «*πόλεις, τοπεία... γεωργικάς εργασίας, εγκαταστάσεις και βιομηχανικάς επιχειρήσεις*» και να προάγουν αρετές όπως αυτές «*του πνεύματος αυτοθυσίας, των ηρωικών πράξεων..., αι εμπνέουσαι την ενεργητικότητα..., το θάρρος κλπ*» [232].

Πραγματικά βλέποντας κανείς τους τίτλους ταινιών της Ε.Ο.Ν. διαπιστώνει πως, εκτός των ταινιών που περιγράφουν αποκλειστικά τη ζωή της Οργάνωσης[233], οι υπόλοιπες δεν είναι καθόλου μακριά από τις επιταγές που έθεταν αυτές οι κινηματογραφικές διατάξεις : «Η Κέρκυρά μας» (1940), «Δενδροφύτευσις από την Ε.Ο.Ν. (1939)», «Η 15η Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης» (1940), «Η 25η Μαρτίου» (1939 και 1940), «Οι Πανελλήνιοι Αθλητικοί Αγώνες» (1938)[234]...

[232] *Βασιλική Χωροφυλακή*, 'Δελτίον...',ο.π., σελ. 15.
[233] Π.χ. «Το Στρατόπεδο 'Ι. Μεταξάς'» (1938), «Το συνέδριο της Ε.Ο.Ν.» (1940)
[234] Οι συγκεκριμένοι τίτλοι είναι από : περ. *Νεολαία* 15/6/1940, σελ. 1180 και 16/10/1940, σελ. 92 · 'Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων των επιτελικών ...', ο.π., σελ. 60 · Κινηματογραφικό Αρχείο ΥΠ-ΕΞ.

iv) Θέατρο και Ε.Ο.Ν.

Αν η επίδραση στο προπαγανδιστικό σινεμά της 4ης Αυγούστου ήταν κυρίως γερμανική, στην περίπτωση του θεάτρου η επιρροή προέρχεται τόσο από την Γερμανία όσο και από την Ιταλία, με την πλάστιγγα όμως να γέρνει περισσότερο στη δεύτερη.

Ο Μπαστιάς, γυρνώντας στα μέσα του '38 από ταξίδι στο εξωτερικό που σκοπό είχε την μελέτη του τρόπου λειτουργίας περιοδευόντων θιάσων λαϊκού θεάτρου, κοινοποίησε ορισμένες σκέψεις και σχέδια που είχε για το ελληνικό θέατρο :

«Εμελέτησα τα δύο συστήματα, το Γερμανικόν του 'Βάντερ Πύνε' και το Ιταλικόν των 'Αρμάτων της Θέσπιδος'. Το Ιταλικόν που λειτουργεί από 8ετίας ... – και είναι ένας θεσμός περιφερομένου θεάτρου με φορητάς σκηνάς στηνομένας και λυομένας εκάστοτε – είναι εκείνο που μας έδωσε την βάσιν διά τον οργανισμόν και του Ελληνικού λαϊκού θεάτρου, που εις ωρισμένα σημεία θα συμπίπτη απολύτως με αυτόν...»[235].

Και πραγματικά, το 'Άρμα Θέσπιδος' έγινε και ελληνικός θεσμός, ενώ τα αφιερώματα στο ιταλικό πρωτότυπο δεν εξαντλήθηκαν στο συγκεκριμένο άρθρο για το ταξίδι του Μπαστιά[236].

Όμως, η επίδραση του γερμανικού προτύπου δεν λείπει και πάλι. Περίπου την ίδια εποχή αρχίζουν να δημοσιεύονται στον καλλιτεχνικό τύπο της εποχής και ανταποκρίσεις του Πέλου Κατσέλη για τα κινητά γερμανικά θέατρα[237]. Ο Κατσέλης μάλιστα, που ήταν θαυμαστής της γερμανικής εκδοχής των κινητών θεάτρων, διορίστηκε τελικά επικεφαλής του ελληνικού 'Άρματος Θέσπιδος'.

Παράλληλα, το καθεστώς εισήγαγε διάφορα στοιχεία που είχε δανειστεί από τα δύο φασιστικά κράτη. Αντέγραψε την προσπάθειά τους για διάχυση της θεατρικής τέχνης στις εργατικές μάζες - προσπάθεια καθόλου άσχετη με προπαγανδιστικούς στόχους. Οι εκπτώσεις στα εισιτήρια για τους εργαζομένους και οι προβολές που οργανώνονταν από την Εργατική Εστία ήταν πάγιες πρακτικές. Στο καθαρά θεατρικό επίπεδο, η αντιγραφή έλαβε την μορφή της εισαγωγής μυθικών – αρχέγονων στοιχείων σε κάποιες προπαγανδιστικές παραστάσεις που υπερτόνιζαν το στοιχείο της ελληνικότητας σε ένα ιστορικό πλαίσιο. Ο μύθος, πάντα σε συνδυασμό με

---

[235] εφ. *Παρασκήνια* 18/6/1938.

[236] εφ. *Παρασκήνια* 3/12/1938. Για το ιταλικό Άρμα της Θέσπιδος (*Carri di Tespi*) δες : Doug Thommson, 'Organisation, Fasistisation and Management of Theatre in Italy 1925-1943' στο *Günter Berghaus* (ed.), 'Fascism and Theatre ...', ο.π., κυρίως σελ. 106 –110.

[237] Γλυτζουρής, 'Η ανάδυση και εδραίωση της τέχνης του σκηνοθέτη ...', ο.π., σελ. 465, σημ. 1432.

το εθνικό στοιχείο (ιταλικότητα, γερμανικότητα) ήταν το χαρακτηριστικό του Φασιστικού και του ναζιστικού θεάτρου[238].

Σε αυτήν την τεχνοτροπία παραπέμπουν οι δύο πιο γνωστές στιγμές του θεάτρου της Ε.Ο.Ν. : οι παραστάσεις 'Ιερή Φλόγα' και 'Πενθεσίλεια' – και οι δύο με πολύ έντονο το στοιχείο του μύθου και της ελληνικότητας.

Η πρώτη δόθηκε στις 3 Αυγούστου 1940 στον Λυκαβητττό. Συγγραφέας ο Δημ. Μπόγρης, σκηνοθέτης ο Κωτσόπουλος. Την κίνηση είχε αναλάβει η χορογράφος του Βασιλικού Θεάτρου Λουκία Σακελλαρίου και την μουσική ο Τάκης Γλυκοφρύδης. Στην παράσταση έλαβαν μέρος 500 περίπου παιδιά της Ε.Ο.Ν.. Η υπόθεση του έργου ήταν η παρακάτω, όπως την περιέγραψε το επίσημο όργανο της Οργάνωσης :

«Το αθάνατο ελληνικό πνεύμα που φορεύς του είναι η ανά τους αιώνας ελληνική νεότης, που το δυναμώνει με το σφρίγος της, και συμβολισμός του η ιερή φλόγα που ακοίμητη καίει εις τον ελληνικό βωμό... Ο Συγγραφεύς θέλησε να δώση μια ζωντάνια στην έξαρσι της δυναμικής αυτής εκδηλώσεως του αθάνατου ελληνικού πνεύματος με την παράθεσι εικόνων γύρω από την ιστορία της ελληνικής φυλής ξεκινώντας από την Αθηναϊκή πολιτεία του κλασσικισμού μέχρι της ιδικής μας, του Κράτους της 4ης Αυγούστου...»[239].

Η 'Πενθεσίλεια' από την άλλη, αν και δεν ήταν ελληνικό έργο, ήταν ωστόσο μια αρχαίας ελληνικής υπόθεσης τραγωδία για την ομώνυμη βασίλισσα των Αμαζόνων. Και αυτή η παράσταση δόθηκε στον Λυκαβητττό, στις 6 Αυγούστου του '39. Συγγραφέας ο 'Ερρίκος' Φον Κλάιστ (όπως απέδιδαν οι τότε ελληνικές εφημερίδες τον *Heinrich Von Kleist*). Την παράσταση έστησε ο σκηνοθέτης του Βασιλικού Θεάτρου Τάκης Μουζενίδης και ένα μεγάλο επιτελείο από τεχνικούς και στελέχη, επίσης του Βασιλικού Θεάτρου οι περισσότεροι. Οι 150 ηθοποιοί προέρχονταν πάλι απο τις τάξεις της Ε.Ο.Ν. [240].

Είναι κάποια πράγματα σχετικά με τις δύο αυτές παραστάσεις που προκαλούν εντύπωση : το μέγεθος του εγχειρήματος και η πλειάδα των ηθοποιών · οι συντελεστές των παραστάσεων που είχαν 'αποσπαστεί' από το Βασιλικό Θέατρο · τα ιλιγγιώδη ποσά που χρησιμοποιήθηκαν για τις παραστάσεις (για την Πενθεσίλεια ανοίχτηκε ειδικός, νέος ασφαλτόδρομος προς τον Λυκαβητττό !)[241] · η επιλογή δύο φιλόδοξων παραγωγών από το

---

[238] Για όλα αυτά τα στοιχεία στο Φασιστικό και το ναζιστικό θέατρο δες
-Günter Berghaus, 'The Ritual core of Fascist theatre ...', ο.π., σελ. 56-60 και
-Doug Thompson 'Organisation, Fascistisation and management of Theatre ...', ο.π., σελ. 99-100 και 107-108..
Και τα δύο κείμενα βρίσκονται στο: Günter Berghaus (ed.), 'Fascism and Theatre : Comparative Studies on the Aesthetics and Politics of Performance ...', ο.π.

[239] περ. *Νεολαία* 24/8/1940, σελ. 1479. Δες επίσης εφ. *Καθημερινή* 2/8/1940.

[240] εφ. *Καθημερινή* 2/8/1939 · περ. *Νεολαία* 12/8/1939, σελ. 1424.

[241] Σπύρος Λιναρδάτος, '4η Αυγούστου', ε΄ έκδοση, Αθήνα 1988, σελ. 174. Ι. Κορωνάκης, 'Η Πολιτεία της 4ης Αυγούστου', Αθήνα 1950, σελ. 140.

χώρο του θεάτρου για τον εορτασμό των επετείων της 4ης Αυγούστου (του 1939 και του 1940).

Όλα αυτά προδίδουν την σημασία που απέδιδε το καθεστώς στο θέατρο ως μέσο ψυχαγωγίας και προπαγάνδας. Ο Μεταξάς άλλωστε θεωρούσε ότι «*το Θέατρον είναι μέσα εις την φύσιν του Έλληνος. Είναι η καθαυτό τέχνη του και διά τούτο τοποθετώ το θέατρον εις την πρώτην γραμμήν του κυβερνητικού ενδιαφέροντος*»[242]. Σε μια απόπειρα να αναβαθμίσουν την αξία του προπαγανδιστικού θεάτρου, οι ιθύνοντες του καθεστώτος έθεταν επικεφαλής των παραστάσεων της Ε.Ο.Ν. σημαντικές προσωπικότητες του χώρου που μπορεί να άρχιζαν από τα στελέχη του Βασιλικού Θεάτρου και να έφταναν μέχρι τον ίδιο τον Μπαστιά ! [243]

Ο Μπαστιάς επίσης ήταν αυτός που πήρε την πρωτοβουλία μαζί με τον Κοτζιά να οργανώσει, σε συνεργασία με το θίασο της Κατερίνας Ανδρεάδη, σειρά παιδικών παραστάσεων για τα μέλη της Ε.Ο.Ν.. Σκοπός των οργανωτών ήταν, σύμφωνα με την ομιλία της Κατερίνας Ανδρεάδη στην επίσημη πρεμιέρα, η σταδιακή παρουσίαση «*ελληνικών έργων με θέματα από τας παραδόσεις μας. Ελληνικό πνεύμα, ελληνική ψυχή, ελληνική τέχνη...*»[244]. Οι παραστάσεις αυτές μεταδίδονταν και από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών.

Άλλη μια σημαντική πτυχή του ΕΟΝικού θεάτρου ήταν το 'Κουκλοθέατρο της Ε.Ο.Ν.'. Κουκλοθέατρο είχαν οργανώσει τόσο η Περιφερειακή Διοίκηση Αρρένων, όσο και αυτή των Θηλέων Πρωτευούσης. Οι παραστάσεις απευθύνονταν φυσικά στους μικρούς σκαπανείς. Η πρώτη παράσταση δόθηκε στις 22 Μαΐου 1939 και είχε τίτλο 'Ο Μαρουλής στην Αθήνα'. Η Διοίκηση Θηλέων έκανε πρεμιέρα το Νοέμβριο του ίδιου έτους. Το Κουκλοθέατρο φαίνεται πως ήταν ένας επιτυχημένος θεσμός. Το καθεστώς υποστήριζε πως έως το 1940, γύρω στα 18.000 αγόρια είχαν παρακολουθήσει τις παραστάσεις της Διοίκησης Αρρένων μόνο[245]. Άσχετα με το πόσοι παρακολούθησαν τα έργα του, το Κουκλοθέατρο επροτιμάτο και γιατί ήταν ένα σχετικά ανέξοδο προπαγανδιστικό και ψυχαγωγικό μέσο. Γι' αυτό και γίνονταν συστάσεις για την επέκτασή του και στις υπόλοιπες Διοικήσεις της Οργάνωσης :

> «Ιδιαιτέρα σημασία πρέπει να αποδοθή εις την ψυχαγωγίαν των μελών της Ε.Ο.Ν. ιδίως δε των Σκαπανέων διά του κουκλοθεάτρου, δεδομένου ότι δεν απαιτούνται μεγάλαι δαπάναι δι' εν τοιούτον κουκλοθέατρον. Αι υποδιοικήσεις δύνανται ευκόλως να το καταρτίσουν...»[246].

---

[242] περ. *Νέα Εστία*, 15/2/1941, σελ. 146.

[243] περ. *Νεολαία* 13/4/1940, σελ. 893. Ο Μπαστιάς ανέλαβε προσωπικά την επιμέλεια έργου που ανέβασε το ΙΙΙ Γραφείο της Ε.Ο.Ν. στο Ρεξ.

[244] εφ. *Καθημερινή* 12/1/1939. Δες επίσης εφ. *Παρασκήνια* 5/11/1938.

[245] Για το 'Κουκλοθέατρο' δες : εφ. *Καθημερινή* 21/5/1939, 26/6/1940, 29/8/1940 · περ. *Νεολαία* 2/12/1939, σελ. 285 και 7/9/1940, σελ. 1565.

[246] 'Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων των επιτελικών γραφείων', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 102.

Για όλους αυτούς τους λόγους, το καθεστώς πρέπει να σκεφτόταν την συνέχιση του θεσμού. Γι' αυτό μάλλον αποφάσισε, και τελικά πραγματοποίησε, την ίδρυση της Σχολής Κουκλοθεάτρου της Ε.Ο.Ν. [247].

~.~.~.~.~.~.~

Πάντως τα παραπάνω στοιχεία είναι κάπως παραπλανητικά. Όλες αυτές οι προσπάθειες γίνονταν στην Αθήνα και ορισμένες από αυτές ήταν βραχύβιες ή κατέληγαν σε μια μόνο παράσταση για επετειακούς λόγους. Θα είχε ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε τί γινόταν στην καθημερινότητα του νεολαϊστικου θεάτρου του καθεστώτος. Τότε θα φανεί πως το καθεστώς, παρά την σημασία που αρχικά φαίνεται πως απέδιδε στο νεανικό θέατρο, τελικά δεν κατάφερε να κάνει καμία ουσιαστική τομή σε αυτόν τον τομέα.

Σε μια διδακτορική διατριβή που αφορά τη θεατρική κίνηση στο νομό Ηλείας[248], η ερευνήτρια μάς δίνει σημαντικές πληροφορίες για αυτήν την καθημερινότητα. Σε δύο σημεία που γίνεται μια συνολική επισκόπηση των θεατρικών παραστάσεων του νομού συναντάμε γύρω στις 40 παραστάσεις που αφορούν την Ε.Ο.Ν. [249]. Παρατηρώντας κανείς τα στοιχεία, συνειδητοποιεί πως οι περισσότερες παραστάσεις που φέρονται να έχουν οργανωθεί από την Ε.Ο.Ν., γίνονται σε σχολικές αίθουσες. Για άλλες - και αυτό είναι σημαντικό, ενώ ως σκοπός τους αναγράφεται στον τοπικό τύπο η ενίσχυση του ταμείου της Ε.Ο.Ν., στις επιμέρους πληροφορίες διαβάζουμε πως πρόκειται για «*μαθητική παράσταση*»[250]. Βλέπουμε δηλαδή ένα περίεργο σύμπλεγμα Ε.Ο.Ν.-σχολείου για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω πιο επισταμένα. Σημασία προς το παρόν έχει ότι, όπως φαίνεται, πολλές από τις 'παραστάσεις της Ε.Ο.Ν.' ήταν μάλλον απλές μαθητικές παραστάσεις από αυτές που έτσι ή αλλιώς γίνονταν στα σχολεία, αναβαπτισμένες σε 'παραστάσεις της Ε.Ο.Ν.' – ίσως για να δείξουν και οι δάσκαλοι ότι πράγματι συμμορφώνονται στις οδηγίες για δραστηριοποίηση υπέρ της Οργάνωσης.

Αυτή η παρατήρηση επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές. Ένας μαθητής επαρχιακής κωμόπολης θυμάται ότι οι εκδηλώσεις της Ε.Ο.Ν. για γεγονότα όπως η 25η Μαρτίου, περιελάμβαναν μεταξύ άλλων «*πατριωτικά σκετς*» και «*θεατρικές μικροπαραστάσεις*» που ελάμβαναν χώρα σε κτίρια

---

[247] εφ. *Καθημερινή* 11/8/1940 και περ. *Νεολαία* 22/6/1940, σελ. 1213.

[248] Αικατερίνη Δεκούλου-Μελισσαροπούλου, 'Η θεατρική κίνηση στον Πύργο της Ηλείας 1860-1944 (με μια συμπληρωματική επισκόπηση της θεατρικής κίνησης στις περιφερειακές κωμοπόλεις της Ηλείας 1860-1941)', Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1996. Τη Διατριβή μπορεί κάποιος να βρει στη Βιβλιοθήκη Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών.

[249] Στο ίδιο, σελ. 380-382 και 538-542.

[250] Δες για παράδειγμα στο ίδιο σελ. 382 ('Η δασκάλα της Γαλλικής', 'Ο κατάσκοπος') και σελ. 541 ('Τα χελιδόνια').

του σχολείου με την συνοδεία των δασκάλων[251]. Τα όρια μεταξύ σχολικού και ΕΟΝικού θεάτρου είναι δυσδιάκριτα.

Είναι λοιπόν λίγο δύσκολο να πιστέψουμε το καθεστώς όταν ισχυρίζεται πως το 1939 η Ε.Ο.Ν. είχε δώσει 1.171 παραστάσεις με 4.600 ηθοποιούς-νεολαίους και 3.117 παραστάσεις μόνο το πρώτο εξάμηνο του '40![252] Πιθανότατα πολλές από τις παραστάσεις αυτές ήταν στα πλαίσια του σχολείου ή το πολύ-πολύ εις βάρος των ωρών τού σχολικού χρόνου. Γιατί αν υποθέσουμε πως η Ε.Ο.Ν. διέθετε για τα μέλη της δύο απογεύματα την εβδομάδα, ακόμα κι αν συνυπολογίσουμε τη διαμονή μερικών φαλαγγιτών στα στρατόπεδα το καλοκαίρι ή και άλλες ώρες απασχόλησης, πάλι ακατόρθωτο μοιάζει να είναι ένα τέτοιο επίτευγμα τόσων πολλών παραστάσεων.

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε μια έλλειψη καινοτομίας στον τρόπο παρουσίασης και διοργάνωσης των έργων που, παρόλο το στήσιμο του νέου πολυδιαφημιζόμενου θεσμού της Ε.Ο.Ν., εξακολουθούσαν εν πολλοίς να διοτεχετεύονται στη νεολαία με τον γνωστό παραδοσιακό τρόπο των σχολικών παραστάσεων. Η ίδια η Ε.Ο.Ν., μάλλον δεν είχε αναπτύξει ακόμα δικούς της επαρκείς μηχανισμούς θεατρικής παιδείας.

Παρόμοια έλλειψη καινοτομίας παρουσιάζεται και στο περιεχόμενο των έργων. Η ανάγνωση των έργων που αναφέρονται στον τύπο της εποχής ως παραστάσεις της Ε.Ο.Ν. δε φανερώνουν τίποτα το καινούριο. Η συντριπτική τους πλειοψηφία αναφέρεται στην περίοδο του τουρκικού ζυγού και της επανάστασης : 'Στα χρόνια της σκλαβειάς', 'Ο χορός του Ζαλόγγου', 'Αθανάσιος Διάκος', 'Να ζη το Μεσολόγγι', 'Αρματολοί και κλέφτες', 'Το κρυφό Σχολειό'. Που και που συναντάται και κανένα ελαφρύ ερωτικό δράμα : 'Γκόλφω', 'Η Σκλάβα'...[253].

Αυτά τα έργα είχαν κατά κύριο λόγο γραφτεί στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα[254] από συγγραφείς όπως ο Περεσιάδης και ο Γαλανός. Γνωστά ως 'πατριωτικά δράματα' τα πρώτα και ως 'δραματικά ειδύλια' τα δεύτερα, οι δύο αυτές κατηγορίες έργων ακολουθούσαν τα ίδια μοτίβα :

> «τυποποιημένες σχέσεις και καταστάσεις, αυστηρός σεβασμός της κοινωνικής και οικογενειακής ιεραρχίας, εξορκισμοί, μάγια, όνειρα, κατάρες, προσευχές, προπάντων ισχυρό

---

[251] Συνέντευξη κ. Γιώργος Αγγελής.

[252] περ. *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησις* , τ. 2 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1940), σελ. 51 · εφ. *Καθημερινή* 2/8/1940.

[253] Ενδεικτικά δες τις αναγγελίες, κριτικές ή άλλες αναφορές σε έργα της Ε.Ο.Ν. στα : Δεκούλου-Μελισσαροπούλου, ο.π. · εφ. *Καθημερινή* 17/6/1939 και 30/6/1939 · εφ. *Παρασκήνια* 2/7/1938.

[254] Μερικά από αυτά γράφτηκαν αργότερα (πχ το 'Να ζη το Μεσολόγγι' του Ρώτα) όταν το είδος του 'ιστορικού δράματος' αναβίωσε στον μεσοπόλεμο, με «*εντελώς διαφορετικούς όρους*...» (Δες : Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, 'Θέατρο' στο : Χατζηιωσήφ (επιμ.), ο.π., σελ. 396-397).

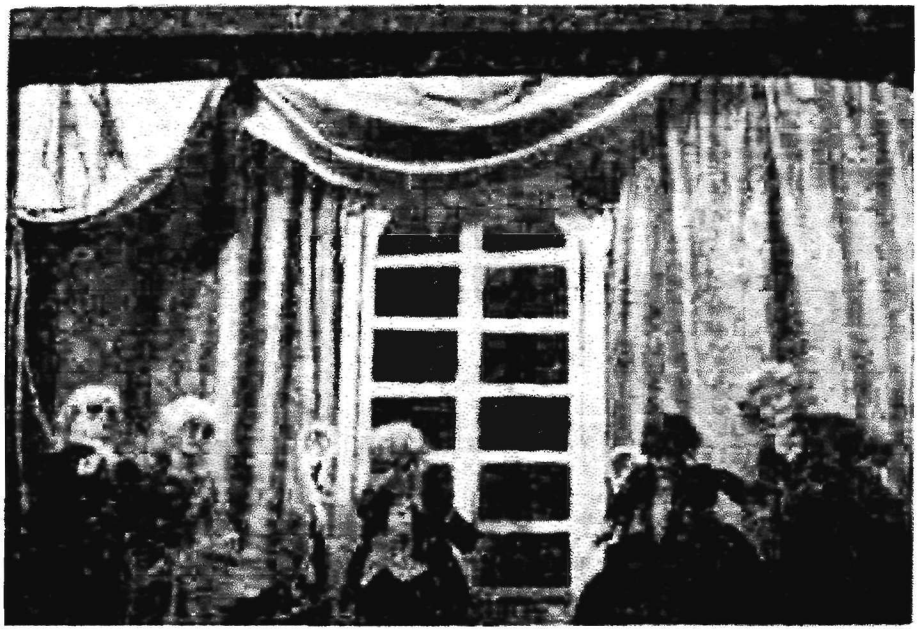
θρησκευτικό συναίσθημα και άλλες παρόμοιες μελοδραματικές καταβολές είναι απαραίτητα συστατικά του δραματικού ειδυλλίου, που περνούν αυτούσια στο πατριωτικό δράμα»[255].

Τα συγκεκριμένα έργα εξακολουθούσαν ως την εποχή που εξετάζουμε να τροφοδοτούν διάφορους τομείς της νεοελληνικής δημιουργίας, όπως τον κινηματογράφο[256]. Το καθεστώς, μη έχοντας να παρουσιάσει τίποτα καινούριο, συνέχισε να αναπαράγει την 'πεπατημένη'. Οι ίδιοι τίτλοι επανέρχονται συνεχώς και αφορούν την συντριπτική πλειοψηφία των παραστάσεων τόσο στις επαρχιακές Οργανώσεις όσο και σε αυτές της πρωτεύουσας, με την εξαίρεση βέβαια των φανταχτερών έργων 'βιτρίνας' που είδαμε αρχικά. Η προπαγανδιστική παραγωγή του καθεστώτος έκανε ελάχιστες προσπάθειες να δημιουργήσει κάτι διαφορετικό : κάποιο έργο επηρεασμένο από ξενόφερτη αισθητική (όπως είχε κάνει σε άλλους τομείς της προπαγάνδας του) ή έργα που να αφορούν τη νέα πραγματικότητα, τη ζωή της Οργάνωσης, τις νέες πολιτικές συνθήκες, την 4η Αυγούστου κλπ.

Ίσως γι' αυτό και το καθεστώς άρχισε σταδιακά να προκηρύσει διαγωνισμούς συγγραφής θεατρικών έργων για την Ε.Ο.Ν. [257]. Διαγωνισμοί που συνήθως γίνονταν προς το τέλος του μεταξικού καθεστώτος και παρά την όποια έκβασή τους, είναι σίγουρο ότι τελικά δεν έφεραν κανένα απολύτως ουσιαστικό αποτέλεσμα.

[255]Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, 'Η καλλιέργεια του πατριωτικού αισθήματος στη θεατρική παραγωγή των αρχών του 20ου αιώνα', στο: Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος-Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), 'Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός', β΄ έκδοση, Ηράκλειο 1992, σελ. 293-294.
[256] Σολδάτος, ο.π., σελ. 39-47.
[257] εφ. *Παρασκήνια* 11/2/1939, σελ.2 και εφ. *Καθημερινή* 24/1/1940.

Εικόνα 4

Το κουκλοθέατρο της Ε.Ο.Ν...

ν) Το Ραδιόφωνο της Ε.Ο.Ν.

Τα πρώτα βήματα της ραδιοφωνικής ελληνικής ιστορίας είναι, όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, συνυφασμένα με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Η πρώτη εκπομπή του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών βγήκε στον αέρα τον Μάιο του 1938 επί κυβερνήσεως Μεταξά.

Η εξέλιξη αυτή δεν ήταν άσχετη με τα προπαγανδιστικά σχέδια του καθεστώτος. Ο Σταθμός χρησιμοποιήθηκε και για σκοπούς πολιτικής και προπαγάνδας. Η Ε.Ο.Ν. ειδικά, είχε φροντίσει να κάνει χρήση του νέου μέσου με πολλούς τρόπους. Υπεύθυνη υπηρεσία είχε οριστεί από την Οργάνωση η Διεύθυνση Ραδιοφωνίας της Ε.Ο.Ν., που είχε διαδεχθεί το Τμήμα Γ΄ του Γραφείου ΙΙΙ.

Η ραδιοφωνική παραγωγή της Οργάνωσης που πραγματοποιήθηκε σχετικά νωρίς, έπρεπε να συμβαδίσει στην συνέχεια με την ανεύρεση τρόπων λήψης των εκπομπών της. Η γενικότερη πολιτική αύξησης των συσκευών στην Ελλάδα που αναλύθηκε πρωτύτερα, δεν αρκούσε : το καθεστώς εφάρμοζε ειδική πολιτική για την Ε.Ο.Ν.. Πρόθεσή του ήταν να προμηθεύσει σταδιακά όλους τους σχηματισμούς της με συσκευές[258]. Τελικό αποτέλεσμα ήταν όπως είδαμε η παραγγελία 5.000 ραδιοφώνων για την Οργάνωση, ένας αριθμός τεράστιος για τα δεδομένα της εποχής.

Η Ε.Ο.Ν. εκμεταλλεύθηκε την ίδρυση του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών έχοντας τις δικές της εκπομπές από την πρώτη στιγμή. Αρχικά οι εκπομπές αυτές μεταδίδονταν κάθε Τρίτη βράδυ, αργότερα κάθε Κυριακή και Τετάρτη βράδυ[259]. Η πρώτη μεταδόθηκε στις 24 Μαΐου 1938 – μια ομιλία του Κυβερνητικού Επιτρόπου Αλ. Κανελλόπουλου με θέμα την σημασία της μεταβολής της 4ης Αυγούστου και τον ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει η Νεολαία μετά από αυτήν[260].

Εκτός των περιοδικών και τακτών εκπομπών της Ε.Ο.Ν., το πρόγραμμα του Ρ.Σ. περιείχε ανάλογα με την περίσταση και πρόσθετες εκπομπές προπαγανδιστικού περιεχομένου για τη νεολαία. Αυτές οι εκπομπές, αν και συνήθως είχαν την σφραγίδα της Οργάνωσης, δεν ήταν όμως πάντα υπό την αιγίδα της Ε.Ο.Ν.. Η γνωστή 'Ώρα του Παιδιού' ας πούμε, είχε τη δική της συμβολή. Στο επετειακό πρόγραμμα της εβδομάδας που προηγήθηκε της 4ης Αυγούστου του 1939, το περιεχόμενο των εκπομπών είχε μεταβληθεί ως εξής :

---

[258] 'Πρακτικά: Β΄ Διάσκεψις...', ο.π., σελ. 339.
[259] εφ. *Καθημερινή* 22/5/1938 ('Ανά την πόλιν') και περ. *Νεολαία* 17/2/1940, σελ. 637.
[260] Για περισσότερες λεπτομέρειες δες εφ. *Καθημερινή* 25/5/1939.

«Αύριον Πέμπτην το 'Θέατρον του Παιδιού' της κ. Αντιγόνης Μεταξά θα εκτελέση ωραιότατον πρόγραμμα που θα περιλαμβάνη ... ωραιοτάτην και ενδιαφέρουσα ομιλίαν προς τα παιδιά για τη σημασία της 4ης Αυγούστου ... Στρατιωτικόν Διήγημα ... Τέλος το Σάββατον επί τη λήξει των εορτών θα μεταδοθ[εί] ... 'Η ξανθή νεράιδα' παραμύθι συμβολικό για τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως...»[261].

~.~.~.~.~.~.~

Το μεγάλο βήμα όμως, ήταν η ίδρυση του Ρ.Σ. της Ε.Ο.Ν.. Ενώ οι δοκιμαστικές εκπομπές του είχαν ήδη αρχίσει από τον Σεπτέμβριο, η πρώτη επίσημη ήταν στις 5 Νοεμβρίου του 1939 με συνολικό αρχικό πρόγραμμα που έφτανε τις τρεις ώρες (17:30 – 20:30)[262]. Το σήμα του Σταθμού ήταν το σάλπισμα της πρώτης στροφής του ύμνου της Ε.Ο.Ν. και αμέσως μετά της πρώτης στροφής του ύμνου της 4ης Αυγούστου[263].

Το ζήτημα της εμβέλειας του Σταθμού είναι κάπως ιδιαίτερο. Διαβάζουμε με έκπληξη τα στοιχεία που παραθέτει η Νεολαία στις 11 Νοεμβρίου του '39, που αναφέρουν πως ο σταθμός εκπέμπει πολύ μακρύτερα και από τον Ρ.Σ. Αθηνών έως την Αίγυπτο, τα Βαλκάνια και το Βερολίνο ! Πάντως, χωρίς να ξέρουμε αν η πληροφορία είναι αληθής, γεγονός παραμένει ότι ο Σταθμός της Ε.Ο.Ν. εξέπεμπε στα βραχέα, σε αντίθεση με τον Ρ.Σ. Αθηνών που η συχνότητα του βρισκόταν στα μεσαία. Και ως γνωστόν τα βραχέα έχουν δυνατότητα εκπομπής παγκόσμιας λήψης, πολύ μακρύτερης απ' ότι τα μεσαία.

Το πρόγραμμα του Ρ.Σ. της Ε.Ο.Ν., που δημοσιευόταν καθημερινά στις εφημερίδες, περιελάμβανε κυρίως ομιλίες, τραγούδια και ειδήσεις. Παραθέτουμε ενδεικτικά ένα μέσο, συνηθισμένο πρόγραμμα, αυτό της 18ης Νοεμβρίου του 1939.

17:30 Ύμνοι : 4ης Αυγούστου και Νεολαίας
17:40 Εμβατήρια και θούρια
18:00 Ομιλία με θέμα : 'η γιγαντομαχία του Κιλκίς'
18:10 Μουσικαί εκτελέσεις από χαβάγια, συνοδεία πιάνου υπό Στ. Ράντα
18:30 Ελληνικό Δημοτικό Τραγούδι και Δημοτικοί χοροί
19:00 Ειδήσεις από την κίνησιν της Ε.Ο.Ν. ανά την Ελλάδα
19:10 Παληά ελληνικά τργούδια υπό της φαλαγγιτίσσης δος Ασπ. Φούφα
19:40 Δελτίον Κινήσεως Αθλητισμού
19:50 Παληές ελληνικές καντάδες
20:10 Εμβατήρια και θούριοι
20:25 Ύμνοι Νεολαίας, 4ης Αυγούστου, Εθνικός.

---

[261] εφ. *Καθημερινή* 2/8/1939.
[262] περ. *Νεολαία* 23/9/1939, σελ. 1639 και 11/11/1939, σελ. 191.
[263] εφ. *Καθημερινή* 3/9/1940.

Εικόνα 5

Από επίσκεψη του Μεταξά στον Ραδιοφωνικό
Σταθμό της Ε.Ο.Ν.

vi) Ο περιοδικός τύπος της Ε.Ο.Ν.

Τα έντυπα της Ε.Ο.Ν. ήταν κυρίως δύο : η *Νεολαία* και η *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησις*. Το δεύτερο βέβαια δεν μπορεί να συγκριθεί με το πρώτο από άποψη κυκλοφορίας και διάρκειας. Ήταν ένα περιοδικό που δεν είχε την εμβέλεια της *Νεολαίας*, είχε παρ' όλ' αυτά μια σχετικά αξιόλογη παρουσία ως το άλλο επίσημο έντυπο της Οργάνωσης.

Πλην αυτών υπήρχε το μηδέν. Αναφορές υπάρχουν πάντως για κάποιες περιφερειακές εκδοτικές απόπειρες από επαρχιακές διοικήσεις της Ε.Ο.Ν.. Στα Χανιά κυκλοφόρησε το 1939 η εφημερίδα *Κρητική Νεότης*, έβγαλε όμως μόνο τρία φύλλα. Πιο αξιόλογη προσπάθεια έγινε στην Αμαλιάδα με την *Δημιουργία* που εξέδωσε 62 φύλλα ως τον Ιούλιο του '39 [264]. Σε αυτά μπορούμε να προσθέσουμε και το *Δελτίο της Δ.Α.Σ.* (Διοίκησης Ανωτάτων Σχολών) που έβγαινε από την αρχή του 1940[265]. Η απήχηση αυτών των εντύπων όμως ήταν αμελητέα και η διάρκεια κυκλοφορίας τους –πλην της *Δημιουργίας* – εξαιρετικά περιορισμένη.

Ο λόγος που ανάλογες προσπάθειες δεν καρποφόρησαν ήταν απλός : η Κεντρική Διοίκηση της Ε.Ο.Ν. δεν ευνοούσε τις μεμονωμένες εκδοτικές προσπάθειες γιατί αυτές λειτουργούσαν εις βάρος του επίσημου οργάνου της : «*...δεν ημπορούμε να δεχθούμε συναγωνισμόν εις βάρος του Περιοδικού της Οργανώσεως...*»[266]. Συζητείται επίσης και το κατά πόσο τέτοιες κινήσεις ήταν βιώσιμες για τις περιφερειακές διοικήσεις.

~.~.~.~.~.~.~

Το βασικό έντυπο της Ε.Ο.Ν. ήταν λοιπόν η *Νεολαία*[267].

Το πρώτο της τεύχος κυκλοφόρησε στις 15 Οκτωβρίου του 1938. Πρωτύτερα κυκλοφορούσε ως εφημερίδα (Γενάρης – Μάης του ίδιου

---

[264] Δες : Μάρθα Καρποζήλου / Άννα Ματθαίου / Λευτέρης Καρυατόγλου / Κώστας Τσικνάκης/ Αγγελική Πανοπούλου / Οντέτ Βαρών, 'Νεανικός Τύπος 1830-1944', στο : 'Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου : Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας', τ. Β΄, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986, σελ 564. Επίσης : Πανοπούλου/Τσικνάκης, ο.π., σελ. 27-28, 155, 202. Οι συγγραφείς του τελευταίου βιβλίου αναφέρουν ακόμα τρία περιφερειακά έντυπα -*Ορμή* (Θεσ/νικη), *Εσωτερικόν Δελτίον*, *Καρνάβαλος* (Μυτιλήνης) – που όμως είναι εκτός της έρευνάς μας. Το πρώτο γιατί άρχισε την έκδοσή του μετά την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, το δεύτερο γιατί εκδιδόταν εκτός Ελλάδας (Αλεξάνδρεια) και το τρίτο γιατί δεν ήταν ήταν ακριβώς 'περιοδικό' – έβγαινε κάθε Αποκριά ως εορταστική έκδοση.

[265] περ. *Νεολαία* 24/2/1940, σελ. 669 και 22/6/1940, σελ. 1212-1213.

[266] 'Πρακτικά (τ.Α΄) – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών Διοικητών και Διοικητριών Ε.Ο.Ν.', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σελ. 341. Πάντως η Κεντρική Διοίκηση δεν απαγόρευε ρητά και με διαταγή την κυκλοφορία άλλων εντύπων, όπως η ίδια ομολογούσε, γιατί η κυκλοφορία κάποιου εντύπου μπορεί κατά περίπτωση να ήταν χρήσιμη (στο ίδιο).

[267] Για τη *Νεολαία* έχει ήδη γράψει η Αθανασία Μπάλτα το άρθρο 'Το Περιοδικό της Ε.Ο.Ν. η *Νεολαία* : Σκοποί και απήχηση' στο : 'Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου : Ιστορικότητα της παιδικής...', ο.π.

έτους). Το τελευταίο τεύχος κυκλοφόρησε τον Απρίλη του 1941, λίγες ημέρες πριν μπουν τα γερμανικά στρατεύματα στην Αθήνα.

Η Κεντρική Διοίκηση έδινε εξέχουσα βαρύτητα στο περιοδικό ως προπαγανδιστικό μέσο:

> «... είναι σπουδαιότατον μέσον εκπαιδεύσεως, συνειδητοποιήσεως και ευρυτάτης διαφωτίσεως. Είναι ο μέγας συνδετικός κρίκος, διά του οποίου η Διοίκησις και τα μέλη επικοινωνούν αμέσως μεταξύ των, είναι ο κατ' εξοχήν δημιουργός ενιαίου πνεύματος και ενιαίας κατευθύνσεως, ο καλύτερος αγωγός των συνθημάτων και εξορμήσεών μας...»[268].

Η σημασία που απέδιδαν στο περιοδικό φαίνεται και από το γεγονός ότι οι διαταγές που μεριμνούσαν για την προώθησή του υπογράφονταν από τον Κυβερνητικό Επίτροπο Κανελλόπουλο και από τον ίδιο τον Μεταξά.

Ο τρόπος κυκλοφορίας και η διάδοση του περιοδικού ήταν ένα πρόβλημα. Για τα σχολεία, υπήρχαν οι συνδρομές. Κάθε μαθητής θα μπορούσε να εγγραφεί συνδρομητής (ετήσιες, εξαμηνιαίες, τριμηνιαίες ή εβδομαδιαίες ήταν οι συνδρομές). Το αντίτιμο ήταν 4 δραχμές για κάθε φύλλο. Για να είναι σίγουρο το καθεστώς για το αποτέλεσμα, δεν μπορούσε να στηρίζεται στην προθυμία των μαθητών. Γι' αυτό καθόριζε μεταξύ των καθηγητών έναν υπεύθυνο «*ο οποίος θα παραλαμβάνη ... τον απαιτούμενον διά το σχολείον ... αριθμόν φύλλων του περιοδικού και θα είναι υπόλογος απέναντι του Πρακτορείου και ημών διά την τακτοποίησιν των λογαριασμών*». Αυτό βέβαια, σε συνδυασμό με την πίεση που ασκείτο στον 'υπεύθυνο' (τα επιστρεφόμενα τεύχη «*δε θα πρέπη να αντιπροσωπεύουν ποσοστόν μεγαλύτερον του 10 ή 15% των παραλαμβανομένων*»), ήταν μάλλον ένα εχέγγυο για την σχεδόν υποχρεωτική διάθεση του περιοδικού στο σύνολό της[269].

Εκτός σχολείου ίσχυαν περίπου τα ίδια. Ο Μεταξάς, με εγκύκλιο προς υπουργούς, νομάρχες και Γενικούς Διοικητές τούς διέτασσε να ορίσουν υπευθύνους για τη διάθεση του περιοδικού μέσα σε όλους τους οργανισμούς της αρμοδιότητάς τους που μπορεί να είχαν κάποια σχέση με τη νεολαία (εργατικές ενώσεις, ειδικές σχολές, εργοστάσια...)[270].

Το αποτέλεσμα αυτών των μεθοδεύσεων και της σημασίας που απέδιδε το καθεστώς στην κυκλοφορία της 'Νεολαίας' ήταν η κατακόρυφη αύξηση του τιράζ του περιοδικού : ενώ το 1938 τυπώνονταν 300 μόλις αντίτυπα, το 1939 το νούμερο αυτό αυξήθηκε σε 50.000 και το 1940 έφτασε τα 70.000 [271]. Αυτά σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του καθεστώτος που μάλλον ήταν αληθείς.

---

[268] 'Περί γενικών τινών κατευθύνσεων και οδηγιών', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 75.
[269] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αποστολόπουλου, 'περ. *Νεολαία* προς Επιθεωρητάς, Διευθυντάς Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως κλπ..', Αρ. Πρωτ. 3548.
[270] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 028.
[271] περ. *Νεολαία* 29/4/1939, σελ. 943 και 3/8/1940, σελ. 1397.

Είναι όμως λογικό σε συνθήκες δικτατορίας να συμβεί κάτι τέτοιο. Υπό το φόβο της τιμωρίας πολλοί θα έκαναν αυτό που διατάσσονταν να κάνουν και τελικά η κυκλοφορία θα ανέβαινε ούτως ή άλλως. Το πραγματικό ζήτημα είναι, ποια ήταν στ' αλήθεια η διάθεση του κόσμου απέναντι στο περιοδικό και ποιος ο βαθμός ενδιαφέροντος προς αυτό : αυξημένη κυκλοφορία μέσα σε αυτές τις συνθήκες δεν σημαίνει απαραίτητα και αυξημένο ενδιαφέρον για το περιοδικό.

Γι' αυτό και ο Κανελλόπουλος εφιστά την προσοχή των αρμοδίων σχετικά με τη 'Νεολαία' : «*...πρέπει όχι μόνον να κυκλοφορή, αλλά και να αναγιγνώσκεται ευρύτατα*»[272]. Μια απροθυμία του κόσμου να αγκαλιάσει το περιοδικό φανερώνουν και άλλες σχετικές διαταγές του Κανελλόπουλου, αλλά και του Μεταξά. Ο πρώτος, σε έντονο ύφος επιπλήττει τους κατωτέρους του :

> «πρέπει να εννοηθή σαφώς, ότι αποτελεί υποχρέωσιν [υπογραμ. στο πρωτότυπο] των μελών η παρ' εκάστου εξ αυτών, αγορά του Περιοδικού, διότι θ' απετέλει γεγονός απογοητευτικόν η περιωρισμένη κυκλοφορία οργάνου Οργανώσεως 300.000 μελών... [Θ]α επιδιώξητε εντατικώς την αρθρόαν εγγραφήν συνδρομητών...»[273].

Ασυνήθιστα έντονο ύφος για δημόσιο έγγραφο έχει και ο Μεταξάς όταν απειλεί τους Νομάρχες και τους Γεν. Διοικητές για την πίεση που πρέπει να ασκήσουν στους Δήμους και τις Κοινότητες ώστε αυτές να στείλουν επιτέλους τις καθυστερούμενες συνδρομές τους προς τη 'Νεολαία'[274]. Φαίνεται λοιπόν πως υπήρχε μια αδιαφορία για το περιοδικό, πόσο μάλλον όταν ο ίδιος ο πρωθυπουργός της χώρας κάνει τέτοιου είδους προσωπικές παρεμβάσεις.

Είναι κάπως δύσκολο να δοθεί συνοπτικά η εικόνα της ύλης των εκατό και πλέον τευχών που εκδόθηκαν ως την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Ας αρχίσουμε με μια διάλεξη του 'Επόπτου της Συντάξεως' Γ. Καφφετζάκη με τίτλο 'Αι κατευθύνσεις του περιοδικού μας' στην οποία πράγματι αποτυπώνονται οι προθέσεις της σύνταξης και τα κύρια σημεία που αφορούν το περιεχόμενο της 'Νεολαίας':

> «αναγνώσματα τερπνά, αντλημένα από τις χαρακτηριστικώτερες εποχές της ιστορίας μας... αποσπάσματα από τις ωραιότερες σελίδες της ιστορίας μας, της αρχαίας και της νεωτέρας και της νεωτάτης, μορφές ηρωικές, τόποι ιεροί... η Θρησκεία των πατέρων μας, η Ελληνική γη, η Ελληνική θάλασσα, τα Ελληνικά βουνά, τα ήθη μας, τα έθιμά μας... εγκυκλοπαιδικά θέματα και μορφές Ελληνικές που προήγαγον την Τέχνην και τα Γράμματα... τα τρέχοντα μεγάλα γεγονότα τα Εθνικά και τα Κρατικά... ειδικές ψυχαγωγικές σελίδες... την απανταχού της Ελλάδος κίνησιν των σχηματισμών και με την αλληλογραφία... Στη 'Νεολαία' ακόμη οι νέοι μας επικοινωνούν με κάθε βδομάδα με τον Αρχηγό διαβάζοντας τις σοφές υποθήκες και συμβουλές του... »[275].

---

[272] 'Περί γενικών τινών...', ο.π., σελ. 75.
[273] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 011.
[274] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 012.
[275] περ. *Νεολαία* 16/3/1940, σελ. 738-739.

Θα έλεγε κανείς πως σε γενικές γραμμές αυτή είναι μια περιγραφή που θα προέκυπτε από το ξεφύλισμα ενός οποιουδήποτε τεύχους του περιοδικού. Δίνει ταυτόχρονα και την προπαγανδιστική διάσταση του εντύπου με τις αναφορές στις «*σοφές υποθήκες του Αρχηγού*» και την προσπάθεια για μια «*εθνική*» διαπαιδαγώγηση όπως η 4η Αυγούστου την εννοούσε. Αυτό που ίσως δεν είναι κατανοητό από την περιγραφή αυτή είναι πως στην ουσία όλες σχεδόν οι στήλες –ακόμα και οι φαινομενικά ουδέτερες, όπως οι ψυχαγωγικές σελίδες – είχαν συνήθως προπαγανδιστικό χαρακτήρα.

Τα διηγήματα για παράδειγμα. Σε ένα από αυτά διακωμωδείται ο 'ενωμοτάρχης' σαν αντιπροσωπευτικός τύπος του 'κομματικού κράτους'. Σε ένα άλλο, ήρωας είναι ο Σωτήρης – νεαρός φαλαγγίτης. Σε ένα τρίτο εξιστορούνται οι περιπέτειες ενός γενναίου ιερομόναχου που θα έβγαζε από την λήθη της την ελληνική φυλή φτιάχνοντας ένα τυπογραφείο – το όνομά του ήταν Νικόδημος Μεταξάς[276].

Στην πραγματικότητα οι σελίδες της *Νεολαίας* ήταν γεμάτες από προπαγάνδα και από ιδεολογικά φορτισμένες γραμμές, παρά την αντίθετη γνώμη του Επόπτου της Συντάξεως («*Δεν κάνει προπαγάνδα η 'Νεολαία'... Είναι ντροπή και να το λέμε μονάχα*»). Γι' αυτό και η εικόνα της ύλης του περιοδικού θα φανεί καλύτερα στην συνέχεια, κατά την εξέταση των θεμάτων της νεολαιΐστικης προπαγάνδας του καθεστώτος. Εδώ να συμπληρώσουμε μόνο πως εκτός των θεμάτων της μεταξικής προπαγάνδας που θα συναντήσουμε αργότερα (αντικομμουνισμός, έθνος κλπ), η *Νεολαία* προωθούσε και μια σειρά επίκαιρων ζητημάτων που είχαν σχέση με την πολιτική συγκυρία. Τα ζητήματα αυτά ήταν : το θέμα που είχε δημιουργηθεί με τη διάλυση των προσκόπων[277], οι ομορφιές της Κρήτης και τα έθιμα των Κρητικών (μάλλον για κατευνασμό των Κρητικών εξαιτίας της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί μετά το Κίνημα)[278], η ψυχολογική προετοιμασία για τυχόν πολεμική ανάμειξη της Ελλάδας και η στήριξη των κυβερνητικών επιλογών σε θέματα εξωτερικής πολιτικής[279].

---

[276] περ. *Νεολαία* 24/12/1938, 18/11/1939 και 1/6/1940 αντίστοιχα.

[277] περ. *Νεολαία* :

- **26/11/1938**, σελ. 227 («θυμάστε τις παλιές οργανώσεις Νεολαίας; Άλκιμοι, πρόσκοποι... και πως αλλιώς λέγονταν. Σπρωγμένες αυτές οι ισχνές ομάδες από πολιτικούς ανέμους...». Τα αποσπάσματα αυτού του τεύχους που αφορούν τους προσκόπους, έχουν να κάνουν με την κρίση που είχε δημιουργηθεί προς τα τέλη του '38 σχετικά με το ΣΕΠ – δες Ημερολόγιο Μεταξά, ο.π., σελ. 315)
- **3/6/1939** (21 Μαΐου : Διάλυση ΣΕΠ).

Τα ζητήματα 'επικαιρότητας' δεν τα βρίσκουμε βέβαια μόνο στη 'Νεολαία'. Για τους πρόσκοπους ας πούμε δες και εφ. *Καθημερινή* 27/5/1939, 1/8/1939.

[278] περ. *Νεολαία* 22/4, 29/4, 6/5, 13/5, 15/7, 22/7, 29/7, 12/8, 26/8, 30/9, 11/11, 25/11, 2/12/1939. 20/1, 27/1, 30/3, 6/4, 22/6, 7/9/1940.

[279] περ. *Νεολαία* :

Σε αδρές γραμμές θα λέγαμε πως, παρά την περιστασιακή αρθρογραφία ορισμένων πνευματικών ανθρώπων (Κόντογλου, Ξενόπουλος, Σπ. Μελάς), την συνεχή ή αποσπασματική παρουσία κάποιων γνωστών θεωρητικών του καθεστώτος (Μαντζούφας, Σίτσα Καραϊσκάκη) και το κατά καιρούς αξιόλογο φωτογραφικό υλικό, η ύλη του περιοδικού δεν κυμάνθηκε σε υψηλά επίπεδα. Από μία άποψη βέβαια, αυτό ήταν και στις επιδιώξεις της σύνταξης αφού το περιεχόμενο απευθυνόταν σε νεαρούς αναγνώστες (ακόμα και σε μικρούς σκαπανείς), άρα θα έπρεπε να είναι σχετικά ανάλαφρο.

~.~.~.~.~.~.~

Γι' αυτό και η Διοίκηση αποφάσισε πως πρέπει να εκδώσει ένα περιοδικό που να απευθύνεται σε αποκλειστικά μεγάλα μέλη της Οργάνωσης και ειδικά στα στελέχη. Δημιούργησε λοιπόν το έτερο επίσημο όργανο της Ε.Ο.Ν., τη *Φαλαγγίτικη Επιθεώρηση*. Σύμφωνα με την εισαγωγή του Επιτρόπου Κανελλόπουλου στο πρώτο τεύχος, σκοπός του περιοδικού ήταν να συμβάλλει στη δημιουργία συγκροτημένων και εξειδικευμένων στελεχών για την Οργάνωση.

Η ύλη του περιοδικού ήταν προσανατολισμένη προς αυτόν τον σκοπό. Ο Κανελλόπουλος περιέγραψε τους στόχους της *Φαλαγγίτικης Επιθεώρησης* ως εξής :

> «...σκοπός της είναι να ευρυνθούν οι πνευματικοί ορίζοντες των στελεχών..., η εξοικείωσίς των με ... τας ιδεολογικάς μας κατευθύνσεις, με τα σύγχρονα κυβερνητικά έργα, με τα μεγάλα προβλήματα της χώρας και προ παντός με τα μεγάλα ζητήματα της Οργανώσεως και με τα ζητήματα της παιδικής ψυχολογίας και της παιδικής ιδιοσυγκρασίας και τας γενικωτέρας εγκυκλοπαιδικάς εκείνας γνώσεις, τας οποίας οφείλουν να έχουν διά να κατορθώσουν ν' αναταποκριθούν κατά τρόπον πληρέστερον εις τα καθήκοντά των...»[280].

Η *Επιθεώρηση* είχε σίγουρα έναν πιο θεωρητικό χαρακτήρα σε σχέση με τη *Νεολαία*. Στην ύλη της περιλαμβάνονταν άρθρα όπως 'Η ψυχολογία του παιδιού', 'Ο Αστικός Κώδιξ', 'Ο Ανδρέας Λίνδφορς, πρωτοπόρος της Σωματικής Αγωγής' (τ. 1), 'Η επαγγελματική εκπαίδευσις στην Ελλάδα : εκπαιδευτικά προβλήματα' (τ. 2) . Ο όγκος του επίσης το έκανε λιγότερο

- **15/4/1939**, σελ. 873-874, 876, 888-889 (οι πολλαπλές αναφορές του τεύχους αυτού σε ένα κλίμα πολεμικής προπαρασκευής σχετίζονται προφανώς με την εισβολή των ιταλών στην Αλβανία στις 7 Απριλίου). Δες ακόμα
- **2/9/1939 και τα τεύχη έως το Νοέμβρη** του '39 (για έναρξη ευρωπαϊκού πολέμου).
- **22/6/1940** (έξαρση των επεκτατικών τάσεων της Ιταλίας – δες Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, 'Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος 1935-1941 : ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα', Αθήνα 1985, σελ.191).
- **24/8/1940** (μάλλον λόγω τορπιλισμού Έλλης).

[280] 'Πρακτικά (τ.Α') – Β' Διάσκεψις ...', ο.π. σελ. 219-220.

ανάλαφρο σε σχέση με άλλα έντυπα : το πρώτο τεύχος είχε 154 σελίδες, ενώ τα επόμενα δύο πάνω από 230 σελίδες έκαστο.

Τέταρτο τεύχος δεν υπήρξε. Η *Φαλαγγίτικη Επιθεώρηση* εκδόθηκε σε τρία τριμηνιαία τεύχη από τον Απρίλη ως το Δεκέμβρη του 1940. Αν και θεωρήθηκε από το καθεστώς ως ένα όργανο εδραίωσης και μακροημέρευσης της Ε.Ο.Ν. που θα έδινε στην Οργάνωση μακροπρόθεσμη προοπτική, μετά τον πόλεμο η έκδοσή του ήταν πολυτέλεια μέσα στις συνθήκες που ακολούθησαν. Η απήχησή του περιοδικού στάθηκε έτσι ασήμαντη.

vii) Λοιπό έντυπο υλικό της Ε.Ο.Ν.

Αν και ο περιοδικός τύπος ήταν η βασικότερη μορφή έντυπης προπαγάνδας, το καθεστώς είχε προχωρήσει και στην προώθηση πρόσθετου έντυπου υλικού. Η πιο αξιοσημείωτη απόπειρα όσον αφορά την Ε.Ο.Ν. ήταν η έκδοση των φυλλαδίων που εξέδιδε η Οργάνωση από το 1939 (δες τον συνολικό κατάλογο στον ΠΙΝΑΚΑ 4).

Έως την κατάρρευση του καθεστώτος και του μετώπου το 1941, η Ε.Ο.Ν. είχε τυπώσει γύρω στα 85 τέτοια φυλλάδια σε μία ενιαία σειρά με αύξοντα αριθμό για κάθε νέα κυκλοφορία. Τα επίσημα στοιχεία έκαναν λόγο για 75.000 αντίτυπα[281]. Ο όγκος τους συνήθως ήταν μικρός - λίγες μόνο σελίδες, σε μια περίπτωση όμως (νο 72) υπερέβησαν τις 400. Η πληθώρα των σελίδων και των τευχών, αλλά και η προσπάθεια για αυτονόμηση στο πεδίο της εκδοτικής δραστηριότητας, ωθούσε διάφορα στελέχη να επανέρχονται στην πρόταση περί ίδρυσης ιδιόκτητου εκδοτικού μηχανισμού της Ε.Ο.Ν. (τα φυλλάδια έως τότε έβγαιναν από τα τυπογραφεία της Βασιλικής Χωροφυλακής και του Εθνικού Τυπογραφείου)[282].

Υπεύθυνο για την συνολική προσπάθεια ήταν το Γραφείο ΙΙΙ (τμήμα Γ΄) της Οργάνωσης [283]. Τα φυλλάδια διανέμονταν στα μέλη της Ε.Ο.Ν., κυρίως σε βαθμοφόρους[284]. Σύμφωνα με σχετικές διαταγές του Υπ. Παιδείας όμως, δίνονταν και στα σχολεία για τη διδασκαλία του μαθήματος της Εθνικής και Ηθικής Αγωγής και για τις σχολικές βιβλιοθήκες[285].

Η θεματική τους κυμαινόταν σε ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων που κοινή συνισταμένη είχαν την προπαγάνδα. Η Οργάνωση τα χώριζε σε πέντε κατηγορίες ανάλογα με το περιεχόμενο : (1) Βιβλία ηθικού και εθνικού περιεχομένου (2) Μαθήματα εθνικής και ηθικής αγωγής (3) Εκπαιδευτικά (4) Το Βιβλίον των Παιχνιδιών (5)Διάφοροι κανονισμοί της Οργανώσεως[286].

~.~.~.~.~.~.~

Αρκετά χρήματα είχαν ξοδευτεί επίσης για την εκτύπωση και διανομή 'αναλώσιμου' προπαγανδιστικού υλικού : φωτογραφίες, προκηρύξεις,

---

[281] 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών Διοικητών και Διοικητριών', τ. Α΄, Εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σελ. 214.

[282] 'Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων των επιτελικών γραφείων', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 40 και 46. Επίσης : 'Πρακτικά – Β΄Διάσκεψις...', ο.π., σελ. 269.

[283] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 2, α.ε. 071.

[284] 'Πρακτικά – Β΄Διάσκεψις...', ο.π., σελ. 214.

[285] Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αποστολόπουλου : α) 'Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθν. Παιδείας προς τους κκ Γενικούς Επιθεωρητάς Μέσης και .... .', 14/12/1939 β) 'Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθν. Παιδείας προς Διευθύνσεις Τεχνικών Επαγγελματικών Σχολών', 27/1/1940.

[286] περ. *Νεολαία* 24/2/1940, σελ.689.

αφίσες... Μολονότι η βασική προσπάθεια δεν αναλωνόταν σε αυτό το είδος της προπαγάνδας, αρκετές φορές τα ποσά έφταναν σε εξωφρενικά για την εποχή επίπεδα. Σύμφωνα με μία πηγή, η Ε.Ο.Ν. ξόδεψε 1.698.000 δραχμές για περίπου 34.000 αφίσες σε διάστημα μόλις επτά μηνών (Νοέμβριος 1939 – Μάιος 1940)[287]. Οι φωτογραφίες που απεικονίζονταν στις αφίσες ήταν δουλειά της Κινηματογραφικής και Φωτογραφικής Υπηρεσίας του Γραφείου ΙΙΙ (τμήμα Δ΄). Η συγκεκριμένη υπηρεσία είχε τραβήξει ως το 1939 γύρω στις 1.700 φωτογραφίες για προπαγανδιστικούς σκοπούς[288].

Στην ίδια ομάδα μπορούν να ταξινομηθούν και οι προκηρύξεις που κατέγραφαν διαταγές της Ε.Ο.Ν., λόγους του Μεταξά και κείμενα από καμπάνιες της Οργάνωσης (περί δενδροφύτευσης, ενίσχυσης της αεροπορίας κλπ)[289]...

~.~.~.~.~.~.~

Τα Δελτία Τύπου της Ε.Ο.Ν. είναι μια τρίτη κατηγορία έντυπου υλικού. Αφορούσαν την κίνηση της Ε.Ο.Ν. και συντάσσονταν από τις περιφερειακές διοικήσεις για να δημοσιευτούν στον τύπο. Ήταν ιδιαίτερα σημαντικά για τους προπαγανδιστικούς σκοπούς της Ε.Ο.Ν. αφού αποτελούσαν έναν βασικό τρόπο επαφής της με χιλιάδες αναγνώστες που διάβαζαν καθημερινά τις εφημερίδες. Ο Μεταξάς το είχε καταλάβει αυτό όταν έστειλε την παρακάτω επιστολή στο Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού :

> «Επειδή παρετηρήσαμεν ότι τα δημοσιεύματα τα αποστελλόμενα υμίν υπό της Ε.Ο.Ν. δεν καταχωρούνται πάντοτε εγκαίρως και εις καταλλήλους θέσεις εις τον ημερήσιον τύπον, επιθυμούμεν να δώσητε τας δεούσας εντολάς, ώστε να εκλείψη το άτοπον τούτο και τα δημοσιεύματα της Ε.Ο.Ν. να καταχωρούνται υπό των εφημερίδων αμέσως και εις περιόπτους θέσεις»[290].

Η σπουδαιότητα που απέδιδαν στα Δελτία μπορεί να φανεί από τον αριθμό τους. Μέχρι τον Αύγουστο του 1940 δημοσιεύθηκαν στον ημερήσιο τύπο 2.610 δημοσιεύματα της Ε.Ο.Ν.. Τα χωριστά στοιχεία που υπάρχουν για τον επαρχιακό τύπο δίνουν 1.149 δημοσιεύματα[291].

Τα στοιχεία που υπάρχουν στο Αρχείο της Ε.Ο.Ν. (στα Γ.Α.Κ.) μας δίνουν περισσότερες λεπτομέρειες. Κάθε μήνα το Γραφείο Τύπου της Οργάνωσης κατέγραφε την κίνηση των Δελτίων Τύπου. Ενδεικτικά παραθέτουμε την καταχώρηση για το διάστημα 9-31 Μαρτίου 1940 : «*Άρθρα*

---

[287] Κορωνάκης, ο.π., σελ. 140.
[288] 'Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων...', ο.π., σελ. 60.
[289] Δεκάδες τέτοιες προκηρύξεις υπάρχουν στα Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν..
[290] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 004.
[291] περ. *Νεολαία* 3/8/1940, σελ. 1397.

19 · Σχόλια 52 · Φωτογραφίαι 55 · Ειδήσεις 58 · Δημοσιεύσεις 382» [ακολουθεί αναλυτική παρουσίαση των θεμάτων κατά κατηγορίες][292].

Από το ίδιο αρχείο παίρνουμε μια εικόνα για τον τρόπο που διεκπεραιωνόταν η όλη διαδικασία : απ' ότι φαίνεται, οι υποδιοικήσεις έστελναν τα Δελτία Τύπου στο Γραφείο ΙΙΙ κάθε Δευτέρα (αν και πολλές φορές καθυστερούσαν με αποτέλεσμα τον εκνευρισμό της Διοίκησης), εκεί γινόταν ο απαιτούμενος έλεγχος και τελικά διοχετεύονταν στις εφημερίδες[293].

[292] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 12, α.ε. 022.
[293] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 008 και Φακ. 6, κυρίως α.ε. 008 &009.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΤΙΤΛΟΙ ΤΩΝ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΙΣΤΙΚΩΝ ΦΥΛΛΑΔΙΩΝ ΠΟΥ ΕΞΕΔΩΣΕ Η Ε.Ο.Ν.*

1939

1) Υποθήκαι του Αρχηγού προς τους Σπουδαστάς
2) Κανονισμός Στρατιωτικών Ασκήσεων
3) Κανονισμός Εσωτερικής Υπηρεσίας – Απόσπασμα Α΄
4) Τα ιδεώδη της φυλής
5) Το Εθνικόν Κράτος ως πολιτικόν και οικονομικόν σύστημα (Θ. Νικολούδης)
6) Προσωρινός κανονισμός παρατάξεων και παρελάσεων
7) Πρόσκλησις της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας προς τους νέους που δουλεύουν στα εργοστάσια και τα μαγαζιά
8) Το κατάντημα του μπολσεβικισμού
9) Για τους εργάτας (Χ.Δ. Αγαλιώτης)
10) Φαλαγγίτες και σκαπανείς το νου σας !
11) Κοινοβουλευτισμός και κομματισμός (Μάλλωσης)
12) Η οικονομική και δημοσιονομική πολιτική της κυβερνήσεως της 4ης Αυγούστου
13) Απαραίτητα πρώται βοήθειαι
14) Το ηρωικό πνεύμα στη δημώδη μας ποίηση
15) **Α.** Κρίσεις και συμπεράσματα επί της Νεολαίας προ και μετά της 4ης Αυγούστου (Μανιαδάκης) **Β.** Πλεονεκτήματα και υποχρεώσεις της νεολαίας (Παπαδάκης)
16) Ανεμοπορία – Εκπαίδευσις....
17) ;;;;;;;;
18) Ο Κυβερνητικός Επίτροπος προς τους συναγωνιστάς του
19) ;;;;;;;;
20) Ο Κυβερνητικός Επίτροπος προς τους συναγωνιστάς των Ανωτάτων Σχολών
21) Υποθήκαι του Αρχηγού προς την Νεολαίαν
22) **Α.** Εθνική κυριαρχία και ηθική ανεξαρτησία **Β.** Εις το τέταρτον έτος (Κανελλόπουλος)
23) Αι κατευθύνσεις της Ε.Ο.Ν.
24) Υποθήκαι του Αρχηγού
25) Γενικαί Αρχαί περί εκπαιδεύσεως της Ε.Ο.Ν.
26) Οργάνωσις της Εκπαιδεύσεως
27) Περί της ύλης εκπαιδεύσεως-απασχολήσεως
28) Περί γενικών τινών κατευθύνσεων και οδηγιών (Κανελλόπουλος)
29) Το Βιβλίο των παιχνιδιών
30) Υποθήκαι του Αρχηγού
31) Υγιεινή
32) Οικοκυρικά (σειρά εκδόσεων περί εκπαιδεύσεως, τ. ΣΤ΄, 1-3)

---

* Ο κατάλογος έχει συμπληρωθεί βήμα-βήμα με βάση τα φυλλάδια που βρίσκονταν κάθε φορά σε κάποιο στάδιο της έρευνας και δεν υπήρχε αυτούσιος σε κάποιο αρχείο. Γι' αυτό και είναι ελλιπής (λείπουν περίπου 15 φυλλάδια). Η αρίθμηση είναι αυτή που έχει δοθεί από την Ε.Ο.Ν.. Εάν υπάρχει πληροφορία για την ταυτότητα του συγγραφέα, το όνομά του παρατίθεται μέσα σε παρένθεση.

33) Οδηγίαι εκπαιδεύσεως επί των αντικειμένων του κανονισμού στρατιωτικών ασκήσεων
34) Κανονισμός Εσωτερικής Υπηρεσίας
35) Ο Χημικός Πόλεμος και η προστασία του αμάχου πληθυσμού
36) Η γεωργία στην Ελλάδα
37) Διδασκαλία εις την βολήν
38) Οικοκυρικά (σειρά εκδόσεων περί εκπαιδεύσεως, τ. ΣΤ΄, 4-7)
39) Έθνος
40) Ο Βασιλεύς
41) Καθήκοντα και ιδανικά της Νεολαίας
42) Οδηγίαι εκπαιδεύσεως εις τα Μέσα Συνδέσμου και Διαβιβάσεων
43) Μαθήματα Σωματικής Αγωγής
44) Προς τα Ελληνόπουλα (Ευαγγελία Κατσιμπίρη)

1940

45) Τραγούδια της Νεολαίας
46) Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων των επιτελικών γραφείων...
47) Οδηγίαι εκπαιδεύσεως επί των γενικών στρατιωτικών γνώσεων
48) Τί θα κάμουμε ; (Κ.Μ. Καραμάνος)
49) Υγιεινή
50) Θρησκεία
51) ;;;;;;;
52) Στρατιωτικαί ειδικότητες · έργα εκστρατείας
53) Περί τέχνης
54) Επίκαιρα
55) Οικοκυρικά (σειρά εκδόσεων περί εκπαιδεύσεως, τ. ΣΤ΄, 8-11)
56) Οικογένεια
57) Αθλητικά εύσημα
58) Πανηγυρικός λόγος [για την ονομαστική γιορτή του Μεταξά]
59) Οικοκυρικά
60) ;;;;;;;;;
61) Θεμελιώδεις ελεύθεραι ρυθμικαί ασκήσεις
62) Πως θα γίνετε σηροτρόφοι και μελισσοκόμοι
63) Αθλητικοί κανονισμοί
64) ;;;;;;;;;
65) Πρότυπον μεθόδου διδασκαλίας διά την ανάπτυξιν ενός θέματος
66) Εγχειρίδιον Σαλπιγκτών
67) Πώς βλέπω την Ε.Ο.Ν. (Ζ. Φράγκου -πρόεδρος Συλλόγου Γονέων)
68) Η Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας είναι θεσμός ελληνικός και όχι ξενικός (Ν. Τσαϊλακοπούλου)
69) Ο Φαλαγγίτης Ανιχνευτής ΠΧΟ (Πολέμου Χημικών Ουσιών)
70) Μια νιότη, μια γιορτή, μια ψυχή : εντυπώσεις εκ της μεταβάσεως μου εις Αθήνα την 25η Μαρτίου 1940 (Θάλεια Σαραντίδου)
71) Προσωρινός κανονισμός της υπηρεσίας εν στρατοπέδω
72) Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών Διοικητών και Διοικητριών της Ε.Ο.Ν., τ. Α΄

73) ,,,,,,,,
74) ,,,,,,,,
75) ,,,,,,,,
76) ,,,,,,,,
77) Οργάνωσις Ψυχαγωγίας
78) ,,,,,,,,
79) ,,,,,,,,
80) ,,,,,,,,

1941[⊕]

81) Ψυχολογία
82) ,,,,,,,,
83) Σπαθί και λύρα : εθνικά ποιήματα της Νεολαίας
84) ,,,,,,,,
85) ,,,,,,,,
86) Στιγμιότυπα από το Μέτωπον

[⊕] Όπως είναι ευνόητο, λόγω της έλλειψης πληροφοριών για τα φυλλάδια 78-79-80, υπάρχει πιθανότητα να έχουν και αυτά εκδοθεί το 1941.

viii) Η Εκπαίδευση της Ε.Ο.Ν.

Η πιο πολύωρη απασχόληση των νέων στις τάξεις της Ε.Ο.Ν. αφορούσε την συμμετοχή τους στην 'εκπαίδευση' της Οργάνωσης. Αυτή είχε καθορισθεί για την Κυριακή και την Τετάρτη. Ειδικά η Τετάρτη, που τελικά αφιερώθηκε ολόκληρη για τις ασχολίες της Ε.Ο.Ν., είχε προκαλέσει αντιδράσεις αφού συν τοις άλλοις λειτουργούσε εις βάρος του σχολείου. Μπορεί οι αντιδράσεις να ήταν και η αιτία κατάργησης της 'Τετάρτης' ως ημέρας της Ε.Ο.Ν. και αντικατάστασής της από το 'Σάββατο', έναν μήνα πριν από την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου[294].

Τις ημέρες αυτές, τα μέλη διδάσκονταν τρία βασικά πράγματα : «*α) Ηθική και Εθνική Αγωγή...β) Σωματική Αγωγή και Τεχνική Εκπαίδευση... γ) Εκπαίδευσις εις ειδικότητας...*». Το ειδικότερο περιεχόμενο των τριών αυτών θεματικών, εξαρτιόταν από την κατηγορία στην οποία ανήκαν τα διδασκόμενα μέλη. Η κύρια διάκριση σε κατηγορίες εκπαίδευσης ήταν αυτή σε άρρενες και θήλεις. Άλλη διάκριση ήταν αυτή σε βαθμοφόρους και μη βαθμοφόρους.

Βασική μονάδα εκπαίδευσης ήταν το Τάγμα και μη υπάρχοντος τούτου, ο Λόχος. «*Φυσικός εκπαιδευτής*» μιας μονάδας – κατά την συνήθη έκφραση των οδηγιών του καθεστώτος – εθεωρείτο ο βαθμοφόρος διοικητής της[295].

Οι χώροι που ελάμβαναν μέρος οι συγκεντρώσεις των σχηματισμών ήταν κυρίως τα σχολεία. Εξ αιτίας των προβλημάτων που δημιουργούσε αυτή η τακτική αλλά και με βάση το σκεπτικό της αυτονόμησης της Ε.Ο.Ν., έγιναν προσπάθειες για απόκτηση χώρων αποκλειστικά για χρήση της Οργάνωσης. Οι χώροι αυτού του είδους που τελικά δημιουργήθηκαν, και που ήταν κάτι σαν 'λέσχες' για συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις, ονομάζονταν 'Στέγη Φαλαγγίτου' ή 'Φαλαγγίτισσης'[296]. Το καλοκαίρι λειτουργούσαν και τα Στρατόπεδα της Ε.Ο.Ν. που συνέχιζαν την εκπαίδευση τους θερινούς μήνες (δες την ενότητα Δ-10).

Τα μαθήματα που διδάσκονταν τα παιδιά ήταν τα εξής :

1) Αγωγή Πολίτου ...
2) Ανάπτυξις Εσωτερικού Οργανισμού [κανονισμοί Ε.Ο.Ν. κλπ]
3) Στρατιωτική προπαίδευσις (για τα θήλεα μέλη τεχνική εκπαίδευσις)
4) Στοιχεία Γενικής Ιστορίας και Γεωγραφίας της Ελλάδος

---

[294] περ. *Νεολαία* 28/9/1940, σελ. 1660 (Εγκύκλιος Διαταγή Ι. Μεταξά).

[295] Για όλα αυτά δες
- 'Γενικαί αρχαί περί Εκπαιδεύσεως Ε.Ο.Ν.', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 5-11.
- 'Οργάνωσις της Εκπαιδεύσεως', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 5-12.
- 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών Διοικητών και Διοικητριών της Ε.Ο.Ν., τ. Α΄', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σελ. 204.

[296] Για τις Στέγες δες : εφ. *Καθημερινή* 4/4/1940, 2/8/1940, 21/9/1940 · περ. *Νεολαία* 7/9/1940, σελ. 1565.

5) Γενικά Στοιχεία Υγιεινής και Πρώτων Βοηθειών
6) Αεράμυνα - Ανεμοπορία
7) Στοιχεία Εθνικής Οικονομίας...
8) Παιδιαί, τραγούδια, εθνικοί χοροί ...
9) Αθλητισμός...
10) Πρακτικαί γνώσεις και εφαρμογή εν γένει
11) Οικιακή Οικονομία (μόνο διά τους σχηματισμούς θηλέων)[297]

Εκτός αυτών τα μέλη έπρεπε, σύμφωνα με τον κανονισμό, να κατέχουν μια ειδικότητα που μπορούσε να αποτελεί περαιτέρω εξειδίκευση κάποιων εκ των προαναφερθέντων μαθημάτων ή να αφορά κάτι διαφορετικό. Οι περισσότερες ειδικότητες είχαν σχέση με στρατιωτική εκπαίδευση (σκοποβολή, ανεμοπορία κλπ), υπήρχαν όμως και άλλες όπως η οδήγηση, η μουσική, η σηροτροφία, η μελισσοκομία. Αν και περιστασιακά γίνονταν μαθήματα ειδικοτήτων εν είδει σεμιναρίων ή με άλλους αποσπασματικούς τρόπους, η Διοίκηση σκόπευε να συστηματοποιήσει την προσπάθεια και να προχωρήσει στη δημιουργία ενιαίου πανελλαδικού συστήματος φοίτησης και εξέτασης ειδικοτήτων. Όπως και πολλά άλλα μεγαλόπνοα σχέδια του καθεστώτος, και αυτό έμεινε στα χαρτιά[298].

Κύριος τρόπος μετάδοσης και διδασκαλίας ήταν οι διαλέξεις. Και αυτό παρά τις παραινέσεις της ίδιας της Διοίκησης που καθόριζαν πως οι μέθοδοι διδασκαλίας δεν πρέπει να είναι ανιαρές και πως αντίθετα θα πρέπει να είναι ευχάριστες και προσαρμοσμένες στη νεανική ιδιοσυγκρασία[299]. Παρ' όλ' αυτά η διάλεξη είχε καθορισθεί ως η βασικότερη μορφή Εκπαίδευσης της Ε.Ο.Ν.. 14.000 διαλέξεις υποστήριζε πως είχε δώσει η Οργάνωση μόνο το 1939 [300]. Από τις προκηρύξεις και τους διαγωνισμούς για την συγγραφή διαλέξεων υπέρ της Ε.Ο.Ν. που δημοσίευαν οι εφημερίδες, μπορούμε να έχουμε μια ιδέα για τη θεματική τους. Το περιεχόμενό τους δεν προσφέρει καμία έκπληξη αν κρίνουμε από τους τίτλους : «*Το αιώνιον της ελληνικής φυλής*», «*Η ελληνικότης των επιστημών*», «*Αι εθνικαί αξίαι και η 4η Αυγούστου*», «*Χριστιανισμός και Ελληνισμός*», «*Γιατί αποκηρύσσομεν τον*

---

[297] 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών...', ο.π.,σελ. 214-215 . Το ίδιο πρόγραμμα επανέρχεται συνεχώς με παραλλαγές στα κείμενα της Οργάνωσης, ανάλογα με την εποχή και τους σχηματισμούς που απευθύνεται (αρρενες – θήλεις κλπ). Δες για παράδειγμα 'Περί της ύλης της Εκπαιδεύσεως-Απασχολήσεως', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 4. Επίσης 'Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων των επιτελικών γραφείων', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 72.

[298] Για τις ειδικότητες δες 'Περί της ύλης της Εκπαιδεύσεως...', ο.π., σελ. 34 – 36. Επίσης: 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών...', ο.π., σελ. 211.

[299] 'Γενικαί αρχαί περί ...', ο.π., σελ. 10 – 11 · 'Περί της ύλης της Εκπαιδεύσεως...', ο.π., σελ. 34 · περ. *Νεολαία* 9/12/1939, σελ. 315 («Διά τους ομιλητάς μας»).

[300] εφ. *Καθημερινή* 2/8/1940.

κομμουνισμόν, το ψεύδος του μαρξισμού», «*Η προσωπικότης του Αρχηγού»*, «*Η γυναίκα, ιέρεια της οικογενείας»*...[301]

~.~.~.~.~.~.~

Σκοπός της ΕΟΝικής Εκπαίδευσης ήταν η προπαγάνδα υπέρ των ιδανικών που πρέσβευε το καθεστώς. Ήταν όμως και η ίδια η προπαγάνδα ως μάθημα που διδασκόταν καθ' όλη τη διαδικασία εκμάθησης. Η δημιουργία προπαγανδιστικών στελεχών ήταν μία ανάγκη για ένα καθεστώς που είχε εισαγάγει στην πολιτική καθημερινότητα την προπαγάνδα και που ήθελε πάση θυσία να παραμείνει στην εξουσία. Το καθεστώς δεν είχε παρά να ακολουθήσει το παράδειγμα χωρών που είχαν ήδη εμπειρία στη δημιουργία σχολών και στελεχών προπαγάνδας (Σοβιετική Ένωση και πιο πρόσφατα οι φασιστικές χώρες).

Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας δεν ήταν μόνο ένας οργανισμός που είχε στηθεί για να διαπαιδαγωγηθούν τα μέλη της · ήταν επίσης ένας οργανισμός που θα διαπαιδαγωγούσε. Ο διαχωρισμός αυτός είναι ιδιαίτερα σημαντικός για να κατανοήσουμε τον τρόπο που έβλεπε το καθεστώς την Ε.Ο.Ν. : για την δικτατορία, η Ε.Ο.Ν. είχε ταυτόχρονα έναν ενεργητικό και έναν παθητικό ρόλο ως μηχανισμός προπαγάνδας.

Τα μέλη της ήταν δέκτες προπαγάνδας για να γίνουν αργότερα τα ίδια πομποί : «*...πρέπει και είναι ανάγκη το κάθε μέλος της Νεολαίας, ο κάθε φαλαγγίτης, η κάθε φαλαγγίτισσα και ιδίως ο κάθε βαθμοφόρος να δημιουργηθή εις ένα καλόν και συνειδητόν προπαγανδιστήν»*[302]. Η ιδέα αυτή επαναλαμβάνεται συνεχώς με την μορφή οδηγιών και διαφωτιστικών κανόνων, με προτροπές στα μέλη να είναι «*διαρκείς διαφωτισταί*» κλπ[303].

Αυτή η ιδιότητα του μέλους ως πομπού, εκτός από δέκτη προπαγάνδας, θα εξυπηρετούσε δύο βασικούς σκοπούς:

α) θα δημιουργούσε ικανά στελέχη διαφώτισης ώστε τελικά η Ε.Ο.Ν. να είναι αυτοτροφοδοτούμενη. Όπως συχνά επεναλαμβανόταν, τα παιδιά της Οργάνωσης θα έπρεπε να διδάσκονται από άλλα παιδιά της Οργάνωσης[304]. Η προτίμηση αυτή είχε, εκτός του πρακτικού πλεονεκτήματος της αυτοτροφοδότησης, και πρόσθετα παιδαγωγικά οφέλη.

β) το γεγονός της δημιουργίας ενός προπαγανδιστικού 'στρατού' θα βοηθούσε τόσο στην προσέλκυση μελών, όσο και στην διάχυση των

---

[301] εφ. *Καθημερινή* 18/8/1939 και 27/8/1939.

[302] Γ.Α.Κ., Φακ. 13, α.ε. 019, σελ. 10.

[303] 'Περί γενικών τινών κατευθύνσεων και οδηγιών' , εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 27. Δες επίσης, 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών...', ο.π., σελ 283. Περ. *Νεολαία* 9/12/1939, σελ. 315.

[304] 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών...', ο.π., σελ. 110 και 112 · εφ. *Καθημερινή* 7/8/1940.

καθεστωτικών ιδανικών στην κοινωνία από τα μέλη της Ε.Ο.Ν.. Σε ένα κείμενο με τίτλο «*Προπαγάνδα*», ο συντάκτης του λέει :

«Το μέλος της Ε.Ο.Ν. έχει και άλλα βαρύτερα καθήκοντα ... Ο ρόλος της Εθνικής Νεολαίας συνίσταται να εδραιώση το Νέον Κράτος ... Εδώ χρειάζεται να προπαγανδίζη μέσα εις τον λαόν το πρόγραμμα της Εθνικής Κυβερνήσεως. Ο νέος εργάτης, η εργάτρια πρέπει να ανοίγουν συζητήσεις εις τον κύκλον των συναδέλφων των ... Πρέπει να προπαγανδίζουν τας ιδέας της Οργανώσεως ... και να καλούν αυτούς να γίνουν και αυτοί μέλη της Ε.Ο.Ν.»[305].

~.~.~.~.~.~.~

Όσο περνούσε ο καιρός το καθεστώς άρχισε να κάνει σχέδια για τη δημιουργία στελεχών σε μια περισσότερο συστηματική βάση. Οι διάσπαρτες οδηγίες στα μέλη για το πως θα γίνουν συνειδητοί προπαγανδιστές δεν αρκούσαν. Η κυβέρνηση αποφάσισε να δημιουργήσει σχολές για στελέχη που θα προέρχονταν μέσα από την Οργάνωση και που, με την σειρά τους, θα μπορούσαν να εκπαιδεύουν τα υπόλοιπα μέλη. Μία από αυτές τις σχολές, όχι αναγκαστικά για φοίτηση βαθμοφόρων, ήταν η Σχολή Πολιτικής Διαφωτίσεως της Ε.Ο.Ν. που άρχισε να λειτουργεί στο τέλος του 1939[306].

Έναν ρόλο όμως εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενου θα είχαν κατεξοχήν οι βαθμοφόροι της Ε.Ο.Ν. για τους οποίους ιδρύονταν Σχολές. Έτσι το 1937 ιδρύεται η Σχολή Αρχηγών της Ε.Ο.Ν., η οποία ωστόσο καταργήθηκε το 1939 για να αντικατασταθεί στην συνέχεια από άλλα κέντρα εκπαίδευσης[307] . Το 1940 οι σχολές που προόριζε το καθεστώς για την εκπαίδευση των βαθμοφόρων ήταν οι:

- Σχολές Εκπαιδεύσεως Στελεχών (φοίτηση υποψήφιων βαθμοφόρων για απόκτηση βαθμού). Λειτουργούσε μία στην Αχαΐα.
- Σχολές Μετεκπαιδεύσεως (για την περαιτέρω εξειδίκευση και μονιμοποίηση του βαθμού). Λειτουργούσε μία στην Αθήνα
- Ειδικές Σχολές Μετεκπαιδεύσεως (για συμπληρωματική εκπαίδευση ανάλογα με τις νέες συνθήκες και την εξέλιξη της Οργάνωσης). Απ' ότι φαίνεται δεν λειτούργησαν ποτέ.
- Κεντρική Σχολή Μονίμων Στελεχών (ή 'Σχολή Εκπαιδευτών'). Για δημιουργία μόνιμων – επαγγελματικών στελεχών που θα εκπαίδευαν βαθμοφόρους. Δεν λειτούργησε[308].

---

[305] 'Για τους εργάτας', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 66-67. Για το ζήτημα γενικότερα δες έως σελ. 69.

[306] Για την Σχολή δες : Γ.Α.Κ., Φακ. 13, α.ε. 029, σελ. 4 · εφ. *Καθημερινή* 7/4/1940 · περ. *Νεολαία* 16/12/1939, σελ. 348.

[307] *Βασιλική Χωροφυλακή*, 'Επίσημον Δελτίον Δημοσίας Ασφαλείας...', ο.π., σελ. 402-403. 'Περί της ύλης της Εκπαιδεύσεως...', ο.π., σελ. 44.

[308] 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών...', ο.π., σελ. 205-209. Επίσης : Α.Ν. 2008/1939 ('Περί ιδρύσεως Σχολής Εκπαιδευτών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας').

Μια ιδέα για τα μαθήματα που διδάσκονταν σε αυτά τα ιδρύματα μπορούμε να πάρουμε από το πρόγραμμα διδασκαλίας της Σχολής Αρχηγών: *(1)Εθνική Ιστορία (2) Γεωγραφία-Τοπογραφία (3) Ψυχολογία – Παιδαγωγική (4) Αγωγή του Πολίτου (5) Στοιχεία Παιδολογίας και Υγιεινή (6) Φυσική Αγωγή (7) Στρατιωτική Προπαίδευσις.* Το πρόγραμμα δείχνει να επιβεβαιώνει τα παραπάνω για τον ρόλο των σχολών ως μηχανισμού δημιουργίας προπαγανδιστικών στελεχών. Από τους τίτλους των μαθημάτων (με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της 'Ψυχολογίας – Παιδαγωγικής) γίνεται φανερή η πρόθεση του καθεστώτος να χρησιμοποιήσει την εκπαίδευση των βαθμοφόρων ως μοχλό για να τους δώσει τα κατάλληλα εφόδια ώστε να γίνουν και αυτοί εκπαιδευτές.

2) Προσαρμοστικά προβλήματα του νέου προπαγανδιστικού οργανισμού

i) Το ζήτημα των σχέσεων οικογένειας-Ε.Ο.Ν.

Στην Ελλάδα, που οι οικογενειακοί δεσμοί είναι ιδιαίτερα στενοί, η προσκόλληση των γονέων στα παιδιά και αντίστροφα είναι κάτι που δύσκολα αλλάζει. Μολονότι το παιδί συμμετέχει σε εκπαιδευτικούς θεσμούς που ελέγχει το κράτος όπως είναι το σχολείο ή ο στρατός, η προσκόλληση στην οικογένεια παραμένει πάντα έντονη και η τελευταία έχει πάντα τον βασικότερο λόγο στην ανατροφή, σε υπερβολικό ίσως βαθμό.

Η κατάσταση αυτή, που φυσικά είναι σε φθίνουσα πορεία με την πάροδο του χρόνου και την μεταβολή των κοινωνικών δομών, στα χρόνια που εξετάζουμε ήταν ακόμα ιδιαίτερα έντονη. Ειδικά τα κορίτσια επιβαρύνονταν με ένα σωρό πρόσθετες αντιλήψεις της εποχής για τον ρόλο της γυναίκας, τη θέση της στην κοινωνία, την οικογένεια κλπ.

Και ξαφνικά εισβάλλει στο προσκήνιο ένας οργανισμός όπως η Ε.Ο.Ν.

α) που επιζητά μεγαλύτερο μερίδιο στην ανατροφή των παιδιών

β) που στηρίζεται σε ξένα πρότυπα τα οποία εκκινούν από οικογενειακές σχέσεις διαφορετικού τύπου. Το καθεστώς βέβαια ισχυριζόταν ότι το πέρασμα της ανατροφής σε κρατικά χέρια ήταν θεσμός ελληνικός, με αρχαιοελληνική (σπαρτιάτικη κυρίως) καταγωγή. Ένας ισχυρισμός γελοίος αν σκεφτεί κάποιος την τεράστια αλλαγή των κοινωνικών και οικογενειακών σχέσεων που μεσολάβησε από τότε, αλλά και το γεγονός της χρονικής ακολουθίας της ίδρυσης της Ε.Ο.Ν. αμέσως μετά την σύσταση των αντίστοιχων οργανώσεων του εξωτερικού, που δείχνει καθαρά ότι η ελληνική οργάνωση ήταν αντιγραφή ξένων συγχρόνων προτύπων και όχι αρχαίων.

γ) που ωθεί τα κορίτσια έξω από την οικογένεια, εγγράφοντάς τα σε μια Οργάνωση που τα απομάκρυνε για ώρες από το σπίτι και που είχε ακόμα ασαφείς προσανατολισμούς και δραστηριότητες. Και αυτό, την στιγμή που η ελληνική κοινωνία δεν είχε ακόμα αποδεχτεί πλήρως το δικαίωμα της γυναίκας να πηγαίνει ούτε καν στο σχολείο και ας ήταν το τελευταίο ένας θεσμός καθολικά αποδεκτός : το ποσοστό των κοριτσιών που φοιτούσε στα σχολεία ήταν ακόμα αρκετά μικρότερο σε σχέση με τον αριθμό των αγοριών[309]. Όταν ήρθε η Ε.Ο.Ν., για τη γυναίκα εξακολουθούσε να ισχύει το παραδοσιακό πρότυπο του κατ' οίκον περιορισμού και του αποκλεισμού

[309] Ε.Σ.Υ.Ε. (Γ.Σ.Υ.Ε.), Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1938, σελ. 352.

από την εκπαίδευση αφού έτσι ή αλλιώς προοριζόταν για τον ρόλο της οικιακής φροντίδας δια βίου. Άλλωστε υπήρχε έντονος και ο φόβος της ηθικής διάβρωσης των κοριτσιών. Το πρόβλημα ήταν λοιπόν πιο έντονο για τις κοπέλες και την ένταξή τους στην Οργάνωση : «*η πρώτη αντίρρησις των αστών γονέων ήτο ότι τους παίρνομε τα παιδιά των από το σπίτι των. Ιδίως το έλεγαν διά τα κορίτσια των*»[310].

δ) που αντίκειται στις πολιτικές πεποιθήσεις μεγάλης κατηγορίας ελλήνων γονέων η οποία δεν βλέπει με συμπάθεια ούτε το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, ούτε τις αναμορφωτικές του πολιτικές

ε) που θεωρητικά υποστηρίζει τον συγχρωτισμό των νέων όλων των τάξεων, γεγονός που αρχικά ανησυχεί πολλούς γονείς των ανωτέρων στρωμάτων της αστικής τάξης[311]. Το κλίμα που επικρατεί στις οικογένειες με τέτοια κοινωνική προέλευση είναι αρκετές φορές αρνητικό, ειδικά στην αρχή : «*αι αστικαί τάξεις εφάνησαν επιφυλακτικώτεραι*» είχε πει ο Μεταξάς[312].

Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράξενο που η 4η Αυγούστου αντιμετώπισε για όλους αυτούς τους λόγους αρνητική στάση από πολλούς έλληνες γονείς για την εγκαθίδρυση της Ε.Ο.Ν.. Αυτό το παραδεχόταν πολλές φορές και ο ίδιος ο δικτάτορας δημόσια : «*όταν ήλθε η Εθνική Οργάνωσις της Νεολαίας ακούστηκαν οι γονείς αυτοί να λένε 'εχάσαμε τα παιδιά μας!'*»[313].

Προέκυψε έτσι η ανάγκη να βρεθούν τρόποι να αποδεχτούν οι έλληνες γονείς τη νέα κατάσταση και να μην σταθούν εμπόδιο στην ανατροφή των παιδιών από το κράτος. Η αναμορφωτική προσπάθεια του Μεταξά έπρεπε να ξεπεράσει τέτοιου είδους προσκόμματα που στηρίζονταν σε βαθειά ριζωμένες αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας και που μπορούσαν να ανακόψουν την εκπαιδευτική και προπαγανδιστική πολιτική του δικτάτορα, αφού αυτή στηριζόταν σε μέγιστο βαθμό στην Ε.Ο.Ν.. Γι' αυτό και το καθεστώς απέδιδε εξέχουσα σημασία σε τούτο το σημείο.

Η αποδιδόμενη σημασία αναδεικνύεται τόσο από τους λόγους του Μεταξά, όσο και από τα διάφορα κείμενα της Οργάνωσης. Σε ομιλία του το 1939, ο Μεταξάς έλεγε αναφερόμενος στην αντίδραση των γονέων :

> «... στο ζήτημα αυτό πρέπει η Εθνική Οργάνωσις της Νεολαίας να προχωρήση με πολλήν προσοχήν. Να προσέξη το αίσθημα αυτό το φυσικό μερικών Ελλήνων γονέων και να το θεραπεύση και να τους δώση στο τέλος να εννοήσουν ότι το παιδί δεν μπορεί να μένη κολλημένο διαρκώς με τους μεγάλους... Είναι ένα ζήτημα αυτό στο οποίο πρέπει να πάμε με προσοχή. Έχω χρέος να σας πω ότι αυτό το λεπτεπίλεπτο αίσθημα που έχουν οι γονείς το ηθέλησαν να το εκμεταλλευθούν κάποιοι άνθρωποι, που νομίζουν ότι πρέπει να θάψουν από

---

[310] Λόγοι, τ. Β', ο.π., σελ. 170

[311] Πέτρος Στ. Μακρής-Στάικος, 'Κίτσος Μαλτέζος : ο αγαπημένος των Θεών', Αθήνα 2000, σελ. 51-52.

[312] 'Λόγοι...', τ. Β', ο.π., σελ. 170. Επίσης σελ. 13.

[313] Στο ίδιο, σελ. 13.

τον σκεπτικισμόν τους ή την κακία της ψυχής των κάθε γενικώτερη προσπάθεια για την αναγέννησι του τόπου μας...»[314].

Η αγωνία των ιθυνόντων της Οργάνωσης, από την άλλη μεριά, αποτυπώνεται σε μια σειρά κειμένων που δείχνουν τον προβληματισμό των στελεχών για το θέμα. Οι συμβουλές της Σίτσας Καραϊσκάκη κινούνται στην κατεύθυνση του μεταξικού λόγου :

«...ο κάθε αρχηγός των διαφόρων της Νεολαίας τμημάτων πρέπει να θεωρή ως καθήκον του να διατηρή όχι μόνο καλές σχέσεις με τους γονείς των παιδιών και των νέων που του εμπιστεύθησαν, παρά να τους διαφωτίζη και να τους ενημερώνη για κάθε δουλειά μορφωτική και πραχτική που γίνεται στην οργάνωσι. Μόνο έτσι θα μπορέση να κερδίση την εμπιστοσύνη τους για την οργάνωσι... Κάθε οργάνωσι νέων χρειάζεται την ψυχική συνεργασία του πατρικού σπιτιού...»[315].

Παράλληλα, τα στελεχη που ήταν σε θέση να δουν την αντίδραση της οικογένειας των μελών, αναζητούσαν τις κατάλληλες μεθόδους να ξεπεραστεί το πρόβλημα. Μερικές από τις προτάσεις τους ήταν να οριστούν ειδικοί σύνδεσμοι για την συνεργασία της Ε.Ο.Ν. με τους κατά τόπους συλλόγους γονέων ή να ιδρυθούν Γραφεία Επικοινωνίας για την επαφή με τους γονείς και την ενημέρωσή τους[316].

~.~.~.~.~.~.~

Οι τρόποι πάντως που εφάρμοζε το καθεστώς για να κερδίσει την υποστήριξη της οικογένειας σχετικά με την Ε.Ο.Ν. ήταν κυρίως τρεις : (α) η προσπάθεια επιρροής και ελέγχου επάνω στους συλλόγους Γονέων (β) η παράθεση κατευθυνόμενων δημοσιευμάτων στον τύπο που είχαν σκοπό να δημιουργήσουν ένα αίσθημα εμπιστοσύνης των γονέων προς την Οργάνωση και (γ) η προσπάθεια για ένα ευρύτερο άνοιγμα της Ε.Ο.Ν. στην κοινωνία που στόχευε στο να εξοικειώσει την τελευταία με την Οργάνωση και να της προσφέρει μια γενικότερη αποδοχή. Ας δούμε τον κάθε τρόπο χωριστά.

Η απόπειρα του καθεστώτος να ελέγξει τους Συλλόγους είχε σαν βάση την λογική ότι, αυτοί και οι επικεφαλής τους θα ήταν με την σειρά τους σε θέση να επηρεάσουν τους γονείς, πράγμα που θα δυσκολευόταν να κάνει το καθεστώς απευθείας[317].

---

[314] Στο ίδιο, σελ. 14.

[315] περ. *Νεολαία* 4/3/1939, σελ. 686.

[316] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 042 και 'Περί γενικών τινών κατευθύνσεων και οδηγιών', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 41-42.

[317] Η άσκηση επιρροής πάνω σε επιλεγμένα άτομα που έχουν την δυνατότητα να επηρεάσουν στην συνέχεια μια μάζα ανθρώπων έχει συχνά αποβεί αποτελεσματική σε προπαγανδιστικές εκστρατείες. Συνήθως στη θεωρία της προπαγάνδας τα άτομα αυτά ονομάζονται '*opinion leaders*'. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα *opinion leader* είναι ο δημοσιογράφος. Όπως έχει λεχθεί χαρακτηριστικά «*είναι πολύ σημαντικότερο να επηρεάσεις έναν δημοσιογράφο, παρά δέκα νοικοκυρές ή πέντε γιατρούς*» (Jowett/O' Donell, ο.π., σελ. 218,223). Για τους *opinion leaders* βλ. επίσης Maletzke, ο.π., σελ. 36 – 39.

Ο Μεταξάς είχε ανοιχτά εκφράσει την άποψή του για τον Συλλόγο Γονέων, προσδίδοντάς του έναν εργαλειακό ρόλο : «... *τον θεωρώ ως ένα μοχλόν, ο οποίος με καλόν χειρισμόν δύναται να προσφέρη μεγάλας υπηρεσίας*». Οι υπηρεσίες αυτές θα ήταν «*να φέρετε τα παιδιά σας εις την Ε.Ο.Ν. και ... να μας οδηγήσετε, εάν έχετε κάτι, το οποίον κατά την γνώμην σας θα είναι δυνατόν να είναι ωφέλιμον, να μας το υποδείξετε. Και ημείς θα σας είπωμεν : έχετε δίκαιον ή δεν έχετε δίκαιον. Ιδού ο ρόλος του Συλλόγου Γονέων απέναντι της Ε.Ο.Ν.*»[318].

Πραγματικά, το καθεστώς είχε θέσει υπό πλήρη έλεγχο τον Σύλλογο, καθιστώντας τον 'μοχλό' για τα σχέδιά του. Η σειρά των εβδομαδιαίων συγκεντρώσεων που εγκαινίασε ο Σύλλογος στις 18 Οκτωβρίου 1939, οργανώθηκαν «*τη εμπνεύσει του πρωθυπουργού κ. Μεταξά*»[319]. Ο πρωθυπουργός ήταν παρών σε μερικές από αυτές τις συγκεντρώσεις επιδεικνύοντας το προσωπικό του ενδιαφέρον.

Τα δύο κείμενα που ακολουθούν, επιβεβαιώνουν τα παραπάνω, αλλά δείχνουν επίσης με σαφήνεια τον τρόπο που λειτουργούσαν οι Σύλλογοι. Η μέθοδός τους μοιάζει έντονα με αυτήν που περιγράψαμε. Στην *Καθημερινή* της 14ης Νοεμβρίου του 1938 διαβάζουμε :

> «Η Διοίκησις της Ανωτάτης Πανελληνίου Συνομοσπονδίας Πολυτέκνων απέστειλε προς τους πολύτεκνους της Ελλάδος προκήρυξιν εις την οποίαν τονίζει ότι οφείλει πας πολύτεκνος να συστήση εις τα τέκνα του να εγγραφούν εις τα κατά τόπους τμήματα της Ε.Ο.Ν. βέβαιος ων ότι τα τέκνα του θα προσποριοθούν πνευματικήν, θρησκευτικήν, εθνικήν και κοινωνικήν πειθαρχίαν, αλλά και αλληλεγγύην...»

Το δεύτερο κείμενο δείχνει όχι μόνο ότι ο Σύλλογος Γονέων είχε απευθείας επικοινωνία με τον Μεταξά και τη Διοίκηση της Ε.Ο.Ν., αλλά αποκαλύπτει και το επίπεδο της συνεργασίας τους. Σε μια επιστολή της προέδρου και της γενικής γραμματέως του Συλλόγου προς τον Μεταξά και τη Διοίκηση της Οργάνωσης, αφού γίνεται ένας απολογισμός των έργων του Συλλόγου υπέρ της Ε.Ο.Ν. για το αμέσως προηγούμενο διάστημα (ομιλίες, συνεργασίες κλπ), στην συνέχεια αναφέρεται :

> «Κατά την ίδρυσιν νέων Συλλόγων Γονέων εις τας Επαρχίας, την οποίαν θα αρχίση από του μηνός Οκτωβρίου [1939], θα φροντίση να εξασφαλίση την επαφήν των Συλλόγων αυτών μετά της Ε.Ο.Ν. ...[για] την ευόδωσιν του έργου της. Παρακαλούμε όπως καταστήσητε αυτό γνωστόν εις τους Διοικητάς των διαφόρων περιφερειών, διά να είναι έτοιμοι να συνεργασθούν»[320].

~.~.~.~.~.~.~

Η δεύτερη συνηθέστερη μέθοδος πειθούς των γονέων, ήταν η δημοσίευση στον τύπο εμφανώς σκόπιμων δημοσιευμάτων που εξυπηρετούσαν τους

---

[318] 'Λόγοι...', τ. Β', ο.π., σελ. 164 και 175. Από τον λόγο του Μεταξά 'Προς τους Γονείς και Διδασκάλους'.
[319] εφ. *Καθημερινή* 19/10/1939.
[320] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 057. Το έγγραφο έχει ημερομηνία 8/9/1939.

κυβερνητικούς σκοπούς για μεταστροφή της γονικής γνώμης περί Ε.Ο.Ν.. Αυτού του είδους η προπαγάνδα έπαιρνε την μορφή άρθρων με καθησυχαστικό περιεχόμενο για την νεολαιΐστικη πολιτική του Μεταξά («*ο μεγάλος φίλος των μικρών*»), φωτογραφιών που έδειχναν το στοργικό του ύφος απέναντι των παιδιών, δημοσιευμάτων που ανέλυαν την εκπαιδευτική προσπάθεια του καθεστώτος και την υπεροχή της σε σχέση με την παλιά κατάσταση...[321]. Καμιά φορά τα αποσπάσματα ήταν τόσο υπερβολικά που θύμιζαν διαφημιστική καταχώρηση : «...*Γονείς, εμπιστευθήτε τα παιδιά σας εις την Ε.Ο.Ν.. Τα κάμη υγειά το σώμα, το φρόνημα, την ψυχήν. Αυτήν την σύστασιν θέλομεν να την επεναλάβωμεν από των στηλών μας...*»[322].

Το αποκορύφωμα ωστόσο, ήταν τα δημοσιεύματα που αφορούσαν τα στρατόπεδα και τις κατασκηνώσεις της Ε.Ο.Ν.. Στην προσπάθειά τους να καθησυχάσουν τους γονείς και να ηρεμήσουν τους όποιους φόβους τους για την Οργάνωση, τα κείμενα που αφορούσαν τα στρατόπεδα της Ε.Ο.Ν. έμοιαζαν να έχουν βγει από σελίδες ταξιδιωτικού οδηγού :

«- Ελάτε μαζί μου. Ελάτε, θα σας οδηγήσω στον παράδεισο ! Απευθύνομαι σε σας γονείς και σε σας μεγαλύτερα αδέλφια των παιδιών που ανήκουν στην Εθνική Οργάνωση Νεολαίας... Αφήστε την φαντασία σας ελεύθερη κι ακολουθήστε με για να σας δείξω τον παράδεισο αυτό.

Θάλασσα και πεύκα. Το πάφλασμα των κυμάτων –της πιο ωραίας θάλασσας του κόσμου – και το θρόισμα των δένδρων, τραγουδούν πάντα νύχτα και ημέρα το τραγούδι της χαράς...

Έτσι ξυπνούν κάθε πρωί. Με τραγούδια και χαρές. Με τραγούδια και χαρές περνούν όλη τους την ημέρα. Δείχνει αυτή η χαρά τους την ευτυχία τους. Αλλά την ευτυχία τους δείχνουν και τα ροδοκόκκινα πρόσωπά τους... Ότι γίνεται στο στρατόπεδο είναι ευχάριστο. Ενθουσιάζει. Η γυμναστική, τα μαθήματα, τα παιχνίδια και το φαΐ. Οι μόνες στιγμές στο στρατόπεδο που δεν ακούγεται τσιμουδιά είναι οι στιγμές της επάρσεως και της υποστολής της σημαίας και οι στιγμές της προσευχής...»[323]

«... τα κορίτσια αυτά τα χαρούμενα και τα πειθαρχημένα έχουν μέσα στην ψυχή τους κάτι από τη δροσιά της ακτής του Σαρωνικού και από το μοσχοβόλημα του πεύκου που σκιάζει τις τριάντα σκηνές και τους θαλάμους. Είναι μια ατμόσφαιρα χαράς...»[324].

~.~.~.~.~.~.~

Η προσπάθεια της κυβέρνησης να δημιουργήσει θετικό κλίμα στα μάτια των γονιών για την Οργάνωση, είναι αναπόσπαστα δεμένη με το πρόσωπο που ήθελε να βγάζει γενικότερα η Ε.Ο.Ν. προς τα έξω. Η άρτια εμφάνιση των σχηματισμών της, αποσκοπούσε εκτός των άλλων και στο να εξυψώσει την Οργάνωση στα μάτια του κόσμου με ότι αυτό συνεπάγεται : «*η εμφάνισις εις τας οδούς συγκεκροτημένων Τμημάτων της Ε.Ο.Ν. ενεργούντων*

[321] εφ. *Καθημερινή* 11/4/1938, 15/3/1040, 23/7/1940.
[322] εφ. *Καθημερινή* 27/8/1940, σελ. 1.
[323] εφ. *Καθημερινή* 28/8/1940.
[324] εφ. *Καθημερινή* 7/9/1940.

εκδρομάς, επιδρά ψυχολογικώς κατά τρόπον άριστον επί της Κοινωνίας»[325]. Την ίδια χρησιμότητα είχαν και οι Εκθέσεις της Ε.Ο.Ν. στο Ζάππειο και αλλού που, σύμφωνα με τη Διοίκηση, είχαν ανάλογα ψυχολογικά αποτελέσματα[326]. Γι' αυτό η Οργάνωση διοργάνωνε αρκετα συχνά τέτοιες εκδηλώσεις ανοιχτές στο κοινό με διάφορα θέματα : Έκθεση Εργασίας Ε.Ο.Ν., Καλλιτεχνική Έκθεση, Γεωργική Έκθεση κλπ[327].

Κατά τον ίδιο τρόπο, η έκδοση γραμματοσήμων με θέμα την Ε.Ο.Ν. (δες Εικ. 6), η διακίνηση ταχυδρομικών δελταρίων[328] με το ίδιο θέμα και η ίδρυση συλλόγων 'Φίλων της Ε.Ο.Ν.'[329], δεν ήταν παρά κινήσεις που αποσκοπούσαν στο ίδιο αποτέλεσμα : την εξοικείωση της κοινωνίας με την Ε.Ο.Ν., με τελικό στόχο την οριστική αποδοχή της.

---

[325] 'Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων των επιτελικών γραφείων...', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1940, σελ. 10.
[326] 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών...', ο.π., σελ. 260.
[327] Δες ενδεικτικά στο ίδιο. Επίσης, περ. *Νεολαία* 8/6/1940,σελ. 1132-1133. 22/6/1940, σελ. 1212.
[328] Για τα γραμματόσημα και τα ταχυδρομικά δελτάρια της Ε.Ο.Ν. δες : περ. *Νεολαία* 3/8/1940 (σελ. 1404-1405) · εφ. *Καθημερινή* 16/7/1940 και 31/7/1940.
[329] Για τις Επιτροπές 'Φίλων της Ε.Ο.Ν.' (Ε.Φ.Ε.Ο.Ν.) δες στην εφ. *Καθημερινή* 9/7/1940. Επίσης, 'Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών...', ο.π., σελ. 150.

Εικόνα 6

Αναμνηστικά γραμματόσημα της Ε.Ο.Ν.

ii) Το ζήτημα των σχέσεων σχολείου – Ε.Ο.Ν.

Η άποψη που διέδιδε το καθεστώς για την σχέση μεταξύ της εκπαίδευσης και της Ε.Ο.Ν. παρουσιάζει ενδιαφέρον. Από την μία είναι ενδεικτική των προθέσεών του για την χρήση των δύο θεσμών, και από την άλλη είναι σημαντικό να δούμε σε ποιο βαθμό οι διακηρύξεις της κυβέρνησης ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα.

Η βασική θέση του καθεστώτος ήταν ότι οι δύο θεσμοί ήταν «*αλληλοσυμπληρωματικοί*». Η θεωρία της 'αλληλοσυμπλήρωσης' εδραζόταν σε δύο επιχειρήματα. Το πρώτο, που έχουμε ξαναδεί, έλεγε πως εφόσον μόνο 1 στους 10 νέους προχωρούσε μετά το Δημοτικό, κάποιος φορέας θα έπρεπε να αναλάβει να συνεχίσει την επιμόρφωση του παιδιού μετά τη διακοπή της φοίτησής του στην Εκπαίδευση. Το έργο αυτό θα αναλάμβανε η Ε.Ο.Ν. που θα συμπλήρωνε έτσι το σχολείο[330]. Το δεύτερο επιχείρημα μιλούσε για τον διαφορετικό ρόλο των δύο θεσμών στην επιμορφωτική διαδικασία. Για το καθεστώς, το σχολείο προσέφερε στον μαθητή γνώσεις με έναν συσσωρευτικό τρόπο. Δεν επενέβαινε όμως ιδιαίτερα στο χαρακτήρα του, στην ιδεολογική του συγκρότηση, στην σωματική του αγωγή και στην ψυχική του διάπλαση. Το κενό αυτό θα συμπλήρωνε πάλι η Ε.Ο.Ν. : « *Το σχολείο μορφώνει με γνώσεις κατά ύψος, η Ε.Ο.Ν. μορφώνει ψυχικό κόσμο και χαρακτήρα κατά μήκος, ύψος και βάθος. Το σχολείο φτιάνει ανθρώπους γραμματισμένους, η Ε.Ο.Ν. δίνει ανθρώπους ικανούς για τη ζωή, για την πράξι, για το σύνολο, για το Έθνος...*»[331].

Το καθεστώς, εκτός των θεωριών περί 'αλληλοσυμπλήρωσης', εξαντλούσε την ρητορεία του για την σχέση σχολείου – Ε.Ο.Ν. τονίζοντας τις διαφορές μεταξύ τους, για να δικαιολογήσει ίσως την ίδρυση της Οργάνωσης και να της δώσει λόγο ύπαρξης στα μάτια αυτών που την αμφισβητούσαν. Σε μια ομιλία του 'προς Γονείς και Διδασκάλους' το 1939, ο Μεταξάς συνόψισε τη διαφορετικότητα των δύο θεσμών. Η πρώτη διαφορά τους ήταν ουσιαστικά αυτή που αναλύθηκε στην προηγούμενη παράγραφο : «*το σχολείον αναπτύσση κυρίως το πνεύμα του παιδιού ... Η Ε.Ο.Ν. επιδρά επί του παιδιού συναισθηματικώς προς ανάπτυξιν του χαρακτήρος του, του θάρρους του, της αποφασιστικότητός του ... και όχι διά του πνεύματος ή της διανοίας ... Κυρίως δεν διδάσκει την αρετήν, αλλά ασκεί την αρετήν...*». Οι άλλες τρεις διαφορές ήταν ότι η Ε.Ο.Ν. καταλύει ή υποβαθμίζει την κοινωνική ανισότητα των νέων κάτι που δεν είχε καταφέρει να κάνει το σχολείο · ότι στην Ε.Ο.Ν. τα παιδιά διδάσκονται από «*άλλα*

---

[330] 'Λόγοι...', ο.π., τ. Β', σελ. 167 και 268.
[331] περ. *Νεολαία* 1/1/1939, σελ. 400.

παιδιά» ενώ στο σχολείο από τον δάσκαλο. Και τέλος, ότι η Ε.Ο.Ν. ήταν εθελοντική ενώ το σχολείο όχι (τουλαχιστον έως το Δημοτικό)[332].

~.~.~.~.~.~.~

Όλες οι παραπάνω τρεις απόψεις ήταν λανθασμένες[333]. Όσο για το αν υπήρχε 'αλληλοσυμπλήρωση', θα λέγαμε ότι περισσότερο υπήρχε 'αλληλοσύγκρουση'. Στην σύγκρουση αυτή μεταξύ των δύο, το σχολείο βγήκε μάλλον χαμένο. Η βασική αιτία ήταν ότι η Ε.Ο.Ν. είχε την στήριξη της πολιτικής εξουσίας και ειδικά του προέδρου της κυβέρνησης που θεωρούσε την Οργάνωση δημιούργημά του και προσωπικό στοίχημα που έπρεπε να κερδίσει. Η Ε.Ο.Ν. έπρεπε να πετύχει και αν το εμπόδιο κάποιες φορές ήταν το σχολείο, τότε το σχολείο έπρεπε να υποχωρήσει.

Για να βρει η Ε.Ο.Ν. χρόνο για τη δραστηριότητά της, έπρεπε να αφαιρέσει τις ώρες του σχολείου από το πρόγραμμα της Τετάρτης. Οι χαμένες σχολικές ώρες μοιράστηκαν στις υπόλοιπες ημέρες διδασκαλίας[334], δημιουργώντας ένα υπερφορτωμένο πρόγραμμα.

Το σχολείο έπρεπε να επιβαρυνθεί με ένα σωρό αρμοδιότητες που δεν είχαν σχέση με την λειτουργία του και μάλιστα την δυσκόλευαν. Οι εγκύκλιοι άρχισαν να φτάνουν με καταιγιστικούς ρυθμούς. Εγκύκλιοι που διέταζαν τις εκπαιδευτικές αρχές να διαδώσουν το περιοδικό Νεολαία στους μαθητές, να διαθέσουν τους σχολικούς χώρους υπέρ της Ε.Ο.Ν., να ενισχύσουν το έργο της Ε.Ο.Ν. με οποιονδήποτε άλλο τρόπο[335]. Στο τέλος μπήκε και ένα μάθημα της Ε.Ο.Ν. μέσα στο σχολικό πρόγραμμα : η 'Εθνική και Ηθική Αγωγή'. Η σχετική διαταγή του Υπουργείου Παιδείας κάνει σαφές το πλαίσιο διδασκαλίας του μαθήματος στην Εκπαίδευση : το πρόγραμμα και το περιεχόμενο της 'Αγωγής' καταρτιζόταν από τη Διοίκηση της Ε.Ο.Ν. αποκλειστικά, ενώ το μάθημα θα προσέθετε στο σχολικό πρόγραμμα τέσσερις επιπλέον ώρες μηνιαίως[336].

Ως νεοσύστατος οργανισμός, η Ε.Ο.Ν. δε διέθετε εξοπλισμό και εμπειρία. Η εύκολη λύση για το καθεστώς ήταν να αντλεί υποδομή από το σχολείο. Η τακτική αυτή είχε γίνει θεσμός και ήταν συνηθισμένο φαινόμενο :

«Επί του παρόντος και μέχρις αποκτήσεως ιδικών των μηχανημάτων, δύνανται οι διάφοροι σχηματισμοί της Ε.Ο.Ν. να ψυχαγωγούν και να διδάσκουν τους Φαλαγγίτας και Σκαπανείς

---

[332] 'Λόγοι...', ο.π., τ. Β', σελ. 165-168.

[333] Για τις δύο πρώτες εκ των τριών θα μιλήσουμε στο τελευταίο καφάλαιο. Για την τρίτη, δες στην ενότητα 'Η Ε.Ο.Ν. γενικά'.

[334] 'Περί της ύλης εκπαιδεύσεως – απασχολήσεως', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 52 (Από εγκύκλιο του Υπ. Παιδείας).

[335] Για μερικές τέτοιες εγκυκλίους , στο ίδιο, σελ 45-46 · περ. *Νεολαία*, 18/11/1939, σελ. 218. Επίσης, στο : Παύλος Πετρίδης (επιμ.), 'Ε.Ο.Ν., η Φασιστική Νεολαία Μεταξά', Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 227.

[336] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 27, α.ε. 012.

από απόψεως κινηματογράφου, εάν χρησιμοποιήσουν τα μηχανήματα και τας ταινίας κινηματογράφου των σχολείων των πόλεων των ... Η προβολή των ταινιών πρέπει να γίνεται εις τας αιθούσας των Σχολείων ή εις ιδιωτικάς κινηματογραφικάς αιθούσας...»[337].

~.~.~.~.~.~.~

Το πραγματικό θύμα της όλης ιστορίας ήταν ο δάσκαλος. Στην αρχή είχε καθορισθεί ως το πρόσωπο που είναι κατάλληλο για να διοικεί τους σχηματισμούς της Ε.Ο.Ν., γεγονός που τον βάρυνε με πρόσθετες αρμοδιότητες και περισσότερη δουλειά. Η απόδοση μάλιστα του εκπαιδευτικού προσωπικού σε σχέση με την ανάπτυξη της Ε.Ο.Ν. ήταν πια βασικό κριτήριο επαγγελματικής επάρκειας :

«... εις το μέλλον δεν είναι δυνατόν να θεωρήται ως υπηρεσία του Επιθεωρητού επαρκής η εκτέλεσις του τυπικού μέρους της διδασκαλίας, αλλ' η εκπλήρωσις του πλήρους μορφωτικού σκοπού του επιδιωκομένου υπό του σχολείου, ομού μετά της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας. Μόνον αύτη θα λαμβάνηται του λοιπού ως γνώμων και κριτήριον της εργασίας των εκπαιδευτών...»[338].

Οι αλλαγές και η υπερφόρτωση του σχολικού προγράμματος επέτειναν την κατάσταση. Η Έλλη Αλεξίου, καθηγήτρια τότε γυμνασίου, περιγράφει με γλαφυρό τρόπο τις νέες συνθήκες εργασίας δασκάλων και μαθητών : «*Για να μείνει λεύτερη η Τετάρτη, φορτώθηκαν οι ώρες των μαθημάτων σε πέντε μέρες. Και μόνο τα πρωινά. Από τις δώδεκα και κει μοιάζαμε με δρομείς κοντά στο τέρμα. Άλλος έπαιρνε ασπιρίνη, άλλος έριχνε νερό στο κεφάλι κι άλλος κατέφευγε στον καφέ*»[339].

Το άλλο βασικό πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει ο δάσκαλος ήταν η νέα του σχέση με κάποιους από τους μαθητές. Ο εκπαιδευτικός έπρεπε να προσαρμοσθεί στις νέες συνθήκες έστω κι αν αυτές υπονόμευαν τον παραδοσιακό σεβασμό του μαθητή προς τον δάσκαλο. Πάλι με μια εγκύκλιο, που ως συνήθως για το καθεστώς ερύθμιζε επαρκώς τα ζητήματα, οι δάσκαλοι υποχρεούνταν να χαιρετούν φασιστικά τους μαθητές και αντίστροφα. Το γεγονός ότι πολλοί δάσκαλοι δεν το έκαναν, είχε προκαλέσει τη δυσφορία του καθεστώτος[340]. Και σα να μην έφταναν όλα αυτά, ο εκπαιδευτικός έπρεπε, σύμφωνα με τη *Νεολαία*, να είναι στην τάξη δέσμιος της ιεραρχίας της Ε.Ο.Ν.. Οι βαθμοφόροι της Οργάνωσης θα έπρεπε να έχουν διαφορετική αντιμετώπιση από τους συμμαθητές τους :

«Γι' αυτούς χρειάζεται ο δάσκαλος έναν ιδιαίτερο τόνο συμπεριφοράς ...[Π]ρέπει ο δάσκαλος να μην υποβιβάζη και εξευτελίζη αυτόν χωρίς λόγο ... Μπορεί να του πη ιδιαιτέρως τι πρέπει να κάνει προς όφελος της σχολικής του μορφώσεως ... Αλλοιώς το

---

[337] 'Αποσπάσματα εκ των εισηγήσεων των επιτελικών γραφείων...', εκδ. Ε.Ο.Ν. 1939, σελ. 103.
[338] Υπ. Παιδείας :Εγκύκλιος 'περί ενεργού συμμετοχής των εκπαιδευτών εις το έργον της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας', στο : 'Περί της ύλης...', ο.π., σελ. 47-48.
[339] Έλλη Αλεξίου, 'Βασιλική Δρυς : το χρονικό της εκπαίδευσης', 16ª, Αθήνα 1983, σελ. 51-52.
[340] 'Περί της ύλης...', ο.π., σελ. 47 και εφ. *Καθημερινή* 30/9/1940.

μάλλωμα μπροστά σε όλους θα έχη το ψυχολογικό επακολούθημα ή να θάψη το κύρος του ηγέτου ή να ερεθίση τους μαθητάς εναντίον του δασκάλου»[341].

Οι εκπαιδευτικοί δεν είχαν κανένα λόγο να είναι ευχαριστημένοι με τη νέα κατάσταση, η οποία δημιουργούσε συμπτώματα αγένειας. Η Έλλη Αλεξίου δίνει ξανά μια γλαφυρή περιγραφή, αυτή τη φορά για το κλίμα ασέβειας που βίωναν οι καθηγητές από την Ε.Ο.Ν.:

«Οι άνθρωποι μόνοι τους μπαίνανε στις τάξεις και κρεμούσαν στους τοίχους εικόνες του Μεταξά, των βασιλιάδων, του Χριστού, της Παναγίας. Γέμισαν με τις εικόνες τις τάξεις και τα γραφεία, χαιρέτισαν και φύγανε...

Ύστερα από δυο τρεις μήνες, ήρθε στο Γυμνάσιο ένας αξιωματούχος της Ε.Ο.Ν.. Άνοιξε, χωρίς φυσικά να χτυπήσει, και σε ώρα παράδοσης ... Χαιρέτησε αλά Χίτλερ και στάθηκε να κοιτά τις εικόνες ...

.....

Οι βαθμούχοι της Νεολαίας ήσαν σωστοί πρωαγωγοί των μαθητριών. Οι μαθήτριες σα να ήσαν κτήμα τους. Χειρονομούσαν απάνω τους, με διάφορα προσχήματα ... τάχα να τις βάλουν στη γραμμή, τάχα να τους ισιώσουν τα κορμιά ... Δυο κορίτσια που μας παραπονέθηκαν για τις χειρονομίες τους τις είπαν διεφθαρμένες γιατί, λέει, η σκέψη τους 'πηγαίνει στο πονηρό'. Και πια κανείς δε μίλησε. Η Ε.Ο.Ν. διέτασσε και το Γυμνασιάρχη, κι εμάς μας έβλεπε σαν κουνούπια»[342].

~.~.~.~.~.~.~

Όπως είναι φανερό, η σχέση μεταξύ Εκπαίδευσης και Ε.Ο.Ν. δεν ήταν ιδανική. Τα προβλήματα που προέκυπταν ήταν καθημερινά και η δυσαρέσκεια του εκπαιδευτικού προσωπικού δεν μπορούσε να περάσει απαρατήρητη από την κυβέρνηση. Όπως παραδέχτηκε και ο Επίτροπος της Ε.Ο.Ν. Κανελλόπουλος, σημειώθηκαν «*σοβαραί ανωμαλίαι*» κατά την αλληλοδιαπλοκή των δύο θεσμών που είχαν σχέση με το σύστημα των απουσιών, την εφαρμογή της Τετάρτης ως ημέρας της Οργάνωσης κλπ.[343]

Σταδιακά η κυβέρνηση, για να αποφύγει τα χειρότερα, άρχισε να γίνεται ελαφρώς πιο προσεκτική σε κάποια θέματα. Αυτό δείχνουν τουλάχιστον διάφορα εσωτερικά έγγραφα της Οργάνωσης. Όπως αυτό που στάλθηκε στους Περιφερειακούς Διοικητές και τους ζητούσε να φροντίζουν να αποφεύγουν οποιαδήποτε παρεξήγηση με το προσωπικό των σχολείων κατά την αίτηση παροχής των σχολικών προαυλίων για σκοπούς της Ε.Ο.Ν.[344]. Κάποιοι πιο διορατικοί (πρέπει να πούμε ότι ήταν ελάχιστοι) είδαν τη δομική αδυναμία του συστήματος και πρότειναν την σύσταση Διεύθυνσης

---

[341] περ. *Νεολαία* 1/1/1939, σελ. 401.
[342] Αλεξίου, ο.π., σελ. 49 και 52.
[343] Πρακτικά – Β΄ Διάσκεψις Περιφερειακών...', ο.π., σελ. 234 –235.
[344] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 17, α.ε. 099.

'Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας' στο Υπουργείο Παιδείας που θα χρησίμευε ως σύνδεσμος μεταξύ Ε.Ο.Ν. και Υπουργείου[345].

[345] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 018, σελ. 35. Παρόμοιες επιτροπές για την συνεργασία νεολαιΐστικων οργανώσεων και σχολείου είχαν δημιουργηθεί στη Φασιστική Ιταλία. Το αποτέλεσμα πάντως ήταν και εκεί το ίδιο : κυριαρχία των οργανώσεων πάνω στο σχολείο (Doug Thompson, ο.π., σελ. 115 κ.ε.).

3) Σχολική και Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση

Ο έλεγχος του εκπαιδευτικού μηχανισμού ήταν ουσιαστικά το ένα από τα δύο στοιχήματα που έπρεπε να κερδίσει το καθεστώς για να στρέψει τη νεολαία προς την κατεύθυνση που ήθελε. Και ενώ η Ε.Ο.Ν. ως νέο δημιούργημα μπορούσε να πλαστεί εξ ολοκλήρου από την αρχή, η εκπαίδευση προϋπήρχε ως θεσμός τον τελευταίο αιώνα και η επέμβαση του καθεστώτος θα συναντούσε την αντίσταση δομών, ανθρώπων και προηγούμενων ρυθμίσεων που ενυπήρχαν στο εσωτερικό της.

Τόσο αυτό το συγκρουσιακό πρόβλημα με μια προϋπάρχουσα κατάσταση (που πολλάκις και ως συνήθως αποδιδόταν σε μαρξιστικό δάχτυλο) , όσο και οι γενικότερες αντιλήψεις και τα οράματα της 4ης Αυγούστου για την παιδεία, απεικονίζονται ανάγλυφα σε ένα άρθρο του Ευάγγελου Κυριάκη (γνωστού εκπαιδευτικού στελέχους και κατά καιρούς αρθρογράφου της *Νεολαίας*) με τίτλο 'Εθνική Παιδεία' που δημοσιεύθηκε στην εφ. *Καθημερινή* (9 Ιουνίου 1938) :

«Η μαρξιστική περί παιδείας άποψις, υιοθετηθείσα δυστυχώς κατά καιρούς υπό τινών παλαιών εθνικοαστικών κομμάτων και προπαγανδισθείσα κατά το παρελθόν όλως ανεπιτυχώς υπό του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου' εντός του διδασκαλικού κόσμου, ετέθη αμέσως εις την υπηρεσίαν των εξ επαγγέλματος ανατροπέων ...

Το αίτημα του Νέου Κράτους προς την Ελληνικήν Παιδείαν, εν αντιθέσει προς τα καταρρεύσαντα παλαιά του 19ου αιώνος είναι περιεκτικόν και ιδεαλιστικόν : ενότης ζωής και διδασκαλίας και σύνδεσμος αυτών με την βαθυτέραν ουσίαν του ελληνικού λαού ... Εάν το βασικό τούτο αίτημα, δεν προέρχεται και δεν πηγάζει από την ελευθέραν επιστήμην αλλά επιβάλλεται εξωτερικώς, υπό της νέας πολιτιστικής κινήσεως της 4ης Αυγούστου, τούτο δεν πρέπει να αποδοθή εις άλλον λόγον ειμή, εις την σαθρότητα της μέχρι τούδε υποστηριχθείσης θεωρίας, την οποίαν παραδόξως είχεν αποδεχθή και ο Γερμανός φιλόσοφος Φίχτε : ότι η ζωή ήτο δημιούργημα της επιστήμης ... [Μ]όνη η ζωή γεννά και αναπτύσση μιαν βιώσιμον επιστήμην και ... η επιστήμη τότε μόνον είναι εις θέσιν να ανεύρη τας νέας μορφωτικάς αρχάς και ιδέας και να ολοκληρώση την νέαν μορφήν της Παιδείας όταν θεμελιωθή επί της εθνικής ενότητος ... Μόνον μία πραγματικώς εθνική αγωγή δύναται να εκπληρώση τον ανώτατον σκοπόν ... Η νέα εθνική Παιδεία, πηγάζουσα από την νέαν κοσμοθεωρίαν, πιστεύει ότι η ζωή και ο πολιτισμός ενός λαού, καθορίζονται από την προγονικήν πνευματικήν κληρονομίαν... Παραλλήλως οι Έλληνες διδάσκαλοι, οι οποίοι είναι συγχρόνως παιδαγωγοί, έχουν αναλάβει σήμερον ... την εκπλήρωσιν ενός πολιτικού καθήκοντος ... Εις αυτούς δεν έχει εμπιστευθή το Κράτος μόνον την πνευματικήν καλλιέργειαν, αλλά την ψυχή και το σώμα της νεολαίας... Σήμερον έγινεν αύτη [η παιδεία] κτήμα ολοκλήρου του λαού και οι διδάσκαλοι εθνικά όργανα ...»

Εδώ βλέπουμε εν συντομία τα βασικά χαρακτηριστικά που ήθελε να προσδώσει στην εκπαίδευση το καθεστώς, πολλά εκ των οποίων θα εξετάσουμε στη συνέχεια αναλυτικά. Εθνικιστική διδασκαλία, προγονολατρεία, έντονη κρατική παρέμβαση στην εκπαιδευτική διαδικασία (που φτάνει όπως θα δούμε σε υψηλά επίπεδα αυταρχισμού), πιεστικός έλεγχος του εκπαιδευτικού στον οποίο αποδίδονται ευρύτερες αρμοδιότητες,

επέμβαση στη γενικότερη προσωπικότητα του μαθητή πέρα από την απλή προσπάθεια εκμάθησης και μόρφωσής του...

Η απόπειρα του καθεστώτος να μεταλλάξει την κατάσταση της παιδείας αποτυπώθηκε μέσα από δύο συμβολικές κινήσεις που όμως είχαν και τον πραγματικό τους αντίκτυπο. Η πρώτη ήταν η ανάληψη του Υπουργείου Παιδείας από τον ίδιο τον Μεταξά προς το τέλος του '38. Η δεύτερη ήταν η μετονομασία του Υπουργείου από 'Θρησκευμάτων και Παιδείας' σε 'Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας' με τον Α.Ν. 782/1937 (ακριβώς την ίδια κίνηση είχε κάνει λίγο πριν ο *Mussolini*[346]) . Και οι δύο αλλαγές δεν έκαναν τίποτα παραπάνω από το να επισφραγίσουν το πέρασμα από μια σχετικά φιλελεύθερη εποχή, σε μια περίοδο που η παιδεία θα γινόταν υποχείριο ενός αυταρχικού, εθνικιστικού και αυθαίρετου κράτους.

[346] Doug Thompson, 'State control in ... ', ο.π., σελ. 103 κ.ε. . Υπάρχει γενικότερα μια υποψία αντιγραφής από το ιταλικό φασιστικό εκπαιδευτικό σύστημα, η οποία στηρίζεται στην ομοιότητα των αλλαγών του Μεταξά με τις μεταρρυθμίσεις που επέβαλλε ο *Mussolini* στην παιδεία. Η έμφαση στην πρακτική – επαγγελματική κατεύθυνση της εκπαίδευσης · η προοπτική άμεσης και πρώιμης ένταξης στην παραγωγική διαδικασία εκείνων των μαθητών που δεν είχαν δυνατότητες ανωτέρων σπουδών, με την παράλληλη κρατική υποβάθμιση της επιδίωξης για προώθηση των βασικών αρχών γενικής παιδείας στον πληθυσμό · η αποφυγή συσώρευσης θεωρητικών επιστημόνων που θα συνέτεινε στη δημιουργία 'διανοητικής ανεργίας' (μια παρόμοια έκφραση χρησιμοποιούσαν και τα μεταξικά στελέχη, όπως θα δούμε) · η επίμονη προσπάθεια εισαγωγής δύο σύγχρονων μέσων – ραδιοφώνου/φίλμ – στη διδασκαλία · η απόπειρα ελέγχου του εκπαιδευτικού συστήματος η οποία κυρίως στηριζόταν στην στενή παρακολούθηση και την εκκαθάριση του διδασκαλικού κόσμου · η αλληλοδιαπλοκή σχολείου – νεολαϊστικων οργανώσεων και η χρησιμοποίηση του δασκάλου ως συνδετικού κρίκου · η αναβάθμιση του μαθήματος της γυμναστικής ... όλα ετούτα είναι και χαρακτηριστικά της μεταξικής μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, κάτι που θα φανεί σύντομα, αν και δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα ότι όλα αυτά υπήρξαν αποτέλεσμα μιας συστηματικής μελέτης του ιταλικού συστήματος ειδικά.

Άλλωστε, η 4η Αυγούστου, παρά τις αλλαγές, κράτησε σε μεγάλο βαθμό τον εκπαιδευτικό μηχανισμό που κληρονόμησε. Γενικότερα φαίνεται πως τα στελέχη εκείνα που ήταν στραμμένα προς το φασιστικό πρότυπο της Εκπαίδευσης, όπως ο Β. Τσιρίμπας, παρά την επιρροή που άσκησαν στην μεταξική εκπαίδευση, δεν κατάφεραν να επιβάλλουν τις απόψεις τους. Ο ίδιος ο Τσιρίμπας μάλιστα απομακρύνθηκε το Νοέμβριο του 1938 όταν ανέλαβε ο Μεταξάς το Υπουργείο Παιδείας (για την περίπτωση Τσιρίμπα βλ. Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, 'Εκπαίδευση και πολιτική... ', ο.π., σελ. 53, 107 – 108, 131 · Κωνσταντίνος Καλαντζής, 'Η Παιδεία εν Ελλάδι... ', ο.π., σελ. 62 – 64, 225)

i) Στοιχειώδης και Μέση Εκπαίδευση

Οι συχνές παρεμβάσεις στην παιδεία, μια νοοτροπία που απ' ότι φαίνεται έχει γίνει συνήθεια έως τις μέρες μας, δεν διακόπηκε ούτε στη διάρκεια του μεσοπολέμου – μάλλον οξύνθηκε επί των ημερών του. Η πιο πρόσφατη μεγάλη μεταρρύθμιση πριν από την περίοδο που εξετάζουμε ήταν αυτή του 1929, ενώ παρεμβάσεις έναντι αυτής έγιναν αργότερα επί των Λαϊκών κυβερνήσεων [347]. Ο Μεταξάς θέλησε να δώσει το δικό του στίγμα στην εκπαίδευση. Το 1937 καθιέρωσε το ενιαίο οκτατάξιο γυμνάσιο στηριζόμενο σε τετραετή κύκλο στοιχειώδους εκπαίδευσης. Παράλληλα υπήρχαν τα Προγυμνάσια (για όσους δεν ήθελαν να συνεχίσουν σε ανώτερες σπουδές) και τα 'αστικά σχολεία' με πενταετή φοίτηση, διαδοχική της στοιχειώδους, για όσους ήθελαν να ακολουθήσουν συγκεκριμένο τεχνικό ή επαγγελματικό κλάδο. Τα αστικά σχολεία, που θεσπίστηκαν πριν τη δικτατορία με τον 5874 του 1933, είχαν συνήθως ως αντικείμενο διδασκαλίας κάτι σχετικό με την ενασχόληση και την οικονομία της περιοχής που έδρευαν : αλιεία, κτηνοτρφία κλπ.

Το 1939 το σύστημα άλλαξε πάλι : η Στοιχειώδης εκπαίδευση παρέμεινε τέσσερα χρόνια και η Μέση μειώθηκε στα έξι. Όσοι ήθελαν να ακολουθήσουν πανεπιστημιακή φοίτηση έπρεπε επιπλέον να παρακολουθήσουν τα διτάξια λύκεια για να ενταχθούν στα ανώτατα ιδρύματα. Τέλος, η φοίτηση στα αστικά σχολεία έγινε τριετής, με προϋπόθεση όμως την εξαετή φοίτηση στα δημοτικά. Σχηματικά και πιο εύληπτα, οι βασικές επιλογές κάποιου νέου (εκτός εννοείται των περιπτώσεων που διέκοπταν στο δημοτικό) ήταν οι εξής :

4 ΔΗΜΟΤΙΚΟ – 6 ΓΥΜΝΑΣΙΟ –

6 ΔΗΜΟΤΙΚΟ – 3 ΑΣΤΙΚΟ –

4 ΔΗΜΟΤΙΚΟ – 6 ΓΥΜΝΑΣΙΟ – 2 ΛΥΚΕΙΟ – ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Προπαγάνδα για μια εκπαίδευση προσαρμοσμένη
στις ανάγκες της εθνικής οικονομίας

Οι αλλαγές στη δομή του σχολείου σκόπευαν να δώσουν στην εκπαίδευση έναν πρακτικό προσανατολισμό που θα ευνοούσε την

[347] Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, 'Εκπαίδευση και πολιτική...', ο.π., σελ. 17 – 21 · Χαράλαμπος Νούτσος, 'Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κονωνικός έλεγχος 1931 – 1973', Αθήνα 1988 · Αλέξης Δημαράς, 'Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων του Βενιζέλου' στο : Μαυρογορδάτος – Χατζηιωσήφ, ο.π.

επαγγελματική αποκατάσταση, αν και τα μαθήματα με 'κλασικίστικο' περιεχόμενο ήταν ακόμα πολλά. Γενικότερα μιλώντας, φαίνεται πως το καθεστώς θεωρούσε χρήσιμη την εκπαίδευση για προπαγανδιστικούς και οικονομικούς σκοπούς, αφήνοντας ίσως σε δεύτερη μοίρα την στενά μορφωτική της διάσταση. Την μονομερή αυτή έμφαση στο διττό χαρακτήρα της εκπαίδευσης παραδέχονταν και οι ίδιοι όταν έλεγαν πως

> «η Κυβερνητική προσπάθεια εις το σχολείον αποβλέπει αφ' ενός μεν εις το να δώση εις την νεολαίαν ιδανικά και να φρονηματίση αυτήν ούτως ώστε ν' αποβή ανταξία των επ' αυτήν προσδοκιών του έθνους ..., αφ' ετέρου δε να ωθήση αυτήν προς κατευθύνσεις επιβαλλομένας από τας σημερινάς και τας μελλοντικάς ανάγκας της ελληνικής κοινωνίας και της εθνικής μας οικονομίας ... και να δημιουργήση την ευημερίαν την οποίαν μας επιτρέπη ο εθνικός μας πλούτος»[348]

Μια παρόμοια 'οικονομική' κατεύθυνση στην εκπαίδευση είχε εισαγάγει ο Ελευθέριος Βενιζέλος για να προωθήσει τον αστικό εκσυγχρονισμό της Ελλάδας και να στηρίξει τα συμφέροντα της αστικής τάξης[349].

Ο Μεταξάς είχε ανάλογες προσδοκίες από την εκπαιδευτική διαδικασία σε αυτό το σημείο, αν και φυσικά οι γενικότερες μεταρρυθμιστικές του προσπάθειες στην παιδεία διέφεραν αρκετά από τις επιλογές της κυβέρνησης 1928-1932. Το καθεστώς πάντως, έκανε ιδαίτερες προπαγανδιστικές προσπάθειες για να ωθήσει τους νέους σε μια 'πραγματιστική' στροφή με πρακτικό αντίκτυπο τόσο για τους ίδιους όσο και για την οικονομία της χώρας. Ειδικά για τη δεύτερη αφού, όπως έγραφε και η *Νεολαία*, δεν έχει καμία σημασία τι επάγγελμα επιθυμεί να ακολουθήσει το άτομο : αυτό που έχει σημασία δεν είναι τίποτε άλλο από τις ανάγκες του έθνους[350].

Ένα από τα μέτρα που πήρε το καθεστώς ήταν η ενίσχυση των αστικών σχολείων που έλαβαν ακόμα περισσότερο επαγγελματική και πρακτική κατεύθυνση[351]. Ένα δεύτερο ήταν η κατάργηση των ημιγυμνασίων και η μείωση του αριθμού των γυμνασίων που εξυπηρετούσαν κυρίως την γενική μόρφωση της νεολαίας :

> «Διά της ασυλλογίστου ιδρύσεως ημιγυμνασίων και Γυμνασίων, οφειλομένης εις κατωτέρους κομματικούς λόγους και ουχί εις το συμφέρον της εκπαιδεύσεως, προεκλήθη η τροπή των νέων προς την κλασσικήν εκπαίδευσιν, με αποτέλεσμα την δημιουργίαν σωρείας ιατρών, φαρμακοποιών, δικηγόρων, φυσικομαθηματικών, θεολόγων, διδασκάλων και τελειοφοίτων Γυμνασίων, θεσιθηρούντων, πεινασμένων και καταδικασμένων...
> Προς θεραπείαν του ατόπου τούτου, η Κυβέρνησις προέβη εις την κατάργησιν των ημιγυμνασίων, της κομματικής ταύτης εφευρέσεως, ήτις ουδένα σκοπόν εξυπηρέτει, και εις

---

[348] 'Η Εκπαίδευσις μετά την 4ην Αυγούστου : αι νέαι κατευθύνσεις', εκδ. 4ης Αυγούστου, αρ. 6., Υφυπουργείο Τύπου & Τουρισμού (Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως), 1937, σελ. 3.

[349] Δημαράς, ο.π.. Επίσης : Γρηγόριος Δαφνής, 'Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940', τ. Β', Αθήνα 1997, σελ. 97-99.

[350] περ. *Νεολαία* 9/12/1939, σελ. 293.

[351] εφ. *Καθημερινή* 31/8/1940 · περ. *Νεολαία* 7/9/1940, σελ. 1537.

την ελάττωσιν του αριθμού των Γυμνασίων και Πρακτικών Λυκείων εις 120. Περιωρίσθη δε και ο αριθμός των εισερχομένων εις την πρώτην τάξιν των μέσων σχολείων μαθητών εις 60, ούτως ώστε οι απόφοιτοι των σχολείων τούτων να ικανοποιούν τας κοινωνικάς και κρατικάς ανάγκας χωρίς να ... προστίθενται εις το λεγόμενον διανοητικόν προλεταριάτον»[352]

Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσε και η μείωση των τάξεων του Δημοτικού σε τέσσερις, αφού όσοι δεν είχαν τη δυνατότητα να μορφωθούν τελείωναν πιο γρήγορα την υποχρεωτική στοιχειώδη εκπαίδευση και ήταν έτοιμοι να ενταχθούν στην παραγωγική διαδικασία.

Παρόλη την όποια αμφιλεγόμενη επίδραση μπορούσε να έχει αυτή η πολιτική στην αγορά εργασίας, γεγονός είναι ότι μείωσε τη δυνατότητα των λαϊκών τάξεων να έχουν μια στοιχειώδη πρόσβαση στη γνώση. Δεδομένου ότι η συντριπτική πλειοψηφία της νεολαίας τελείωνε την επαφή της με την εκπαίδευση στο Δημοτικό, η μείωση των τάξεών του θα σήμαινε λιγότερη μόρφωση για την μεγάλη μάζα του ελληνικού πληθυσμού. Ανάλογα αποτελέσματα είχε και η μείωση των γυμνασίων που ουσιαστικά απέτρεπε την μόρφωση με την ευρεία έννοια θέτοντας το δίλημμα : ανώτερες σπουδές ή δουλειά άμεσα. Με λίγα λόγια, για να ικανοποιήσει η 4η Αυγούστου τας «κρατικάς ανάγκας», εφάρμοσε μια πολιτική αύξησης του χάσματος μεταξύ μιας μορφωμένης ελίτ και της υπόλοιπης αμόρφωτης πλειοψηφίας...

Ο αυταρχικός έλεγχος πάνω στην Εκπαίδευση

Από την μία λοιπόν το καθεστώς ακολουθούσε μια πολιτική που ουσιαστικά δεν ευνοούσε την επαφή του κόσμου με την γενική παιδεία και την εκπαιδευτική διαδικασία στο εύρος της, από την άλλη έθετε την ίδια την εκπαιδευτική διαδικασία σε ασφυκτικό κλοιό.

Ένα ενδεικτικό μέτρο του αυταρχισμού και της πίεσης επί της εκπαίδευσης ήταν η αρθρόα παραγωγή νόμων, εγκυκλίων, διαταγών κλπ. Η Έλλη Αλεξίου θυμάται : «... *αναγκάστηκε το Υπουργείο να στείλει άλλη εγκύκλιο και να ακυρώσει την πρώτη. Σταμάτησε εντελώς ο Εθνικός ύμνος, καταργήθηκε η απογευματινή προσευχή κι απόμεινε μόνο η πρωινή. Έτσι γινότανε με όλα τα μέτρα που παίρνανε. Στέλνανε διαταγές πρόχειρες και αμελέτητες και σε λίγες μέρες στέλνανε άλλες και ακυρώνανε τις προηγούμενες...*»[353].

---

[352] Ένας χρόνος δημιουργικού μόχθου : Παιδεία, 4 Αυγούστου 1936 – 4 Αυγούστου 1937', έκδοσις Εθνικής Εταιρείας 1937, σελ. 40.
[353] Αλεξίου, ο.π., σελ. 53.

Επίσης, το καθεστώς αύξησε τις εκπαιδευτικές περιφέρειες της χώρας[354]. Αυτό σήμαινε πως κάθε περιφέρεια γινόταν μικρότερη, και άρα ευκολότερα ελέγξιμη : «*Κατά το λήξαν έτος ηυξήθησαν κατά τρεις αι Εκπαιδευτικαί περιφέρειαι της Μέσης Εκπαιδεύσεως ... Διά του μέτρου τούτου καθίσταται ήδη δυνατή και ευχερεστέρα η παρακολούθησις της λειτουργίας των σχολείων, η εποπτεία και ο έλεγχος του προσωπικού τούτων ως και η πληρεστέρα διοίκησις της εκπαιδεύσεως*»[355].

Συγχρόνως, υπήρχε ένα πλήθος φορέων και προσώπων που είχε ως έργο να ελέγχει την εκπαίδευση. Ήταν για παράδειγμα οι Επιθεωρητές, των οποίων ο αριθμός επίσης αύξανε διαρκώς[356]. Ή ο Νομάρχης, που παρά τον πολιτικό του ρόλο είχε ευρύτατες αρμοδιότητες σχετικές με την παιδεία στην περιφέρειά του[357].

Εκτός αυτών των προσώπων, οι φορείς ήταν τα (τοπικά) Εποπτικά Συμβούλια Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως, τα Ανώτερα Εποπτικά Συμβούλια Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως, τα (τοπικά) Εποπτικά Συμβούλια Μέσης Εκπαιδεύσεως και τα Ανώτερα Εποπτικά Συμβούλια Μέσης Εκπαιδεύσεως. Καθένας από αυτούς είχε ευρύτατες ελεγχτικές εξουσίες πάνω στην παιδεία και στους εκπιδευτικούς. Ενώ αρχικά κάθε τοπικό Συμβούλιο αντιστοιχούσε σε δύο εκπαιδευτικές περιφέρειες, από το 1939 το καθεστώς τοποθέτησε ένα Συμβούλιο σε κάθε περιφέρεια. Σε όλους τους φορείς που αναφέρθηκαν ήταν υποχρεωτικό να είναι μέλος τους και ένας ανώτερος αξιωματικός του στρατού.

Ο ανώτερος εκπαιδευτικός θεσμός που ήλεγχε όλους τους παραπάνω ήταν το Ανώτατον Συμβούλιον της Εκπαιδεύσεως (Α.Σ.Ε.). Αυτό είχε λόγο για τα πάντα : προγράμματα, βιβλία, διοικητικές πράξεις, διορισμούς, πειθαρχικές διώξεις ... Τα μέλη του Συμβουλίου, αν και ως το 1936 ήταν αιρετά, αργότερα έγιναν μόνιμα και διορισμένα[358].

Την πίεση δεν την ένιωσαν μόνο τα δημόσια σχολεία και οι κρατικοί λειτουργοί, αλλά και ο ιδιωτικός τομέας. Ας συνοψίσουμε τα μέτρα που έλαβε το καθεστώς για τον έλεγχο των ιδιωτικών σχολείων :

- απαγόρευση ίδρυσης νέων ιδιωτικών σχολών Μέσης εκπαίδευσης (Ιούλιος 1937)[359]

---

[354] Β.Δ. 5/12/1939 ('Περί κατανομής των σχολείων ...') · εφ. *Καθημερινή* 1/1/1940.

[355] 'Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά', Εκδοσις 4ης Αυγούστου αρ. 35, Υφυπουργείο Τύπου & Τουρισμού (Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως), 1940, τ. Γ΄, σελ. 190.

[356] Α.Ν. 252/1936 και 1977/1939.

[357] Αναλυτικά στην εφ. *Καθημερινή* 16/4/1938.

[358] Το βασικό πλαίσιο για τη διοίκηση της εκπαίδευσης τέθηκε με τον Α.Ν. 767/1937 (τροποποιήθηκε με τον 2180 του 1940). Δες επίσης τον Α.Ν. 42/1936 και την εφ. *Καθημερινή* 3/6/1939. Επίσης βλ. Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, 'Εκπαίδευση και πολιτική...', ο.π., σελ. 88 – 92.

[359] Α.Ν. 770/1937, αρ. 22.

- δυνατότητα ανάκλησης της άδειας λειτουργίας ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου ανά πάσα στιγμή, χωρίς γνωμοδότηση ή σύμφωνη γνώμη κανενός, μόνο «*κατά την απόλυτον κρίσιν*» του Υπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας (Αύγουστος 1937)[360]
- υποχρέωση των ιδιωτικών σχολείων να ακολουθούν επακριβώς το ωρολόγιο πρόγραμμα των δημοσίων (1938)[361]
- ίδρυση ειδικής Επιθεώρησης στο Υπουργείο Παιδείας για την παρακολούθηση της λειτουργίας των ιδιωτικών μορφωτικών ιδρυμάτων και αναβίωση της θέσης του Γεν. Επιθεωρητή Ιδιωτικής Εκπαιδεύσεως που είχε καταργηθεί (Ιούνιος 1939)[362]
- ίδρυση του 'Εποπτικού Συμβουλίου Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων' (1940), το οποίο μεταξύ άλλων είχε στις τάξεις του υποχρεωτικά τον Γεν. Επιθεωρητή Ιδιωτικής Εκπαιδεύσεως (συν έναν αξιωματικό, έναν εφέτη και έναν επιθεωρητή κρατικής Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως)[363].

Χειρότερα ήταν τα πράγματα για τις Νυχτερινές Σχολές που εθεωρούντο ως ιδρύματα στοιχειώδους εκπαίδευσης. Το 1931 είχε ανακοινωθεί πως περνάνε στην κρατική ευθύνη, αλλά το 1935 εγκαταλείφθηκαν πάλι από το κράτος [364]. Επί 4ης Αυγούστου οι Νυχτερινές Σχολές ενέγραφαν τους μαθητές τους στην Ε.Ο.Ν. και φρόντιζαν «*διά την μόρφωσιν και εθνικήν διαπαιδαγώγησιν των παιδιών*».[365] Και η ίδια η Ε.Ο.Ν. είχε τις δικές της Σχολές (περίπου 10 στα τέλη του '39) στις οποίες γινόταν «*εντατική εργασία Εθνικής Αγωγής*»[366]. Με τον Α.Ν. 2545 του 1940, η λειτουργία των Νυχτερινών Σχολών πέρασε υποχρεωτικά στα κρατικά χέρια ή στην αποκλειστική ευθύνη της Ε.Ο.Ν..

Ο Δάσκαλος ως όργανο προπαγάνδας

Τον καθεστωτικό αυταρχισμό τον βίωσαν τόσο οι μαθητές, όσο και οι δάσκαλοι των ελληνικών σχολείων.

Οποιαδήποτε επέμβαση στον εκπαιδευτικό μηχανισμό θα ήταν άχρηστη εάν δεν συνεργαζόταν ο εκπαιδευτικός. Αυτός ουσιαστικά ήταν ο

---

[360] Α.Ν. 818//1937, αρ. 1.
[361] Α.Ν. 1216/1938.
[362] εφ. *Καθημερινή* 3/6/1939.
[363] Α.Ν. 2180/1940, αρ. 43.
[364] Αθανάσιος Μιχελής, 'Εκπαίδευση και κοινωνικές ανισότητες : η περίπτωση της Φθιώτιδας 1930-1980', Αθήνα 2000, σελ. 79.
[365] εφ. *Καθημερινή* 18/10/1939. Από επίσκεψη του Μεταξά στις Νυχτερινές Σχολές της Ν. Φιλαδέλφειας και την ομιλία του διευθυντή τους Θ. Πεταλά.
[366] περ. *Νεολαία* 4/8/1939, σελ. 1413.

μεσολαβητής ανάμεσα στο καθεστώς και τα παιδιά. Η στάση των δασκάλων ήταν ένας παράγοντας απρόβλεπτος και δύσκολα ελέγξιμος. Η παραμονή τόσων πολλών εκπαιδευτικών για τόσες ώρες μέσα στην τάξη ήταν αδύνατο να βρίσκεται υπό συνεχή παρακολούθηση. Προέκυπτε λοιπόν το εμπόδιο της διδασκαλικής συμπεριφοράς.

Συνήθως οι λύσεις για το ξεπέρασμα ενός εμποδίου είναι η παράκαμψή του ή η κατά μέτωπο αντιμετώπιση. Το καθεστώς συνδύασε και τις δύο λύσεις. Παρέκαμψε το πρόβλημα ιδρύοντας την Ε.Ο.Ν., αν και τελικά και εκεί ο δάσκαλος είχε τον ρόλο του, μη υπάρχουσης εναλλακτικής. Ταυτόχρονα το αντιμετώπισε ασκώντας ασφυκτική πίεση στον εκπαιδευτικό μέσω των επιθεωρητών και των θεσμικών οργάνων ελέγχου.

Ο ρόλος που απέδιδε η 4η Αυγούστου στο δάσκαλο ήταν πέρα από παιδαγωγικός και καθαρά πολιτικός. «*Οι διδάσκαλοι*», υποστήριζαν, «*είναι οι απόστολοι προς τον λαόν της υπαίθρου της Εθνοσωτηρίου μεταβολής της 4ης Αυγούστου*»[367].

Τα πράγματα όμως δεν ήταν ακριβώς έτσι. Η πιθανότητα να έχουν οι ίδιοι οι δάσκαλοι αντιρρήσεις για τον ρόλο που τους απέδιδε το καθεστώς ήταν υπαρκτή · άλλωστε ο συγκεκριμένος κλάδος είχε ήδη πίσω του μια παράδοση κοινωνικών και πολιτικών αγώνων[368]. Γι' αυτό και σε μια εισήγηση περί προπαγάνδας, της οποίας ο συντάκτης αντιλαμβάνεται πλήρως την σπουδαιότητα που μπορεί να έχει ο εκπαιδευτικός σε μια γενικότερη διαφωτιστική προσπάθεια, προτείνονται μέτρα για να αντιμετωπισθεί η πιθανή αντίδραση του διδασκαλικού κόσμου :

> «Ανάγκη λοιπόν να ευρύνωμεν την έρευναν ημών γύρω από το κεφάλαιον της ιδεολογικής διαφωτίσεως και ... ιδία του Έλληνος διδασκάλου [υπογρ. στο πρωτότυπο] ως Εθνικού προπαγανδιστού ...
>
> Εάν λοιπόν θέλωμεν το έργον της σημερινής καταστάσεως να προκόψη, εάν θέλωμεν την Ελλάδα και την Νεολαίαν της να αναβαπτισθούν ψυχικώς, πρέπει να κάμωμεν συμμάχους εις το έργον μας και κήρυκας ενθουσιώθεις αυτούς τους Έλληνας διδασκάλους, αφ' ου προηγουμένως εκκαθαρίσωμεν τον κλάδον από τους ανίκανους και από τα ζιζάνια ...»[369].

Στην πολιτική της εκκαθάρισης του εκπαιδευτικού κόσμου από τα ανεπιθύμητα στοιχεία συνηγορούσε και ο ευαίσθητος χαρακτήρας που έχει η παιδεία σαν χώρος. Αν και για μια δικτατορία είναι σημαντικό να ελέγχει όλους τους χώρους, ειδικά η νεολαία είναι σημαντικότερη για πολλούς λόγους : για τον χαρακτήρα που υποτιθέμενα έχει ο έλεγχος της νεολαίας ως εγγύηση για τη διαιώνιση μιας κατάστασης, για την γονική προσοχή στα παιδιά που δεν μπορεί να παραβλεφτεί από καμιά πολιτική εξουσία, για την σημασία που αποδίδει η κοινωνία γενικότερα στην μόρφωση των παιδιών

---

[367] 'Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως ...', ο.π., τ. Β΄, σελ. 325.
[368] Γιάννης Κατσαντώνης, 'Η Αριστερή Παράταξη των δασκάλων στο Μεσοπόλεμο', Αθήνα 1998.
[369] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 018, σελ. 3-4.

της. Γι' αυτό και η απομάκρυνση από τον εκπαιδευτικό κλάδο των αντιθετικών προς τη δικτατορία στοιχείων ήταν απολύτως επιβεβλημένη, σύμφωνα και με τον Μανιαδάκη :

« ... το ζήτημα αν οι δηλώσαντες μετάνοια κομμουνισταί πρέπει να διορίζονται εις δημοσίας θέσεις ... εξετάζ[ε]ται και κρίν[ε]ται παρ' ημών. Η σκοπιμότης και το δίκαιον επιβάλλει όπως εφ' όσον δεχόμεθα ως ειλικρινήν την μετάνοιαν παράσχομεν εις τον μετανοούντα τα μέσα να αντιμετωπίση τας ανάγκας της ζωής ... αλλά τον μετανοήσαντα κομμουνιστήν δεν πρόκειται να τον βοηθήσωμεν να εισέλθη εις θέσεις κρατικάς τοιαύτας, διά τας οποίας απαιτείται παρελθόν απολύτου νομιμότητας και αφοσιώσεως εις τας εθνικάς αρχάς ... Δεν πρόκειται λχ να επιτρέψωμεν την εισαγωγή τούτου εις ... τον εκπαιδευτικόν κλάδον...»[370]

Η πολιτική της δίωξης δεν ήταν απλή ρητορεία, αν κρίνουμε από τις συνεχείς διώξεις και εξαρθρώσεις παράνομων, αντικαθεστωτικών εκπαιδευτικών οργανώσεων[371]. Τόσο αυτές οι διώξεις όσο και διάφορες άλλες πηγές συνηγορούν στο ότι οι εκπαιδευτικοί δεν είχαν ακριβώς την στάση που ήθελε το καθεστώς, χωρίς όμως να φτάσουν ποτέ και στο επίπεδο της μαζικής αντίστασης και ανυπακοής. Οι μαρτυρίες μαθητών της εποχής (σε όποιο σημείο του ιδεολογικού φάσματος κι αν ανήκαν μετέπειτα) μιλούν κυρίως για δασκάλους που συνήθως έκαναν το έργο που τους επιβαλλόταν (Ε.Ο.Ν., προπαγανδιστικές εκδηλώσεις) χωρίς κανέναν ενθουσιασμό και όρεξη : μάλλον με δυσφορία [372].

Η σχολική διδασκαλία : εκπαιδευτικά μέσα και ωρολόγιο πρόγραμμα

Η σχέση που είχε αναπτύξει η 4η Αυγούστου με την τεχνολογία ως μέσου ψυχαγωγίας και κυρίως προπαγάνδας, δεν περιορίσθηκε στην Ε.Ο.Ν. και το Υφυπουργείο Τύπου. Εκτός των παραδοσιακών μέσων διδασκαλίας (βιβλία), τα σχολεία είχαν εισαγάγει την περίοδο που εξετάζουμε και τον

---

[370] Ε.Δ.Ι.Α., από Αρχείο Περ. Ροδάκη, 'Η προς δίωξιν του κομμουνισμού Πολιτική του Κράτους', σελ. 17 (εγκύκλιος Μανιαδάκη). Η Έκθεση αυτή, που αναφέρει πλήθος λεπτομερειών για τη δράση της Ασφάλειας και του ΚΚΕ από τα χρόνια της δικτατορίας, έχει ασαφή προέλευση αλλά είναι σίγουρα γραμμένη από κάποιο υψηλό στέλεχος της Αστυνομίας που γνώριζε μοναδικές λεπτομέρειες. Ο κ. Ροδάκης, απ' τον οποίον προήλθε το συγκεκριμένο υλικό, υποστηρίζει ότι είναι γραμμένο από κάποιον πράκτορα της Ασφάλειας τον οποίο και κατονόμασε. Στο εξής η έκθεση αυτή θα αποκαλείται *Έκθεση Β'*, ενώ το πρώτο μέρος της το οποίο αποτελεί ξεχωριστή ενότητα θα αποκαλείται *Έκθεση Α'*. Η Έκθεση Α΄ φαίνεται να είναι γραμμένη τα χρόνια της δικτατορίας, ίσως κάπου στα τέλη του '39, αρχές 1940. Η Έκθεση Β΄ αντίθετα, είναι μάλλον μεταγενέστερη. Η ομοιότητα της Εκθ. Β΄ με το περιεχόμενο της εφημερίδας 'Εθνικός Κήρυξ' του 1949, που αναφέρεται στο 'Μυστικό Αρχείο' του Μανιαδάκη, συνηγορεί στην παρατήρηση πως συντάκτης της Εκθ. Β΄ ίσως είναι κάποιος από τους συγγραφείς του αφιερώματος του Εθνικού Κήρυκα. Δηλαδή ένας από τους Νικ. Χαραλαμπίδη, Αναστ. Χατζηαναστασίου, στρατηγό Αγγελέτο, όλοι τους υψηλόβαθμα στελέχη της Αστυνομίας τη μεταξική περίοδο.

[371] Εκτεταμένα ρεπορτάζ στην εφ. *Καθημερινή* 4/6/1938, 9/7/1938. Για την ιστορία μιας παράνομης διδασκαλικής οργάνωσης στην Μυτιλήνη βλ.: Απόστολος Ε. Αποστόλου, 'Μνήμες', Αθήνα 1985, σελ. 86.

[372] Συνέντευξη κα Κούλα Φαφούτη · Συνέντευξη κ. Γιώργος Αγγελής · Γιάννης Βούλτεψης, 'Πρόκληση', β΄ εκδ., Αθήνα 2000, σελ. 34 · Έλλη Αλεξίου, ο.π., σελ. 52-53.

'μορφωτικό κινηματογράφο'. Αυτός είχε θεσπιστεί ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1935 με Νομοθετικό Διάταγμα, δεν είχαν γίνει όμως και πολλά από τις προηγούμενες κυβερνήσεις αφού γρήγορα ήρθε η δικτατορία. Το καθεστώς, έχοντας έτοιμο το νομοθετικό πλαίσιο, έπρεπε να προμηθευτεί ταινίες και μηχανήματα. Έως το 1939 το Υπουργείο Παιδείας είχε αγοράσει 100 μηχανές προβολής και 20 γεννήτριες. Για τις ταινίες το Υπουργείο επέλεγε την λύση της απόκτησής τους μέσω διαγωνισμών προς τους ενδιαφερόμενους οργανισμούς που μπορούσαν να τις προμηθεύσουν. Μερικές από αυτές σίγουρα είχαν καθαρά προπαγανδιστικό περιεχόμενο, αφού το Νοέμβριο του 1938 ο 'Μορφωτικός Κινηματογράφος' προμηθεύτηκε ταινίες όπως την εορταστική της 25ης Μαρτίου και την επετειακή της 4ης Αυγούστου[373].

Από τα μέσα του 1940, το Υπουργείο θέλησε να κάνει ένα βήμα παραπάνω ιδρύοντας εργαστήριο λήψης κινηματογραφικών ταινιών και δημιουργώντας Επιτροπές για την συγγραφή τους[374].

Ο άλλος συνήθης πόλος της προπαγανδιστικής, τεχνολογικής προσπάθειας του καθεστώτος, το ραδιόφωνο, συγκέντρωνε επίσης το ενδιαφέρον του Υπουργείου Παιδείας. Εδώ όμως τα βήματα έγιναν πιο αργά. Οι εφημερίδες ανακοίνωσαν στις αρχές Οκτωβρίου του '40 πως το Υπουργείο θα μοιράσει στα σχολεία 300 ραδιόφωνα και πως μόλις ολοκληρωθεί η διανομή, ο Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών θα εγκαινιάσει ειδική ώρα στο πρόγραμμά του για τους μαθητές[375]. Η χρονική στιγμή της δημοσίευσης (7 Οκτωβρίου 1940) δείχνει πως τελικά, λόγω του πολέμου που ξέσπασε τρεις εβδομάδες μετά, δεν πραγματοποιήθηκε τίποτα από αυτά τα σχέδια.

~.~.~.~.~.~.~

Το βιβλίο φυσικά, ήταν ακόμα το βασικότερο μέσο διδασκαλίας.

Το 1937 ιδρύεται ο Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (Ο.Ε.Σ.Β.)[376]. Βασικός σκοπός του ήταν η έκδοση διδακτικών βιβλίων για τα σχολεία, μολονότι είχε και ένα σωρό άλλες αρμοδιότητες. Βρισκόταν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας και περισσότερο του Α.Σ.Ε. που είχε ένα μέλος του στο διοικητικό Συμβούλιο του Ο.Ε.Σ.Β. και είχε το προνόμιο να προτείνει στο νεοσύστατο οργανισμό την έκδοση των βιβλίων[377].

---

[373] εφ. *Καθημερινή* 14/11/1938.

[374] Πληροφορίες για τον σχολικό κινηματογράφο στον Α.Ν. 2338/1940. Επίσης, εφ. *Καθημερινή* 7/10/1938, 7/11/1938, 30/7/1939, 14/8/1940, 7/10/1940.

[375] εφ. *Καθημερινή* 7/10/1940.

[376] Για την ίδρυση του Οργανισμού δες Αχιλ. Γ. Καψάλης – Δημ. Φ. Χαραλάμπους, 'Σχολικά εγχειρίδια : θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική', Αθήνα 1995, σελ. 82-88. Επίσης : Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, 'Εκπαίδευση και πολιτική...', ο.π., σελ. 118 – 126.

[377] Α.Ν. 952/1937 ('Περί ιδρύσεως οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κλπ βιβλίων').

Υπό αυτές της συνθήκες λειτουργίας και περιορισμένης αυτονομίας, θα ήταν φυσικό να αναμένουμε σημαντικές αλλαγές στο περιεχόμενο των βιβλίων, σύμφωνα με τις άνωθεν επιταγές. Τις προθέσεις και τα έργα του 'Νέου Κράτους' συνόψιζε το ενημερωτικό λεύκωμα του Υφυπ. Τύπου για τα θέματα της παιδείας :

«Εισήγαγεν [η κυβέρνηση] εις τα δημοτικά σχολεία τα νέα αναγνωστικά του Κράτους, τα οποία αντικατέστησαν παλαιότερα εγκεκριμένα προ της 4ης Αυγούστου 1936 ... ούτως ώστε ν' ανταπωκρίνονται πλήρως, κατά τε το πνεύμα και το περιεχόμενον του Νέου Εθνικού Κράτους. Συγκεκριμένως διέπει τα νέα αναγνωστικά βιβλία ... χριστιανική εθνική πνοή και παλμός, εξαίρωνται δε εις αυτά υπό μορφήν λογοτεχνικήν αι διδακτικώτεραι σελίδες της μακράς Εθνικής μας ζωής και Ιστορίας. Παραλλήλως καλλιεργείται δια καταλλήλων αναγνωσμάτων ... η πίστις και αφοσίωσις εις το Εθνικόν Κράτος, εις την εκάστοτε κοσμική δύναμιν ... εμπνέεται δε το σέβας και η μετ' αγάπης πειθαρχία εις τους Εθνικούς μας Ηγέτας. Εικονίζεται περαιτέρω – κατά τρόπον κινούντα εις δράσιν – η ζωή της νέας γενεάς και το δυνατόν της συμμετοχής ... όπως ερρύθμισε την συμμετοχήν ταύτην η Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας...

Ανάλογος φροντίς ελήφθη και διά τα διδακτικά βιβλία του Γυμνασίου...»[378].

Η αλήθεια είναι πως οι γραμμές αυτές αντικατοπτρίζουν ως ένα βαθμό τις προθέσεις, και όχι τα έργα της κυβέρνησης. Επιθυμία βέβαια του καθεστώτος θα ήταν η αντικατάσταση ενός μεγάλου ποσοστού ή και του συνόλου των βιβλίων σύμφωνα με τα ιδανικά της 4ης Αυγούστου. Πράγματι, τέτοιες κινήσεις για συγγραφή νέων βιβλίων έγιναν μέσω αναθέσεων, διαγωνισμών και προκηρύξεων[379]. Αλλά ο νέος Οργανισμός δεν είχε ασφαλώς ούτε την οικονομική ούτε την πρακτική ευχέρεια να αντικαταστήσει αμέσως το σύνολο των σχολικών βιβλίων κατά το ύφος που θα τα επιθυμούσε το καθεστώς.

Γι' αυτό και η λύση που επιλέχτηκε ήταν η ανατύπωση παλαιών βιβλίων με προσθήκες και άλλες επεμβάσεις. Ήδη από το 1936 είχαν ξεπεραστεί τα όποια νομικά κωλύματα με την δημοσίευση σχετικού νόμου που ανέφερε ότι «*κατά την ανατύπωσιν των εγκεκριμένων διδακτικών βιβλίων εις νέας εκδόσεις δύνανται να επιφέρωνται εις αυτά μεταβολαί υπό των συγγραφέων των μετ' απόφασιν της Ολομελείας του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και έγκρισιν του Υπουργείου ..*»[380].

Τελικά, τα 'νέα αναγνωστικά' που περιέγραψε το κείμενο δεν ήταν τόσο νέα. Ήταν τα παλιά με τη διαφορά ότι είχαν προσθήκες προπαγανδιστικού περιεχομένου και νέο εξώφυλλο. Για παράδειγμα, το σύνολο των νέων αναγνωστικών του Δημοτικού ήταν ίδια με τα παλιά με τη διαφορά της προσθήκης εξωφύλλων που απεικόνιζαν ένστολα μέλη της Ε.Ο.Ν. και με την

---

[378] 'Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως ...', ο.π., τ. Γ΄, σελ. 196.

[379] εφ. *Καθημερινή* 14/7/1938, 14/11/1938.

[380] Α.Ν. 40/1936 (31/8/1936). Δες επίσης Καψάλης / Χαραλάμπους, ο.π., σελ. 82-84.

πρόσθεση κειμένων που είχαν τίτλους όπως «*Ο Μικρός Φαλαγγίτης*», «*4η Αυγούστου*», «*Ο Δωδεκάλογος των νέων της Ε.Ο.Ν.*» κλπ[381].

Δεν ήταν μόνο τα αναγνωστικά ή τα μαθήματα 'ελληνικών' στις μικρές τάξεις που περιείχαν ένα έντονο ιδεολογικό στοιχείο. Προσφορότερα από αυτή την άποψη ήταν τα μαθήματα που περιείχαν ήδη πολιτικοϊστορικές αναφορές και ενσωμάτωναν έτσι πληρέστερα τον προπαγανδιστικό ιδεολογικό λόγο του καθεστώτος. Ειδικά τα βιβλία Ιστορίας ήταν ιδανικοί υποδοχείς και πομποί προπαγανδιστικού λόγου[382]. Άλλωστε το σύστημα της προπαγάνδας μέσω των σχολικών βιβλίων Ιστορίας δεν ήταν πρωτότυπη ιδέα[383]. Μια μεταγενέστερη προσθήκη σε ένα παλαιότερο βιβλίο Ιστορίας της έκτης Δημοτικού (μάλλον για τη Β΄ γυμνασίου με το νέο σύστημα), παρουσίαζε ως εξής την άνοδο και την επικράτηση του Μεταξά :

> « ... Οι αρχηγοί των κομμάτων, αντί να ενωθώσι και διοικήσουν τον τόπον, ήριζον μεταξύ των και διεπληκτίζοντο διά των εφημερίδων ... Οι κομμουνισταί επωφελούμενοι των ανωμαλιών τούτων απεθρασύνθησαν και απροκαλύπτως εβυσσοδόμουν κατά του Κράτους και της θρησκείας.
>
> Εν τω μεταξύ απέθανεν αιφνιδίως ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής και ο βασιλεύς ανέθεσεν εις τον τότε υπουργόν των Στρατιωτικών Ιωάννην Μεταξάν τον σχηματισμό Κυβερνήσεως. Η συνεννόησις των κομμάτων καθίστατο επί μάλλον και μάλλον αδύνατος και αι ενέργειαι των κομμουνιστών επί μάλλον και μάλλον εντονώτεραι. Εκ των πολιτών άλλοι αλληλοετρώγοντο φανατιζόμενοι από τας εφημερίδας και άλλοι ελεεινολόγουν την κατάστασιν.
>
> Τα πράγματα έφθασαν εις το απροχώρητον. Ο τόπος εκινδύνευσε να περιπέση εις αναρχίαν και εμφύλιον σπαραγμόν ... Τότε, την 4η Αυγούστου 1936 ο πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς, εν συνεννοήσει μετά του βασιλέως, ανέστειλεν την λειτουργίαν του Συντάγματος, κατήργησεν την βουλήν και διέλυσε τα κόμματα. Από της ημέρας εκείνης επεβλήθη το κράτος του Νόμου. Οι πολίται ησθάνθησαν υπεράνω αυτών το Κράτος έτοιμον να προστατεύση αδικουμένους, αλλά έτοιμον να τους ελέγξη και τιμωρήση αδικούντας. Τάξις και πειθαρχία επεκράτησεν αμέσως εις όλας τας υπηρεσίας του Κράτους, εις όλας τας τάξεις των πολιτών, εις όλα τα επαγγέλματα [ακολουθεί αναφορά στο έργο της 4ης Αυγούστου]...»[384]

Ένα άλλο αξιόλογο σημείο στο ίδιο βιβλίο είναι πως στην περιγραφή της περιόδου από την αρχή του 20ου αιώνα μέχρι την 4η Αυγούστου δεν αναφέρεται κουβέντα για τον Βενιζέλο. Η επέκταση του ελληνικού κράτους αποδίδεται στον Κωνσταντίνο, η ελληνοτουρκική φιλία εξαντλείται στο Σύμφωνο του 1934.

---

[381] Καψάλης / Χαραλάμπους, ο.π., σελ. 86.

[382] «... το σχολείον επιδρά και επί του χαρακτήρος του παιδιού δια των διδασκαλιών τας οποίας του κάμνουν οι δασκάλοι του, κυρίως διά των διδασκαλιών της Ιστορίας, διά των παραδειγμάτων τα οποία φέρει η ιστορία, μεγάλων πράξεων ανδρών κλπ... ». Ι. Μεταξάς, 'Λόγοι...', ο.π., τ. Β΄, σελ. 165.
Δες επίσης : Χρυσάνθη Δ. Αυλάμη, 'Η χρήση της Ιστορίας από τους θεωρητικούς της 4ης Αυγούστου', στο περ. *Ίστωρ*, τ. 2, Σεπτ. 1990.

[383] Marc Ferro, 'Πώς αφηγούνται την Ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο', Αθήνα 2001.

[384] Εγχειρίδιο Ιστορίας ΣΤ΄ Δημοτικού : *Πάνος Δ. Παναγόπουλος*, 'Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος', β΄ εκδ., Αθήνα 1937,σελ. 164-165.

Σε άλλο βιβλίο Ιστορίας, με την ευκαιρία εξιστόρησης της εμφάνισης του κομμουνισμού στην ευρωπαϊκή ιστορία, παρατίθεται και μια κριτική στις θεωρητικές θέσεις του μαρξισμού :

« ... οι Γερμανοί σοσιαλισταί Κ. Μαρξ και Φ. Έγγελς εκήρυξαν τον πόλεμον ... μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ... Σήμερον επικρατούν εντελώς διαφορετικαί αντιλήψεις ... Η κοινωνική ανισότης η οποία φαινομενικώς διαιρεί τους ανθρώπους εις τάξεις, είναι κατάστασις φυσική, η δε ιδιοκτησία δεν είναι κλοπή του κοινού πλούτου, αλλά αποτέλεσμα επιμελείας, εργατικότητος και συνετής διαχειρίσεως των απολαυών. Η οικονομική ανισότης είναι στοιχείον προόδου καθόσον κεντρίζει την άμιλλαν ... Αι ιδέαι και αι ηθικαί αρχαί τας οποίας τόσον επολέμησεν ο κομμουνισμός είναι τα ακλόνητα στηρίγματα της οικογενείας, της κοινωνίας, της πολιτείας.

Ο κομμουνισμός είναι μέγας κίνδυνος κατά της κρατούσης τάξεως, επικίνδυνος εχθρός...»[385].

~.~.~.~.~.~.~

Η Ιστορία δεν είχε πάντως ιδιαίτερα έντονη παρουσία στο ωρολόγιο πρόγραμμα – μάλλον μια 'μέση' που κυμαινόταν κοντά στις 2 ώρες την εβδομάδα όπως τα περισσότερα μαθήματα. Στις οδηγίες όμως για τη διδασκαλία της στην τάξη, μπορούσε να φανεί η συγκαλλυμένη αλλά και υπαρκτή πρόθεση να στραφεί το μάθημα προς βολικές για το καθεστώς κατευθύνσεις : «*Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας και του πολιτισμού αυτής από των ηρωικών χρόνων μέχρι των Μηδικών πολέμων γενομένη διά της παραστατικής εικονίσεως του βίου και της δράσεως επιφανών αυτής ανδρών, οι οποίοι συνεκέντρωσαν περί εαυτούς την όλην ζωήν της πατρίδος*» [οι συνειρμοί για τον Μεταξά είναι άμεσοι] ή «*Η από της Ελληνικής επαναστάσεως του 1821 Ιστορία της Ελλάδος και της Ευρώπης ... Η ιστορική θέσις και αποστολή της σημερινής Ελλάδος*»[386].

Μια ματιά πάντως στα προγράμματα, που δημοσιεύονταν με την μορφή Διαταγμάτων στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, δείχνει πως, παρά τις εξαγγελίες περί πρακτικής στροφής της εκπαίδευσης, κυριαρχούν ακόμα τα μαθήματα 'κλασικής' κατεύθυνσης. Στην ουσία ο Μεταξάς δεν άλλαξε πολλά από το πρόγραμμα που είχε καθιερωθεί το 1935 από τον τότε Υπουργό Παιδείας Τουρκοβασίλη[387]. Άλλωστε, το πρόγραμμα διδασκαλίας δεν ήταν ο μόνος τρόπος για να διαδοθεί στη νεολαία το νέο πνεύμα που χαρακτήριζε την 4η Αυγούστου. Εκτός του προγράμματος είχαν ληφθεί και πρόσθετα μέτρα που ήταν χαρακτηριστικά αυτού του πνεύματος, όπως ο

---

[385] Θεοδωρίδου – Λαζάρου, 'Ιστορία Νέων Χρόνων', Αθήνα 1938 (η πρώτη έκδοση στα σχολεία από το 1930-1931).

[386] Βασ. Διατάγματα 22/10/1937 ('Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος ...') και 9/11/1939 ('Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος ...').

[387] Νούτσος, ο.π., σελ. 258, 265.

υποχρεωτικός εκκλησιασμός, οι σχολικές τελετές (γιορτές, επάρσεις σημαίας...), η απαγόρευση της μεικτής φοίτησης όπου ήταν δυνατό κλπ.

Τελικά οι σημαντικότερες επεμβάσεις που έγιναν στο πρόγραμμα που παρέλαβε η κυβέρνηση Μεταξά ήταν η αναβάθμιση της Γυμναστικής σε πρωτεύον μάθημα (στην Ιταλία και την Γερμανία είχαν γίνει ανάλογες κινήσεις που αύξησαν το χρόνο διδασκαλίας της γυμναστικής στο 15 % της συνολικής σχολικής απασχόλησης [388]) και η εισαγωγή της 'Εθνικής και Κοινωνικής Αγωγής' που , όπως είδαμε, ήταν ουσιαστικά μάθημα της Ε.Ο.Ν. εμβόλιμο στο σχολικό πρόγραμμα. Το ίδιο μάθημα είχε επίσης εισαχθεί στην Γυμναστική Ακαδημία και στη λεγόμενη Ειδική Εκπαίδευση (εμπορικές και ιερατικές σχολές, σχολές κοινωνικής πρόνοιας κλπ)[389]. Στα πρώτα σχολικά προγράμματα ή στα προγράμματα σχολών Ειδικής Εκπαίδευσης συναντάται με διάφορα άλλα ονόματα όπως 'Πολιτική Αγωγή', 'Εθνοκοινωνική Αγωγή', 'Αγωγή του Πολίτου'... Το περιεχόμενο του μαθήματος παρουσιάζεται στον ΠΙΝΑΚΑ 5.

[388] Philip Morgan, 'Italian Fascism ...', ο.π., σελ. 110. Επίσης : Payne, ο.π., σελ. 278, 315-316.
[389] Β.Δ. 8/1/1938 ('Περί αναλυτικού και ωρολογίου...'), Β.Δ. 31/7/1940 ('Περί των μαθημάτων άτινα...'). Α.Ν. 2553/1940.

ΠΙΝΑΚΑΣ

«ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΘΝΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ»[390]

Α. ΓΕΝΕΣΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
α) Κοινωνική εξέλιξις της ανθρωπότητος
β) Ανθρώπινη κοινωνία
γ) Ηθική
δ) Δίκαιον

Β. ΕΘΝΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ
α) Πατρίς
β) Έθνος
γ) Σημαία
δ) Εθνικός Ύμνος
ε) Ύμνος 4ης Αυγούστου
στ)Ύμνος της Νεολαίας
ζ) Εθνική Εορτή 25ης Μαρτίου
η)Εθνική Εορτή 4ης Αυγούστου
θ)Εθνικόν έμβλημα
ι)Στέμμα
ια) Περί της βασιλικής μας οικογένειας και ιδιαιτέρως περί της Α.Μ. του Βασιλέως Γεωργίου Β΄.

Γ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ
α) Ιστορία ελληνικής πολιτείας
β) Ιστορία των Ελληνικών πολιτευμάτων
γ) Εξουσίαι της πολιτείας
δ) Όργανα των εξουσιών

Δ. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
α) Διοικητικά συστήματα
β) Κοινότης
γ) Δήμος
δ) Νομός
ε) Γενική Διοίκησις

Ε. ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΑΠΟΣΚΟΠΟΥΝΤΕΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΝ ΑΡΜΟΝΙΚΗΝ ΣΥΜΒΙΩΣΙΝ
α) Εκκλησίαι
β) Εκπαίδευσις
γ) Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας
δ) Η προσωπικότης του Αρχηγού της Εθνικής Κυβερνήσεως
ε) Εθνικαί υπηρεσίαι ας προσέφερε και προσφέρει η Εθνική Κυβέρνησις μετά την 4ην Αυγούστου προς την Πατρίδα μας και ιδίως προς τας εργαζομένας τάξεις

---

[390] Το Πρόγραμμα, που είναι εγκεκριμένο από το Γρ. ΙΙΙ της Ε.Ο.Ν., δε φέρει κάποια ένδειξη που να γνωστοποιεί επιπλέον στοιχεία, όπως το είδος του σχολείου για το οποίο προοριζόταν (αστικό ; γυμνάσιο ; δημοτικό ; αρρένων ; θηλέων ;).

ΣΤ. ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ
α) Στρατός Ξηράς
β)Στρατός Θαλάσσης
γ)Στρατός Αέρος
δ)Αστυνομία

Ζ. ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΟΥ
α) Καθήκοντα του ανθρώπου
β) Καθήκοντα του πολίτου
1) Φιλοπατρία
2) Πειθαρχία και υποταγή εις τους νόμους
3) Σεβασμός των αρχαίων μνημείων
4) Εκπαιδευτική υποχρέωσις
5) Στρατιωτική υποχρέωσις
6) Εργασία
7) Φορολογική υποχρέωσις

Η. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
α) Παραγωγή και διανομή του πλούτου
1) Φύσις
2) Εργασία
3) Κεφάλαιον
4) Επιχειρηματίας
5) Εθνική Οικονομία
β) Συνεργασία
1) Εταιρείαι
2) Συνεταιρισμοί
γ) Αυτόνομοι οργανισμοί
δ) Επαγγελματικά σωματεία

Θ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΝΟΙΑ
α) Συνεργασία εργοδοτών και εργατών
β) Φειδώ και αποταμίευσις
γ) Επαγγελματικοί κίνδυνοι
δ) Διαιτησία του Κράτους
ε) Κοινωνικαί Ασφαλίσεις
ζ) Φιλανθρωπικά ιδρύματα και Συσσίτια

Ι. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΕΛΑΤΤΩΜΑΤΑ
α) Ελαττώματα γενικώς και συνέπειαι αυτών
β) Αλκοολισμός
γ) Τυχερά παίγνια
δ) Ασωτία
ε) Σκαιότης - θυμός

Πηγή : Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Αποστολόπουλου.

ii) Ανώτατη Εκπαίδευση

Σύμφωνα με την κατάταξη που υπάρχει στις εκπαιδευτικές στατιστικές της Ε.Σ.Υ.Ε., ιδρύματα Ανώτατης Εκπαίδευσης εκείνα τα χρόνια θεωρούνταν το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Ε.Μ.Π.), η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή, η Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (Α.Σ.Ο.Ε.Ε.), η Σχολή Καλών Τεχνών και η Πάντειος[391].

Από την στιγμή που ανήλθε το καθεστώς στην εξουσία, η αυτονομία των ιδρυμάτων αυτών επλήχθη σοβαρά. Αποκαλυπτική είναι η συνεδρίαση της συγκλήτου του Πανεπιστημίου Αθηνών την 29η Σεπτεμβρίου του 1936, όταν ο πρύτανης μετέφερε προφορικά στο σώμα τις απόψεις που του διεμήνυσε ο Υπουργός Παιδείας :

> «Κατά τας αντιλήψεις της Κυβέρνησης οσονδήποτε και αν αναγνωρίζεται η ελευθερία της Επιστήμης ... , προκειμένου όμως περί κρατικού ιδρύματος όπως το Πανεπιστήμιον δεν είναι δυνατόν η ελευθερία αυτή να εμφανίζεται ως αντιτιθεμένη προς τους υπό του Κράτους επιδιωκομένους σκοπούς, ως δύναται τούτο να συμβεί ως προς την ελευθέραν την εξωπανεπιστημιακήν επιστήμην. Οι δε σκοποί τους οποίους επιδιώκει το Κράτος ημών είναι η εξυπηρέτησις των εθνικών ημών ιδανικών διά της τονώσεως της αγάπης προς την πατρίδα, της ενισχύσεως της θρησκευτικής πίστεως και της αφοσιώσεως προς τον θεσμόν της οικογενείας ... Εκτός των αρχών τούτων περιλαμβάνεται και η ανάγκη της προστασίας και της ενισχύσεως του αστικού και κοινωνικού καθεστώτος. Τούτων ούτως εχόντων, η πολιτεία ζητεί παρά του Πανεπιστημίου όπως αποδίδη εις αυτήν επιστήμονας χρησίμους εις την Ελληνικήν πατρίδα και κοινωνία...»[392]

Η παρεμβατική αυτή αντίληψη συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας και αφορούσε θέματα που ξεκινούσαν από τον κανονισμό του Πανεπιστημίου και έφταναν σε πιο 'επιστημονικά' ζητήματα όπως η ύλη και το πρόγραμμα σπουδών.

Μέχρι το 1940 όσες ανώτατες σχολές δεν είχαν υπαχθεί στο Υπουργείο Παιδείας εντάχθηκαν υποχρεωτικά στην αρμοδιότητα του με τη δημοσίευση αναγκαστικών νόμων[393]. Την ίδια στιγμή ο Κυβερνητικός Επίτροπος ήταν το 'μάτι' της κυβέρνησης στα ιδρύματα, ο άνθρωπος του καθεστώτος που ήλεγχε τα πάντα. Ο Κυβερνητικός Επίτροπος, όχι απαραίτητα άτομο με επιστημονική ιδιότητα, λογοδοτούσε κατευθείαν στην κυβέρνηση (στην Σχολή Καλών Τεχνών Επίτροπος ήταν ο Διευθυντής Καλών Τεχνών του

---

[391] Ε.Σ.Υ.Ε. (Γ.Σ.Υ.Ε.), 'Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος', 1938, σελ. 352.
[392] Ι.Α.Π.Α., Πρακτικά Συγκλήτου 1936, 1η Συνεδρία (29/9), σελ. 6-7.

[393] 1622/1939, 2334/1940. Αφορούσαν την Α.Σ.Ο.Ε.Ε. και το Ε.Μ.Π. που έως τότε ήταν υπό την επίβλεψη άλλων υπουργείων.

Υπουργείου Παιδείας[394], για να δώσουμε ένα απλό παράδειγμα του βαθμού διείσδυσης της πολιτικής εξουσίας στην ακαδημαϊκή κοινότητα).

~.~.~.~.~.~.~

Αυτή ήταν μία κατάσταση που ασφαλώς είχε δυσαρεστήσει μερίδα καθηγητών. Η δυσαρέσκειά τους αποτυπώνεται στα πρακτικά μιας άλλης συνεδρίασης της Συγκλήτου όπου και διαμαρτύρονται για τον παραγκωνισμό τους και για το μέγεθος της κρατικής παρέμβασης στο θέμα του 'Οίκου του Φοιτητού' : « ... *διεξάγεται μακρά συζήτησις καθ' ήν έλαβον τον λόγον πολλοί [εκ] των κ.κ. Συγκλητικών και ο κ. Πρύτανις. Εκ της συζητήσεως διεπιστώθη ότι, ως έχει ο υπό του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως εγκριθείς 'Οργανισμός του Οίκου του Φοιτητού' ουδεμίαν ανάμειξιν του Πανεπιστημίου επιτρέπει...*»[395]. Η παρατήρηση περί δυσαρέσκειας κάποιων καθηγητών δεν έρχεται σε αντίθεση με τη διαπίστωση φοιτητών της περιόδου που θυμούνται πως η μεγάλη πλειοψηφία των διδασκόντων τους μάλλον δεν ήταν φιλομεταξική[396]. Ας μην ξεχνάμε ότι την ίδια εποχή εργάζονταν στα πανεπιστήμια αρκετοί άνθρωποι γνωστοί για τα δημοκρατικά τους αισθήματα όπως οι καθηγητές Κόκκαλης και Αγγελόπουλος (αργότερα διετέλεσαν και μέλη της Π.Ε.Ε.Α.). Τελικά, η στάση της πλειοψηφίας ήταν η μη εκδηλούμενη δυσαρέσκεια. Και αυτό χωρίς να παραβλέπεται η στάση ορισμένων μειοψηφούντων καθηγητών που συγκρούσθηκαν ανοιχτά με τη δικτατορία δεχόμενοι τις συνέπειες, όπως ο Αλέξανδρος Σβώλος που εξορίσθηκε στην Ανάφη.

Υπήρχε βέβαια και μια άλλη μειοψηφία, αυτή της εθελούσιας συνεργασίας. Μεγάλο ποσοστό αυτών που ανήκαν στην συγκεκριμένη κατηγορία διορίσθηκαν μετά την 4η Αυγούστου του 1936. Άλλωστε ο Μεταξάς, μετά την ανάληψη της εξουσίας, ανέστειλε όλους τους διορισμούς στα πανεπιστήμια[397], για να ελέγξει την ροή των προσλήψεων κατά τον πιο συμφέροντα γι' αυτόν τρόπο. Κάποιοι γνωστοί φιλομεταξικοί καθηγητές που προσλήφθηκαν έτσι ήταν ο Νικόλαος Κούμαρος, ο Ε. Φωκάς και ο Γ. Μαντζούφας.

~.~.~.~.~.~.~

Η 'άλωση' της πανεπιστημιακής κοινότητας και οι διορισμοί 'ημετέρων' ήταν λοιπόν μια από τις μεθόδους που είχε επιλέξει το καθεστώς για να

---

[394] Μερτύρη, 'Η Καλλιτεχνική Εκπαίδευση...', ο.π., σελ. 607.
[395] Ι.Α.Π.Α., Πρακτικά Συγκλήτου 1936, 7η Συνεδρία (1/12), σελ. 50.
[396] Αφήγηση κ. Βαρδής Β. Βαρδινογιάννης. Αφήγηση κ. Χρ. Κυριαζής.
[397] Μερτύρη, 'Η Καλλιτεχνική Εκπαίδευση...', ο.π., σελ. 395.

ενισχύσει την προπαγανδιστική του προσπάθεια στα ανώτατα ιδρύματα. Για τον Μεταξά, ο καθηγητής είχε ανάλογο ρόλο με αυτόν του δασκάλου στις κατώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης, ήταν δηλαδή μεταξύ των άλλων ιδιοτήτων του ένα ιδεολογικό και προπαγανδιστικό όργανο. Ο αρχηγός της κυβερνήσεως φρόντιζε να έχει προσωπική αντίληψη επί του θέματος : «*ετελείωσα ζητήματα εδρών πανεπιστημίου*» έλεγε σε μια εγγραφή του προσωπικού του ημερολογίου[398]. Δεν εδίσταζε να παραδέχεται και δημόσια την προσωπική του παρέμβαση στα εσωτερικά των πανεπιστημίων και στην επιλογή των προσώπων, παρόλη την ωραιοποίηση των διατυπώσεών του : «*Οι νέοι καθηγηταί σας, οι οποίοι θα έλθουν, δεν υστερούν καθόλου των παλαιών καθηγητών ... [Π]αρ' όλον ότι η εκλογή των εγένετο σύμφωνα με τους νόμους, από τους καθηγητάς σας, και τους καθηγητάς του Πανεπιστημίου Αθηνών, έδωσα μεγάλη προσοχή και ο ίδιος...*»[399]. Τελικός στόχος ήταν βέβαια η σταδιακή και πλήρης 'μεταξικοποίηση' των πανεπιστημίων.

Με ποιον τρόπο όμως θα μπορούσαν να επηρεάσουν οι διδάσκοντες τους φοιτητές τους ; Διαφωτιστικά είναι για μια ακόμα φορά τα λόγια του Πρύτανη κατά την μεταφορά των οδηγιών του Υπουργού Παιδείας στους συγκλητικούς :

> «Τέλος η Κυβέρνησις το μεν επιθυμεί όπως η ... καθιερωθείσα επαφή του Πανεπιστημίου μετά των γονέων των φοιτητών μη μόνον συνεχισθή, αλλά και ενταθή, ούτως ώστε να παύση η παρατηρουμένη εκμετάλλευσις του ... πτωχού οικογενειακού βαλαντίου προς σκοπούς ξένους προς τους πανεπιστημιακούς, το δε θερμήν ποιείται σύστασις όπως οι κ.κ. Καθηγηταί χρησιμοποιήσουν εις πάσαν ευκαιρίαν το μέγα ηθικό κύρος των επί των φοιτητών, ίνα δημιουργώσι εν αυτοίς υγιείς αντιλήψεις περί των εθνικών και των κοινωνικών ζητημάτων, αντιδρώντες ούτως κατά των πάσης φύσεως αντεθνικών και αντιθρησκευτικών προπαγανδών...
>
> Παρακαλώ τους κ.κ. Κοσμήτορας όπως ευαρεστηθώσι να γίνωσιν ερμηνείς των αντιλήψεων τούτων της Κυβερνήσεως προς τας υπ' αυτών διευθυνομένας Σχολάς ...»[400].

Οι πολιτικές, οι οικονομικές και οι προσωπικές δραστηριότητες των φοιτητών εκτός διδακτικής αίθουσας, θα έπρεπε λοιπόν να είναι αντικείμενο εντατικής παρακολούθησης από τους καθηγητές. Αυτός θα ήταν ο ρόλος τους ο σχετικός με τις εξωπανεπιστημιακές ασχολίες του φοιτητή.

Η κατάρτιση της ύλης του μαθήματος, από την άλλη μεριά, ήταν ένα άλλο πεδίο που μπορούσε να βοηθήσει την μεταξική προπαγάνδα κάποιος καθηγητής. Το γενικότερο πλάνο του προγράμματος δεν θα μπορούσε φυσικά να αφεθεί στην πρωτοβουλία των καθηγητών · όπως θα ανέμενε κανείς, ήταν κύρια ζήτημα πολιτικών επιλογών. Το Δεκέμβριο του '39 για παράδειγμα, ο υφυπουργός Παιδείας Σπέντζας είχε καλέσει στο γραφείο του

---

[398] Μεταξάς, 'Ημερολόγιο...', ο.π., σελ. 318.

[399] 'Λόγοι...', ο.π., τ. Β΄, σελ. 249 (Ομιλία στο Πανεπιστήμιο Θεσ/νικης).

[400] Ι.Α.Π.Α., Πρακτικά Συγκλήτου 1936, 1η Συνεδρία (29/9), σελ. 7.

τους κοσμήτορες και τους γραμματείς των Πανεπιστημίων για συνάντηση με θέμα τον καταρτισμό του προγράμματος των μαθημάτων[401]. Από εκεί και μετά, ο ζήλος και οι ιδεολογικές προτιμήσεις θα καθόριζαν το κατά πόσο ένας καθηγητής θα ταυτιζόταν με το πνεύμα και το γράμμα των οδηγιών του καθεστώτος. Ως γνωστόν άλλωστε, στα περισσότερα μαθήματα των πανεπιστημίων της εποχής ο κάθε καθηγητής είχε και το δικό του σύγγραμα[402]. Τα πράγματα γίνονταν έτσι αρκετά ρευστά και αυτός που ήταν φιλομεταξικός μπορούσε να προσαρμόσει ανάλογα την κατάσταση. Υπήρχαν μάλιστα και περιπτώσεις προφορικών εξετάσεων που ο φοιτητής μπορούσε σχετικά εύκολα να 'περάσει' το μάθημα κάνοντας αναλύσεις (θετικής φυσικά απόχρωσης) για το 'Νέον Κράτος'[403].

Όλα αυτά βέβαια είχαν καλύτερη εφαρμογή στα θεωρητικά μαθήματα. Γι' αυτό και σχολές όπως η Πάντειος ήταν προπύργια καθεστωτικής προπαγάνδας. Το βαρύ πυροβολικό της 'μεταξικής διανόησης' ήταν εκεί : Βασίλειος Παπαδάκης, Αρ. Καμπάνης, Γεωρ. Μαντζούφας (άντρας της κόρης του Μεταξά), Δημ. Βεζανής, Νικ. Φωκάς (αδερφός γαμπρού του δικτάτορα), ενώ στο τέλος πήγε εκεί από την Νομική και ο Νικ. Κούμαρος.

Ως σκοποί της Παντείου είχαν καθορισθεί μεταξύ άλλων « ... *η τόνωσις του πατριωτικού φρονήματος και η καταπολέμησις του κομματισμού* ...». Επίσης « *η μετεκπαίδευσις των κατωτέρων υπαλλήλων εις τα θέματα της υπηρεσίας αυτών, συμπεριλαμβανομένων των αρχών, πεποιθήσεων και κατευθύνσεων του Νέου Κράτος...*»[404]. Η φύση των μαθημάτων της σχολής προσφερόταν για την μετάδοση και τη διδασκαλία τέτοιων αρχών : 'Εθνική Αγωγή', 'Κοινωνική Πολιτική' κλπ[405].

~.~.~.~.~.~.~

Η Ε.Ο.Ν. ήταν ένα άλλο όπλο προπαγάνδας στον πανεπιστημιακό χώρο. Αρχικά, πριν από την ανάπτυξη της Ε.Ο.Ν. και έως το 1937, το καθεστώς είχε προσπαθήσει να 'καπελώσει' τον Εθνικό Παμφοιτητικό Σύλλογο για να τον μετατρέψει σε ιδεολογικό του εκπρόσωπο μέσα στον φοιτητόκοσμο. Αργότερα, με την εξάπλωση της Ε.Ο.Ν., ιδρύθηκε η Φοιτητική Φάλαγγα Εθνικής Νεολαίας που σύντομα μετεξελίχθηκε στην Διοίκηση Ανωτάτων Σχολών (Δ.Α.Σ.). Αυτή αποτελούσε και το παράρτημα της Οργάνωσης στα ανώτατα ιδρύματα μέχρι το τέλος.

---

[401] εφ. *Καθημερινή* 14/12/1939.
[402] Αφήγηση κ. Χρ. Κυριαζής.
[403] Αφήγηση κ. Βαρδής Β. Βαρδινογιάννης. Η περίπτωση αφορά τον Νικ. Κούμαρο και τις εξετάσεις που διεξήγαγε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.
[404] 'Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως...', ο.π., σελ. 234 και Α.Ν. 886/1937
[405] Δες το πρόγραμμα σπουδών στον Α.Ν. 2026/1939.

Το καθεστώς προσπαθούσε εξ αρχής να πείσει τους φοιτητές να προσεταιριστούν την Ε.Ο.Ν. : με εγκυκλίους που προέτρεπαν τους φοιτητές να εγγραφούν στην Οργάνωση ή να προμηθευτούν το έντυπο υλικό της[406] · με τις συγκεντρώσεις της Δ.Α.Σ. (συνήθως κάθε Σάββατο)[407] · με τον διορισμό του Διοικητή της Πανεπιστημιακής Ε.Ο.Ν. στη θέση του Γεν. Διευθυντή της Πανεπιστημιακής Λέσχης[408] (που έδωσε βέβαια τη δυνατότητα στην πρώτη να ελέγχει τη δεύτερη). Όλη ετούτη η προσπάθεια, όπως θα δούμε στο τελευταίο μέρος αυτής της μελέτης, δεν απέδωσε παρά ελάχιστα αποτελέσματα.

[406] Ι.Α.Π.Α., Αρχείο 3.9 – 'Εορτές/τελετές 1937-1938', εγγρ. με ημερομ. 29/11/1937, αρ.πρωτ. 68108. Επίσης περ. *Νεολαία* 28/1/1939, σελ. 527 (εγκύκλιος προς φοιτητές).
[407] Ενδεικτικά βλ. περ. *Νεολαία* 2/12/1939, 9/12/1939.
[408] Ι.Α.Π.Α., Αρχείο 3.16 – 'Πανεπιστημιακή Λέσχη / Οίκος Φοιτητού 1939-1940': 'Ετήσια έκθεση επί...', 8/8/1940, σελ. 1.

iii) Σχολές Σωμάτων Ασφαλείας και Ενόπλων Δυνάμεων

Ένα δικτατορικό καθεστώς που δε στηρίζεται στη λαϊκή θέληση, είναι επόμενο να αναζητήσει αλλού ερείσματα για να παραμείνει στην εξουσία. Ερείσματα όπως είναι η αστυνομία και ο στρατός. Η 4η Αυγούστου στηρίχθηκε πολύ περισσότερο στην πρώτη παρά στον δεύτερο.

Το καθεστώς ενίσχυσε τη διωκτική δύναμη της αστυνομίας κατά του εγκλήματος και ενδυνάμωσε τον ιδεολογικό της ρόλο χρησιμοποιώντας την κατασταλτική της ισχύ για να παραμείνει στην εξουσία και για να κυνηγήσει τους κομμουνιστές. Αντικομμουνιστικό ρόλο είχε βέβαια η αστυνομία από τη δεκαετία του '20, μετά το 1936 όμως η δίωξη του κομμουνισμού πήρε τεράστιες διαστάσεις και έγινε πιο συστηματική[409].

Η κυβέρνηση του Μεταξά πόνταρε πολλά στην αστυνομία. Ευνοήθηκε ίσως και από τις ιδεολογικές προτιμήσεις του Σώματος εκείνη την εποχή, αφού βενιζελικοί αστυνομικοί που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν τυχόν προβλήματα είχαν ήδη εκκαθαρισθεί από τις τάξεις των σωμάτων ασφαλείας ήδη από την προ-μεταξική περίοδο[410] - και κομμουνιστές αστυνομικούς ήταν πολύ δύσκολο να συναντήσεις[411] . Το καθεστώς βέβαια δεν επαναπαυόταν και ήθελε να νιώθει σιγουριά για τις απόψεις του έλληνα αστυνομικού. Φρόντιζε λοιπόν να διοχετεύει προπαγανδιστικό υλικό σε όλο το αστυνομικό προσωπικό[412].

Η 4η Αυγούστου όμως, προσπαθώντας να είναι συνεπής με την ιδεολογική της ταυτότητα, αλλά έχοντας στο νου και την μακροβιότητά της, προσπάθησε να εμφυσήσει το πνεύμα της και στις νέες γενιές αστυνομικών. Αναβάθμισε τις αστυνομικές σχολές[413] και τους έδωσε πολιτικό χρώμα. Η εισαγωγή νέου μαθήματος ('Κομμουνισμός') στις Σχολές[414], έδειξε την κατεύθυνση στην οποία ήθελε να στρέψει τα σώματα ασφαλείας ο Μεταξάς.

---

[409] D.H. Close, 'Η αστυνομία στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου', στο Χ. Φλ.αισερ & Ν. Σβορώνος (επιμ.), ο.π., σελ. 78,84 .

[410] Γρηγόριος Δαφνής, ο.π., σελ. 408, 412, 417.

[411] Η Μαργαρίτα Κωτσάκη θυμάται πως υπήρχε μια μεμονωμένη κίνηση στην αστυνομία που βοηθούσε στο τύπωμα μιας κομμουνιστικής εφημεριδούλας (Μαργαρίτα Κωτσάκη, 'Μια ζωή γεμάτη αγώνες', Αθήνα 1987, σελ. 26).

[412] Δες την εγκύκλιο που αφορά τη διανομή του βιβλίου της Εθνικής Εταιρείας 'Ο Κομμουνισμός εν Ελλάδι' στους αστυνομικούς όλων των βαθμών και την υποχρεωτική διδασκαλία του ίδιου βιβλίου σε όλους τους κατωτέρους (*Βασιλική Χωροφυλακή*, 'Επίσημον Δελτίον..', ο.π., σελ. 521).

[413] D.H. Close, 'The power-base of the Metaxas dictatorship' στο : Robin Higham & Thanos Veremis (ed.), ο.π., σελ. 26.

[414] Β.Δ. 21/2/1938 – «Περί κανονισμού Αστυνομικής Σχολής Υπαστυνόμων Β΄ τάξεως» (κεφ. 11, αρ. 52) & Β.Δ. 23/9/1939 – «Περί κανονισμού Αστυνομικής Σχολής Αρχιφυλάκων».

~.~.~.~.~.~.~

Σε αντίθεση με τις αστυνομικές σχολές, δεν υπάρχουν ενδείξεις για προπαγάνδα στις σχολές των ενόπλων δυνάμεων. Κάτι τέτοιο δείχνει τουλάχιστον μια ματιά στο πρόγραμμα μαθημάτων[415], αλλά αυτό επιβεβαιώνουν και παλιοί τρόφιμοι των σχολών που δε θυμούνται καμία προπαγανδιστική δραστηριότητα[416].

Η εξήγηση ίσως να βρίσκεται πάλι στις αντιλήψεις του Μεταξά ο οποίος, πιθανόν εξαιτίας του στρατιωτικού του παρελθόντος, επέμενε στον περιορισμό των στρατιωτικών καριέρας[417] στα επαγγελματικά τους καθήκοντα : «*Ο στρατός έτσι είναι. Δεν είναι διαδηλωταί*» ή «*Ορκωμοσία Ευελπίδων. Πάντα τα ίδια με τον στρατόν, αλλά καλλίτερα έτσι παρά παραγοντισμός*»[418]. Παρόμοιες απόψεις είχε και ο βασιλιάς ή τουλάχιστον έτσι υποστήριζε όταν έλεγε στον άγγλο στρατιωτικό ακόλουθο πως ένα από τα πράγματα που είχε διδαχθή στην Αγγλία ήταν «*ποτέ να μην επιτρέψη την είσοδο της πολιτικής στον στρατό*»[419].

Το συμπέρασμα μιας μεταγενέστερης έρευνας[420] που λέει πως πολλοί από τον κύκλο των πραξικοπηματιών του 1967 είχαν γαλουχηθεί στις στρατιωτικές σχολές επί Μεταξά, δεν αναιρεί αυτά που αναφέρθησαν εδώ. Άλλωστε πολλοί απόφοιτοι της ίδιας περιόδου συμμετείχαν σε πρωταγωνιστικούς ρόλους στην αντίσταση, από την πλευρά όμως του Ε.Α.Μ.-Ε.Λ.Α.Σ....

---

[415] Δες για παράδειγμα Β.Δ. 1/4/1940 – «Περί Οργανισμού Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων» και Α.Ν. 601/1937 για τις Σχολές Αεροπορίας.

[416] Αφηγήσεις : κ. Μανώλης Λουμπάκης (Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών κλάσης 1937) και κ. Θεόδωρος Καλλίνος-'Αμάρμπεης' (Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων).

[417] Να αναφέρουμε εδώ ότι η απουσία προπαγάνδας στις στρατιωτικές σχολές δεν σήμαινε το ίδιο και για τους κληρωτούς. Το καθεστώς δεν μπορούσε να χάσει την ευκαιρία της προπαγάνδας στους κληρωτούς, αφού αυτοί περιελάμβαναν όλη την μη γυναικεία ελληνική νεολαία. Δες, Γιάννης Γ. Παπακωνσταντίνου 'Ενθυμήματα (ποτισμένα με αίμα και δάκρυα)', Αθήνα 1985, σελ. 42, όπου και αναφορές του συγγραφέα σε χαρακτηριστικές σκηνές από την αντικομμουνιστική προπαγάνδα σε στρατόπεδο του 1939 . Επίσης : εφ. *Καθημερινή* 21/10/1939 όπου και σχετικό άρθρο για προπαγανδιστικές κινηματογραφικές προβολές στο στρατό.

[418] Ημερολόγιο, ο.π., σελ. 380 και 381. Την ίδια άποψη είχε εκφράσει ο Μεταξάς και λίγο πριν ανέλθει στην εξουσία, το 1935, όταν σημείωνε στο Ημερολόγιό του : «Λέγω προς πάντα στρατιωτικόν που με πλησιάζει ότι δεν τους έχω ανάγκη ... Ούτε και να ανακατεύονται εις την πολιτικήν ... Να κοιτάνε το καθήκον τους» (Δες στο : Νικόλαος Καρράς, 'Ιωάννης Μεταξάς : ιστορική-πολιτική προσέγγιση', β΄ έκδ., Αθήνα 2003, σελ. 66).

[419] εφ. *Το Βήμα* 4/2/1971 ('Τα Μυστικά Αρχεία του Φόρεϊν Όφφις').

[420] Μελέτης Μελετόπουλος, 'Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών : Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία', Αθήνα 1996, σελ. 62.

iv) 'Ξενόγλωσσα μειονοτικά σχολεία' και 'σχολεία μειονοτικών περιοχών'

Ο τίτλος αυτού του υποκεφαλαίου χρειάζεται μερικές επεξηγήσεις.

Λέγοντας 'ξενόγλωσσα σχολεία' εννοούμε αυτά που λειτουργούσαν για τις εκπαιδευτικές ανάγκες μιας συγκεκριμένης μειονότητας ή και κάποιας ξένης κοινότητας που διαβιούσε στην Ελλάδα. Στην ύλη τους συμπεριελάμβαναν κατά κανόνα τη διδασκαλία της γλώσσας που μιλούσε η μειονότητα, αλλά και πρόσθετα στοιχεία σχετικά με την πολιτισμική της παράδοση. Σε ένα ισραηλίτικο σχολείο για παράδειγμα, μπορεί να διδασκόταν η εβραϊκή γλώσσα και άλλα στοιχεία της εβραϊκής παράδοσης όπως η θρησκεία.

Υπήρχαν ταυτόχρονα και σχολεία που βρίσκονταν σε περιοχές με έντονο το μειονοτικό στοιχείο, τα οποία όμως δεν είχαν καμία σχέση με τη μειονότητα και δεν ελάμβαναν καθόλου υπόψη τις ανάγκες της. Εδώ αναφερόμαστε κυρίως στους νομούς των Νέων Χωρών που βρισκόταν συγκεντρωμένο το σλαβομακεδονικό στοιχείο. Στις περιοχές αυτές δεν λειτουργούσαν εκπαιδευτικά ιδρύματα ειδικά για τους ετερόγλωσσους (πχ 'βουλγάρικα σχολεία'), αλλά μόνο τα συνηθισμένα σχολεία του ελληνικού κράτους όπου έπρεπε να φοιτούν τα παιδιά της μειονότητας. Δεν έχουμε δηλαδή σε αυτές τις περιοχές ξενόγλωσσα – μειονοτικά σχολεία, αλλά μόνο ελληνικά σχολεία που εδώ τα ονομάζουμε 'σχολεία μειονοτικών περιοχών'.

Στη διδασκαλία αυτών των σχολείων δεν υπήρχε μέριμνα για την εκμάθηση στοιχείων που να έχουν σχέση με την ιδιαιτερότητα της μειονότητας. Η εκπαίδευση όμως που παρείχαν ήταν ασφαλώς διαφορετική και προσαρμοσμένη στην κατάσταση που δημιουργούσε η ύπαρξη μειονοτικού πληθυσμού. Η εκπαίδευση και η προπαγάνδιστική τους κατεύθυνση ήταν προσανατολισμένες στο να δημιουργήσουν ελληνική εθνική συνείδηση στα παιδιά έχοντας ως δεδομένη την ετερότητα της εθνοτικής και πολιτισμικής ταυτότητας των μαθητών.

~.~.~.~.~.~.~

Η πολιτική αντιμετώπισης των μειονοτήτων γενικότερα και των εκπαιδευτικών τους προβλημάτων ειδικότερα δεν χαρακτηριζόταν από ένα σύνολο δεδομένων αρχών, από συνέπεια ή χρονική συνέχεια. Η στάση του ελληνικού εκπαιδευτικού και προπαγανδιστικού μηχανισμού μετά το 1922 καθοριζόταν από τις επιμέρους συνθήκες, την εξωτερική πολιτική της χώρας, τους εσωτερικούς συσχετισμούς δυνάμεων ή άλλους παράγοντες. Η κατάσταση άλλωστε στην Ελλάδα ήταν από μόνη της περίπλοκη μετά από

τα γεγονότα που είχαν συγκλονίσει τη χώρα τις προηγούμενες δεκαετίες : πόλεμοι, ανταλλαγές πληθυσμών, εθνικιστικά πάθη... Η αντιμετώπιση του ελληνικού κράτους απέναντι στις μειονότητες και τις ξένες κοινότητες που ζούσαν στην Ελλάδα ήταν αναγκαστικά διαφορετική κατά περίσταση. Το ίδιο και η προπαγάνδα (αν και η πολυπλοκότητα της κατάστασης και οι συνεχείς εναλλαγές στην εξουσία, αντισταθμίστηκαν για ένα διάστημα από την ορθολογική πολιτική της βενιζελικής πλευράς και από μια αρκετά μακρόχρονη διαμονή της βενιζελικής παράταξης στην εξουσία[421]).

Το μεταξικό κράτος με τις εθνικιστικές εμμονές του και την αυταρχικότητά του έφερε στο προσκήνιο μια νέα κατάσταση. Η παρακολούθηση των μειονοτικών κινήσεων υπήχθη το Νοέμβρη του 1936 κατευθείαν στο Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας[422] δείχνοντας την κατεύθυνση που θα έπαιρνε πια η αντιμετώπιση τέτοιων προβλημάτων προς μια μάλλον πιο κατασταλτική μορφή. Η νεοσυσταθείσα Γενική Διεύθυνση Υπηρεσίας Αλλοδαπών (Γ.Δ.Υ.Α.) θα κληρονομούσε τα καθήκοντα της Υπηρεσίας Αμύνης του Κράτους (Υ.Α.Κ.) που μεταξύ άλλων επέβλεπε και την προπαγάνδα στις μειονοτικές περιοχές. Στη νέα υπηρεσία υπήρχαν μάλιστα και γραφεία για κάθε περιοχή (Κέντρον Φλωρίνης, Κέντρον Κομοτηνής κλπ).

Παρ' όλ' αυτά, όπως ειπώθηκε και όπως θα δούμε, η πολιτική της 4ης Αυγούστου εστερείτο ενιαίας κατεύθυνσης και ακολουθούσε διαφορετικό δρόμο σε κάθε περίπτωση.

'Σχολεία μειονοτικών περιοχών'

Το βάρος της καταστολής και του βίαιου εξελληνισμού ήταν οξύτερο στις περιοχές που είχαν έντονο το σλαβομακεδονικό στοιχείο (βουλγαρίζοντες σε ένα μεγάλο ποσοστό).

Η βασική αιτία ξεκινούσε από το γεγονός πως όλες οι κυβερνήσεις της μεσοπολεμικής Ελλάδας φρόντιζαν να υποβαθμίζουν την υπόσταση της μειονότητας για ευνόητους λόγους. Οι ελληνικές κυβερνήσεις βέβαια δεν μπορούσαν να αγνοούν πλήρως σε διεθνές επίπεδο την ύπαρξη της σλαβομακεδονικής μειονότητας. Και αυτό διότι τα ελληνικά συμφέροντα είχαν συνδεθεί σε έναν σημαντικό βαθμό με το σύστημα της Κοινωνίας των Εθνών (οργανισμού που κατεξοχήν προάσπιζε τα μειονοτικά δικαιώματα).

---

[421] Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, 'Οι Εθνικές Μειονότητες' στο :Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), ο.π., σελ. 19-26.
[422] Ν. Αρχιμανδρίτης, 'Ψυχολογικός Πόλεμος, Κατασκοπεία, Αντικατασκοπεία', Αθήνα 1960, σελ. 749.

Αυτή η σύνδεση, που ήταν εντονότερη έως τα 1927-1928 περίπου, μπορεί να ειδωθεί ως μια φυσιολογική εξέλιξη μετά τα γεγονότα της Μικράς Ασίας και την συνακόλουθη διπλωματική αδυναμία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής[423].

Η Ελλάδα λοιπόν, δεν μπορούσε να παραβλέπει την ύπαρξη μειονοτήτων στο έδαφός της, φρόντιζε όμως να υποβαθμίζει το καθεστώς τους : όταν η Ελλάδα έκανε λόγο τα πρώτα χρόνια για την σλαβομακεδονική μειονότητα, τόνιζε την προσωρινότητά της υπενθυμίζοντας ότι η διαδικασία της ανταλλαγής ήταν σε εξέλιξη. Μετά την ανταλλαγή υποστήριζε πως όσοι σλαβόφωνοι έμειναν εντός των ελληνικών συνόρων είχαν ελληνική συνείδηση γιατί αλλιώς θα επέλεγαν να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία. Επίσης η Ελλάδα, ήδη από το 1926, δεν έκανε ποτέ λόγο για 'βουλγαρική' ή 'σερβική' μειονότητα αλλά μόνο για 'σλαβόφωνους' ή για 'μακεδονοσλάβους' (η τελευταία φορά που ελληνική κυβέρνηση αναγνώρισε σαφώς την ύπαρξη και τα δικαιώματα 'βουλγαρικής' μειονότητας ήταν με το Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ το 1924 που άλλωστε δεν εφαρμόσθηκε μετά την αναίρεση της ελληνικής υπογραφής, ενώ για 'σερβική' μειονότητα έκανε λόγο ο Πάγκαλος το 1926). Η βασική θέση της Ελλάδας μετά τα μέσα της δεκαετίας του '20 ήταν ότι οι πληθυσμοί αυτοί μιλούσαν ένα ακαθόριστο σλαβικό ιδίωμα έχοντας όμως ελληνική συνείδηση. Ταυτόχρονα οι ελληνικές κυβερνήσεις έκαναν σκόπιμη υποεκτίμηση του μεγέθους της μειονότητας[424].

Ώστε το επίσημο ελληνικό κράτος θεωρούσε τους μειονοτικούς πληθυσμούς είτε ποσοτικά ασήμαντους, είτε ελληνίζοντες, είτε ακαθόριστους και ανομοιογενείς ως προς το γλωσσικό τους *status*. Αυτό θα σήμαινε ταυτόχρονα και την μη αναγνώριση δικαιωμάτων στη μειονότητα – δικαιωμάτων σαν την ξεχωριστή εκπαίδευση ή την εκμάθηση της μητρικής γλώσσας. Για το επίσημο κράτος, πυκνές μειονοτικές περιοχές με σαφή γλωσσική και πολιτισμική ταυτότητα δεν υπήρχαν στη Μακεδονία, άρα δεν συνέτρεχε λόγος για την λειτουργία 'ξενόγλωσσων σχολείων' ή για την

---

[423] Λίνα Λούβη, 'Πολιτικές ισορροπίες και μειονότητες : το πρόβλημα των σχέσεων με τη Σερβία και τη Βουλγαρία μετά τις συνθήκες ειρήνης (1920 – 1930)', στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 50 – 51, Ιανουάριος – Ιούνιος 1994 ·

Λίνα Λούβη, 'Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)' στο : Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ, 'Βενιζελισμός και...', ο.π. ·

Προκόπης Παπαστράτης, 'Εξωτερική Πολιτική', στο Χατζηιωσήφ (επιμ.), ο.π., σελ. 259 ·

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, 'Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945', τ. Α΄, 9η εκδ., Αθήνα 2002, σελ. 188-193.

[424] Φίλιππος Κάραμποτ, 'Σλαβομακεδόνες και Κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου' στο : περ. *Ίστωρ*, τ. 10, Δεκέμβριος 1997, σελ. 242, 260, 269 ·

Λένα Διβάνη, 'Ελλάδα και Μειονότητες : το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών', 5η εκδ., Αθήνα 2002, σελ. 139-152, 323-337.

παροχή ξεχωριστού πακέτου δικαιωμάτων. Η μόνη περίπτωση παροχής κάποιου εκπαιδευτικού δικαιώματος ήταν το *Abecedar*, ενός αλφαβητάριου για σλαβόφωνους μαθητές του Δημοτικού. Αλλά και με αυτή την προσπάθεια ουσιαστικά τονιζόταν η θέση της Ελλάδας για την ανυπαρξία γλωσσικής και πολιτισμικής ομοιογένειας μεταξύ των μειονοτικών πληθυσμών της Μακεδονίας : το αλφαβητάρι αποτύπωνε μια ακαθόριστη διάλεκτο που περιείχε ένα γλωσσικό μείγμα από όλες τις βαλκανικές γλώσσες και ήταν γραμμένο με λατινικούς χαρακτήρες[425].

Η μη ένταξη της μειονότητας στην ελληνική κοινωνία μέσα από αναγνωρισμένους θεσμούς και διαδικασίες συνέτεινε τελικά είτε σε μία αντιφατική πολιτική από τις πριν το '36 κυβερνήσεις (χαρακτηριστικό το παράδειγμα Πάγκαλου), είτε –στην περίοδο διακυβέρνησης Μεταξά – στην επιλογή της λύσης του βίαιου εξελληνισμού τους.

Ειδικά η εξωτερική πολιτική του Μεταξά χαρακτηριζόταν από μια μόνιμη φοβία για τη βουλγαρική απειλή και έτσι οι σλαβόφωνοι - βουλγαρίζοντες θεωρούνταν ένας δυνητικός κίνδυνος. Επίσης, τα πρώιμα κομμουνιστικά συνθήματα περί ανεξάρτητης Μακεδονίας και η σύνδεση μιας μικρής μερίδας της μειονότητας με το Κ.Κ.Ε., ιδίως μετά το 1935 [426], θορύβησαν περαιτέρω το έντονα αντικομμουνιστικό μεταξικό καθεστώς. Όλα αυτά συνέτειναν περισσότερο στη χρήση βίαιων μεθόδων.

Αν και η βίαιη πολιτική της 4ης Αυγούστου εφαρμοζόταν με προσοχή και με μια σχετική διακριτικότητα για ευνόητους λόγους, ήταν πάντως μια αναμφισβήτητη πραγματικότητα. Ο γνωστός Σωτήριος Γκοτζαμάνης διαμαρτυρόταν στον Μεταξά το 1939 : «*Δεν αγνοώ βεβαίως ότι εσχάτως ελήφθησαν μέτρα τινά ως προς την γλώσσαν... [Όμως] δεν δύνανται να αποδώσουν αποτελέσματα μόνιμα και σημαντικά. Το να υβρίζωνται πχ γέρωντες και γραίαι καθ' οδόν ή να σύρωνται εις το Αστυνομικόν Τμήμα, διότι αγνοούν την Ελληνικήν, είναι σύστημα άδικον...*»[427]. Η «*αδικία*» και οι απαγορεύσεις έπαιρναν και άλλες μορφές που δημιουργούσαν ένα 'ειδικό καθεστώς' για τις μειονοτικές περιοχές. Το Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας για παράδειγμα μπορούσε

> «να προβαίνη εις απαγόρευσιν προβολής ταινίας, δι' ην έχει εκδοθή κανονική άδεια προβολής , εις την περίπτωσιν ήθελε κρίνει ευλόγως ότι το περιεχόμενο ταύτης ήθελεν

---

[425] Τάσος Κωστόπουλος, 'Η απαγορευμένη γλώσσα : κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία', Αθήνα 2000, σελ. 97 – 105 · Διβάνη, ο.π., σελ. 148.

[426] Μαυρογορδάτος...., στο: Χατζηιωσήφ (επιμ.), ο.π., σελ. 31 · Κωστόπουλος, ο.π., σελ. 151-161.

[427] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 056 (Υπόμνημα στον Μεταξά για το μειονοτικό πρόβλημα στη Β. Ελλάδα. Το κείμενο διαβιβάζεται και στη Διοίκηση της Ε.Ο.Ν. ως «υπόμνημα περί της ανάγκης λήψεως των κατάλληλων μέτρων διά την γλωσσικήν και ψυχοδιανοητικήν αφομοίωσιν των πάσης ιστορικής προελεύσεως Ελλήνων πολιτών», με ημερομηνία 5/1/1939).

επιδράσει επιβλαβώς επί των θεατών, λόγω των υφιστάμενων ειδικών τοπικών συνθηκών... και της ρευστότητος της συνειδήσεως... από απόψεως εθνικών αισθημάτων»[428].

Αν και η κατάσταση δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα καλή για τους σλαβόφωνους στον Μεσοπόλεμο, μετά το 1936 ένα πλήθος περιορισμών σχετικών με τη γλώσσα, τα ονόματα, τα τοπωνύμια και τη δημόσια ζωή γενικότερα, τέθηκαν σε εφαρμογή με έναν σκληρό τρόπο[429].

Το ίδιο 'άδικο σύστημα' της βίας και των απαγορεύσεων εφαρμοζόταν και για τα παιδιά του σχολείου. Όσα από αυτά μιλούσαν βουλγάρικα συνήθως ξυλοφορτώνονταν. Η περιγραφή ενός δασκάλου που εργαζόταν σε δημοτικό σχολείο της Φλώρινας την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας είναι ενδεικτική :

«Μετά τη διαταγή απαγόρευσης που ήρθε..., τα δέρναμε τα παιδιά για να μιλάνε ελληνικά (...) Δε μπορούσανε να μιλάνε ελληνικά, ξέρανε τη γλώσσα τους μεταξύ τους. Και σκαρφιστήκαμε τότε με πρωτοβουλία (...) συναδέλφου (...) :

-Θα βρούμε (...) ένα καρφί, θα το πάρει το καρφί το παιδί (...) και θα προσπαθεί με κάθε τρόπο να το δώσει, όποιον θα ακούσει να μιλάει βουλγάρικα, λοιπόν τσαπ, παρ' το καρφί (...) Και ο άλλος ύστερα τσαπ στον άλλονε και ο άλλος στον άλλονε.

(...) Τελείωσε η προσευχή και τώρα πρέπει να αρχίσουν να μπουν τα παιδιά μέσα στην τάξη. Λοιπόν, ποιος έχει το καρφί ; (...)

-Εγωωώ, κύριε.

-Έλα δω, έλα δω (...). Άνοιξ' το χέρι. Γιατί μιλούσες βουλγάρικα ; Χραπ, με τη [βέργα]. Χραπ, χραπ...»[430].

Το καθεστώς, όπως μάλλον και οι προηγούμενες κυβερνήσεις, έβλεπε στον εξελληνισμό της νεολαίας ένα εχέγγυο πως οι επόμενες γενιές σλαβομακεδόνων θα αφομοιωθούν. Γι' αυτό θεωρούσε το σχολείο ως τον βασικότερο παράγοντα ενσωμάτωσης των μειονοτικών πληθυσμών και έδινε βάρος στην αφομοιωτική του δύναμη (είτε διά της βίας, είτε διά της εκπαίδευσης και προπαγάνδας). Ίδρυσε λοιπόν νέα νηπιαγωγεία στη Β. Ελλάδα για να διαπαιδαγωγήσει τους σλαβόφωνους από τη μικρότερη δυνατή ηλικία[431]. Σε πολλές περιπτώσεις λαμβάνονταν συμπληρωματικά μέτρα για τα σχολεία, όπως η προμήθεια ραδιοφώνων και μηχανών προβολής που πήγαιναν ειδικά στα σχολεία των ακριτικών περιοχών της Μακεδονίας και Θράκης[432]. Όμως η υποχρεωτική εκπαίδευση τότε ήταν εξαετής και δεν μπορούσε να ασκήσει σοβαρή και μόνιμη επίδραση στα παιδιά.

Επιπρόσθετοι θεσμοί έπρεπε να αναλάβουν την προπαγάνδα και το 'φρονηματισμό' της μειονοτικής νεολαίας. Μεταξύ άλλων προτείνονταν ο

---

[428] *Βασιλική Χωροφυλακή*, 'Δελτίον Δημοσίας Ασφαλείας...', ο.π., σελ. 517

[429] Κωστόπουλος, ο.π., σελ. 150 – 180.

[430] Συνέντευξη Παύλου Κούφη στον Φ. Κάραμποτ. Στο : Κάραμποτ, ο.π., σελ. 264-265.

[431] Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, 'Εκπαίδευση και πολιτική...', σελ. 17, 151. Το μέτρο είχε στην ουσία εισαχθεί από το Βενιζέλο το 1929.

[432] 'Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά', Εκδοσις 4ης Αυγούστου αρ. 35, Υφυπουργείο Τύπου & Τουρισμού (Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως), 1940, τ. Γ', σελ. 203

Στρατός (με θητεία των σλαβόφωνων σε στρατόπεδα και περιοχές με έντονο το παλαιοελλαδικό στοιχείο) και η Ε.Ο.Ν. των μειονοτικών περιοχών[433].

Οι νυχτερινές σχολές, περιλαμβάνοντας και μεγαλύτερες ηλικίες μαθητών, επιτελούσαν τον ίδιο σκοπό. Με τον ίδιο τρόπο τις είχε εκμεταλλευθεί και η κυβέρνηση Βενιζέλου από το 1929. Το μεταξικό καθεστώς έδωσε ανάλογη έμφαση στις Σχολές και οι σπουδαστές τους διδάσκονταν μεταξύ άλλων ανάγνωση, γραφή και ιστορία[434]. Νυχτερινές Σχολές είχε υπό τη δικαιοδοσία της και η Ε.Ο.Ν. που εδίδασκαν «*εις τους αναλφάβητους κυρίως των ξενοφώνων Περιφερειών της Βορείου Ελλάδος γραφήν και ανάγνωσιν*»[435].

Επί πλέον, το Υπουργείο Παιδείας είχε προσδώσει στο δάσκαλο έναν ευρύ ρόλο που ξεπερνούσε τα εκπαιδευτικά ή και τα όποια προπαγανδιστικά καθήκοντα είχε μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας. Αναγορεύοντάς τον σε «απόστολο του έθνους» («*δεν είσθε απλοί υπάλληλοι..., είσθε απόστολοι του έθνους*»), ο Υπουργός Παιδείας Γεωργακόπουλος διέτασσε σε εγκύκλιό του τον Οκτώβριο του '36 :

> «Οι διδάσκαλοι οι υπηρετούντες εις μέρη ξενόφωνα έχουν την υποχρέωσιν να διδάξουν και εις τους λοιπούς εκτός των μαθητών, κατοίκους, την ελληνικήν γλώσσαν. Θα παρακολουθήσω την επί του σημείου τούτου δράσιν και πρωτοβουλίαν των διδασκάλων και η αμοιβή των επιτυχώς εργαζομένων θα είναι μεγάλη[436]»

Αυτά, την ίδια περίπου εποχή που έκθεση του επικεφαλή της Υ.Α.Κ. αναφερόταν στην απροθυμία των δασκάλων που υπηρετούν στις μειονοτικές περιοχές να ξεπεράσουν τα στενά διδασκαλικά τους καθήκοντα αποκτώντας ευρύτερες 'εθνικές' αρμοδιότητες[437].

Μια τελευταία παρατήρηση που θα μπορούσε να γίνει σχετικά με το σλαβόφωνο στοιχείο της Βόρειας Ελλάδας είναι πως οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν πιο φιλελεύθερη στάση στην περίπτωση της σερβικής μειονότητας της Θεσσαλονίκης. Πρώτον γιατί η Ελλάδα δεν είχε βασικές εδαφικές διαφορές με τη Γιουγκοσλαβία – αντίθετα η τελευταία ήταν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ο βασικός σύμμαχος της πρώτης ενάντια στις βουλγαρικές διεκδικήσεις. Δεύτερον, γιατί η Γιουγκοσλαβία δεν πίεζε ιδιαίτερα την Ελλάδα για αναγνώριση σερβικής μειονότητας – εξάλλου οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας ήταν κυρίως βουλγαρίζοντες με την εξαίρεση της διακριτής σερβικής μειονότητας της Θεσσαλονίκης. Γι' αυτό και η Ελλάδα δεν είχε έντονες αντιρρήσεις στην λειτουργία της Σερβικής Σχολής

---

[433] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 13, α.ε. 056 («υπόμνημα περί της ανάγκης λήψεως...»)
[434] Κάραμποτ, ο.π., σελ. 263 · Κωστόπουλος, ο.π., σελ. 170 - 173 · Διβάνη, ο.π., σελ. 159.
[435] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 15, α.ε. 072 (Γραφείο ΙΙΙ, 'Έκθεσις πεπραγμένων', 25/7/1939).
[436] περ. *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τ. 38, Οκτώβριος 1936, σελ. 66-68..
[437] Έκθεση του Γ.Θ. Φεσσόπουλου. Παρατίθεται αυτούσια στο: Κώστας Σκορδύλης, 'Μειονότητες και Προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά το μεσοπόλεμο – Μια έκθεση του Γ.Θ. Φεσσόπουλου' (περ. *Ίστωρ*, τ. 7, Δεκέμβριος 1994, σελ. 60-61).

στην μακεδονική πόλη. Ο Μεταξάς μάλιστα εφιστούσε την προσοχή των τοπικών αρχών για την απρόσκοπτη λειτουργία της Σχολής όποτε παρουσιαζόταν πρόβλημα, για λόγους που είχαν φυσικά σχέση με διπλωματικούς ελιγμούς και τη βαλκανική πολιτική της Ελλάδας εκείνη την εποχή [438] / [439].

'Ξενόγλωσσα – μειονοτικά σχολεία'

Η τελευταία επισήμανση για το σέρβικο σχολείο μας έχει ήδη περάσει στο θέμα των 'ξενόγλωσσων σχολείων'. Μπορούμε να τα χωρίσουμε σε τρεις υποκατηγορίες.

Η πρώτη περιλαμβάνει τα σχολεία στα οποία φοιτούσαν παιδιά μειονοτήτων που είχαν κάποια σύνδεση με γειτονικές χώρες – χώρες που

---

[438] Διβάνη,ο.π., σελ. 160-161.

[439] Στην κατηγορία των 'σχολείων μειονοτικών περιοχών' μπορούν ίσως να ενταχθούν και τα σχολεία που βρίσκονταν στην περιοχή της Θεσπρωτίας και που ονομαζόταν 'Τσαμουριά' επί Τουρκοκρατίας. Η Ελλάδα σε αυτήν επίσης την περίπτωση δεν αναγνώριζε ειδικά δικαιώματα σε κάποια εθνοτική μειονότητα της περιοχής αν και οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν εδώ μια καλή δικαιολογία αφού οι μουσουλμάνοι της ελληνικής Ηπείρου διακατέχονταν μάλλον από μια ρευστή εθνική συνείδηση. Αυτό φάνηκε και κατά τη διάρκεια της ανταλλαγής πληθυσμών όταν κάποιοι έμειναν εδώ, και άλλοι διάλεξαν να πάνε στην Τουρκία παρόλο που η Αλβανία έκανε λόγο για την αλβανική τους καταγωγή. Εξάλλου οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της περιοχής δεν ήταν ιδιαίτερα πολυπληθείς (το 1926 δεν ξεπερνούσαν τις 20.000). Το ίδιο το μειονοτικό στοιχείο άλλωστε αποδοκίμασε το 1926 την αλυτρωτική προοπτική δίνοντας μόνο 1.539 ψήφους στο Κόμμα της Τσαμουριάς κατά τις εκλογές εκείνου του έτους (Μαυρογορδάτος ..., στο Χατζηιωσήφ, ο.π., σελ. 13).

Τα προβλήματα που είχαν ανακύψει από την συγκεκριμένη υπόθεση, αντιμετώπισε αυξημένα η 4η Αυγούστου λόγω της ιταλικής κατοχής στην Αλβανία και των διεκδικήσεων που η Ιταλία προέβαλλε με την πρόφαση της υπεράσπισης αλβανικών πληθυσμών που ζούσαν στην Ελλάδα (Διβάνη, ο.π., σελ. 218-256). Αυτός ίσως ήταν και ο λόγος που δεν υπάρχουν ιδιαίτερα στοιχεία που να αφορούν βίαιες πολιτικές εξελληνισμού στην περιοχή (η αποφυγή της βίας και της δημιουργίας αφορμών που έψαχνε η Ιταλία). Ο άλλος λόγος είναι μάλλον η ελάχιστη παρουσία μειονοτικών στοιχείων σε σύγκριση ας πούμε με τους σλαβόφωνους.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε μέριμνα εξελληνισμού. Τα σχολεία είχαν τον ρόλο τους σε αυτό. Επί 4ης Αυγούστου έγιναν και προσπάθειες να διδαχθεί ελληνιστί το Κοράνι στα σχολεία της περιοχής (Διβάνη, ο.π., σελ. 257). Επίσης, η μειονοτική νεολαία είχε γραφτεί υποχρεωτικά στην Ε.Ο.Ν. : «*Στην Ε.Ο.Ν. είχαν γραφτεί υποχρεωτικά και οι νέοι της Αλβανικής μειονότητας των Μουσουλμάνων, οι οποίοι και είχαν μάθει και τους γονείς τους να φωνάζουν : 'Ζήτω το τέσρα Αύγουστο'*» (Γιάννης Γ. Σάρρας, 'Μνήμες της τραγικής περιόδου 1936 – 1945', Αθήνα 2001, σελ. 19 – 20).

Σχετικά περιορισμένη, σε σύγκριση με την περίπτωση των σλαβόφωνων, ήταν και η πολιτική της βίας που ασκήθηκε στις κοινότητες των τουρκόφωνων Ποντίων της Μακεδονίας μολονότι δεν έλειψαν και εκεί τα καταπιεστικά μέτρα όπως η γλωσσική απαγόρευση και η υποχρεωτική φοίτηση σε νυχτερινά σχολεία (Νίκος Μαραντζίδης, '*Γιασασίν Μιλλέτ* – Ζήτω το Έθνος : προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος : εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου', Ηράκλειο 2001, σελ. 95). Και αυτό γιατί πιθανότατα το ελληνικό κράτος θεωρούσε λιγότερο επικίνδυνη για την εθνική ασφάλεια την συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα σε σχέση με τους σλαβόφωνους λόγω της εθνικής συνείδησής της, του μικρού όγκου της και της γεωγραφικής διάσπασής της.

μπορεί στο παρελθόν να είχαν εγείρει εδαφικές ή άλλες αξιώσεις έναντι της Ελλάδας. Εδώ υπάγονται τα μουσουλμανικά σχολεία της Θράκης, τα βλάχικα σχολεία (οι Ρουμάνοι θεωρούσαν τους βλάχους ομοεθνείς τους) και η Σερβική Σχολή Θεσσαλονίκης για την οποία μόλις έγινε λόγος. Όπως είναι ευνόητο, οι ελληνικές κυβερνήσεις ήταν προσεκτικές και κατά καιρούς δύσπιστες με την λειτουργία αυτών των ιδρυμάτων. Η λειτουργία τους όμως υπαγορευόταν από διεθνείς συνθήκες ή από τις επιταγές της εκάστοτε εξωτερικής μας πολιτικής.

Η δεύτερη αφορά τα σχολεία μειονοτήτων που δεν είχαν ποτέ και σε καμία περίπτωση εδαφικές διεκδικήσεις ή γειτνίαση με την Ελλάδα. Στην συγκεκριμένη περίπτωση αυτό δε θα μπορούσε να συμβαίνει πλην απ' οτιδήποτε άλλο για έναν απλούστατο λόγο. Οι μειονότητες αυτές δεν είχαν πατρίδα. Μιλάμε για τα ισραηλινά και τα αρμένικα σχολεία.

Τα σχολεία των ξένων κοινοτήτων δυτικών κρατών που διαβιούσαν στην Ελλάδα (αμερικάνικες, γαλλικές κλπ σχολές) αποτελούν την τρίτη κατηγορία.

Μετά την επιβολή της δικτατορίας, την επίβλεψη όλων αυτών των ιδρυμάτων διενεργούσαν :

- η Επιθεώρηση των Ξένων, Μειονοτικών και Ιδιωτικών Ισραηλίτικων Εκπαιδευτηρίων με έδρα τη Θεσσαλονίκη που υπαγόταν στο Υπ. Παιδείας
- η ειδική Επιθεώρηση των Ιδιωτικών Σχολείων του Υπ. Παιδείας που από το 1939 ανέλαβε συνολικά την επιτήρηση των ξένων ιδιωτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων
- οι ειδικοί Επιθεωρητές της Γενικής Διοίκησης Θράκης για τα μουσουλμανικά σχολεία
- οι υπηρεσίες πληροφοριών του ελληνικού κράτους (η Υ.Α.Κ. και η διάδοχός της Γ.Δ.Υ.Α.)[440].

~.~.~.~.~.~.~

Επί Μεταξά, η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης δεν είχε σίγουρα την κακή μεταχείριση των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας. Άλλωστε οι μουσουλμάνοι προστατεύονταν ρητά από την Συνθήκη της Λωζάνης και τις συμφωνίες που ακολούθησαν, αλλά τους ευνοούσε και το κλίμα των ελληνοτουρκικών σχέσεων μετά το Σύμφωνο Φιλίας του 1930. Το κλίμα αυτό φρόντισε να μη διαταράξει και ο Μεταξάς μετά το 1936.

---

[440] Δες : Α.Ν. 132/1936 · Α.Ν. 248/1936 · Β.Δ. 6/7/1937 («Περί των καθηκόντων του Γεν. Επιθεωρητού των ξένων και μειονοτικών σχολείων») · εφ. *Καθημερινή* 3/6/1939 · Σκορδύλης, ο.π.

Ο δικτάτορας έβλεπε την καλή μεταχείριση της μουσουλμανικής μειονότητας ως ένα παράγοντα συνέχισης των φιλικών σχέσεων με την Τουρκία την οποία ήθελε οπωσδήποτε στο πλευρό της Ελλάδας. Όπως ανέφερε και στον τότε Γενικό Διοικητή Θράκης Ευάγγελο Καλαντζή : «*την εδώ μειονότητα, απ' ότι μου ανέφερες, καλώς την μεταχειρίζεσθε. Είναι κρίκος εις την μετά της Τουρκίας φιλία, αλλά και ένα σοβαρό αντίβαρο διά την ιδική μας μειονότητα στην Πόλη*»[441].

Η εκπαιδευτική και πολιτισμική δραστηριότητα της μειονότητας συνέχισε να υφίσταται παρά τις δυσκολίες. Τον Ιούνιο του 1940, τα μουσουλμανικά και τα ισραηλίτικα έντυπα ήταν τα μόνα που εξαιρέθηκαν από τη γενική απαγόρευση ξενόγλωσσων εφημερίδων και περιοδικών[442]. Την ίδια περίοδο λειτουργούσαν στη Β. Ελλάδα 270 μουσουλμανικά σχολεία διαφόρων τύπων[443].

Παρά την σχετικά ελεύθερη λειτουργία των μουσουλμανικών ιδρυμάτων (αλλά και εξ αιτίας αυτής της λειτουργίας που στα μάτια της κυβέρνησης ίσως όξυνε το πρόβλημα του αφελληνισμού της Θράκης), η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να βρει τρόπους για να κάνει την εθνική της προπαγάνδα. Πολλά από τα μέτρα που πήρε το καθεστώς έμοιαζαν με αυτά που εφαρμόσθηκαν στην Μακεδονία για τους σλαβόφωνους : η έμφαση στην Ε.Ο.Ν. ως παράγοντα εθνικής διαπαιδαγώγησης της τοπικής νεολαίας · η αντίληψη για τον εξωσχολικό προπαγανδιστικό ρόλο του σχολείου με διευρυμένες αρμοδιότητες του δασκάλου και εκτός τάξης[444] · η προπαγανδιστική προσπάθεια με βάση τον κινηματογράφο (τον Απρίλιο του '39, μετά από ενέργειες της Γενικής Διοίκησης Θράκης άρχισε να εφαρμόζεται στην περιοχή το πρόγραμμα του 'Μορφωτικού Κινηματογράφου' του Υπουργείου Παιδείας «*χάριν της Εθνικοθρησκευτικής διαπαιδαγωγήσεως και της ψυχαγωγίας των μαθητών*»[445]).

Πέραν τούτων όμως, οι διαφορές με την σλαβόφωνη περίπτωση ήταν μεγάλες και εμφανέστατες. Στοιχεία για εκδήλωση βίαιων συμπεριφορών εξελληνισμού δεν υπάρχουν · η στάση του καθεστώτος απέναντι στη χρήση της μειονοτικής γλώσσας ήταν πιο φιλελεύθερη στην περίπτωση των μουσουλμάνων (η διδασκαλία στα σχολεία γινόταν κυρίως στην τουρκική) · και φυσικά η πιο χτυπητή διαφορά ήταν πως στη Θράκη η μειονότητα είχε

---

[441] Ευάγγελος Καλαντζής, '40 χρόνια αναμνήσεις', Αθήνα 1969, σελ. 39.
[442] Yiannis D. Stefanidis, " 'Preaching to the converted' : the British propaganda...", ο.π., σελ. 196.
[443] Για τα μουσουλμανικά σχολεία δες :
Ε.Σ.Υ.Ε. (Γ.Σ.Υ.Ε.), 'Στατιστική Δημοτικής-Μέσης-Ανωτάτης Εκπαιδεύσεως 1937-1939', σελ IX και XVII · Σκορδύλης, ο.π., σελ. 49 · Διβάνη, ο.π., σελ. 174-176.
[444] 'Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά', Εκδοσις 4ης Αυγούστου αρ. 35, Υφυπουργείο Τύπου & Τουρισμού (Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως), 1940, τ. Β', σελ. 291.
[445] εφ. *Καθημερινή* 15/4/1939

τα δικά της σχολεία. Γι' αυτό και οι προπαγανδιστικές προσπάθειες του καθεστώτος έπαιρναν αναγκαστικά άλλη μορφή. Η ύπαρξη των εκατοντάδων μουσουλμανικών σχολείων, αν και συνειδητή επιλογή του καθεστώτος, ήταν κάτι που δεν μπορούσε να αγνοηθεί ως ένα στοιχείο που θα επηρέαζε τον τρόπο που θα διεξαγόταν η προπαγάνδα.

Η κυβέρνηση, μη μπορώντας να κάνει κάτι διαφορετικό, προσάρμοσε την εθνική της προπαγάνδα σε αυτό το δεδομένο : διόρισε δύο Επιθεωρητές στο νεοσυσταθέν τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων της Γ.Δ. Θράκης αποκλειστικά και μόνο για την παρακολούθηση των μουσουλμανικών σχολείων · έθεσε διά νόμου περιορισμούς στα τουρκόγλωσσα βιβλία που θα ελέγχονταν πλέον από ειδική επιτροπή · κατοχύρωσε ρητά και διά νόμου τη διδασκαλία της ελληνικής στα μουσουλμανικά ιδρύματα · ο διορισμός των δασκάλων της ελληνικής όχι μόνο άρχισε να περνά από τον άμεσο και προσωπικό έλεγχο του Υπουργού Παιδείας[446], αλλά επί πλέον η δικτατορία έδωσε προσοχή στο μέτρο της αύξησης διορισμών των ελληνοδιδασκάλων. Σύμφωνα με τα στοιχεία του καθεστώτος, το μέτρο της τοποθέτησης εκπαιδευτών για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία της μειονότητας γενικεύθηκε σε μεγάλο βαθμό επί των ημερών Μεταξά[447] (απ' ότι φαίνεται πάντως, στο διάστημα που προηγήθηκε της δικτατορίας υπήρχε πραγματικά πρόβλημα τόσο στη διδασκαλία της ελληνικής στα μουσουλμανικά ιδρύματα, όσο και στο διορισμό δασκάλων για τη διδασκαλία της[448]).

Ανεκτή για το καθεστώς ήταν και η βλάχικη πολιτισμική και εκπαιδευτική παρουσία. Παρόλο που η καταγωγή και η εθνική συνείδηση των Βλάχων είναι αμφιλεγόμενη[449] και μολονότι η Ρουμανία είχε εκφράσει το ενδιαφέρον της για τους βλάχικους πληθυσμούς, η Ελλάδα ποτέ δεν ανησύχησε ιδιαίτερα για την παρουσία τους. Υπάρχουν πολλαπλές εξηγήσεις για το φαινόμενο: (α) Το θέμα των Βλάχων φαινόταν σχετικά ασήμαντο στις ελληνικές κυβερνήσεις συγκρινόμενο με την σλαβόφωνη παρουσία, όταν μάλιστα πολλοί από τους Βλάχους διακατέχονταν από ελληνικό εθνικό αίσθημα (β) Η Ρουμανία είχε και αυτή σοβαρά προβλήματα με τις μειονότητές της και δεν τολμούσε να ανακινήσει

---

[446] Για όλα τα παραπάνω δες τον Α.Ν. 132/1936

[447] 'Τρία χρόνια εργασίας εις την ελληνικήν επαρχίαν 4 Αυγούστου 1936 – 4 Αυγούστου 1939', Εκδοσις 4ης Αυγούστου αρ. 27, Υφυπουργείο Τύπου & Τουρισμού (Δ/σις Λαϊκής Διαφωτίσεως), 1939, σελ. 16.

[448] Διβάνη, ο.π., σελ. 176.

[449] Για μια πυκνή ανασκόπηση των θεωριών καταγωγής των Βλάχων και της ιστορικής πορείας τους στον ελλαδικό χώρο βλ. : Βασίλης Γούναρης – Αστέρης Κουκούδης, 'Από την Πίνδο ως τη Ροδόπη : αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων' στο : περ. *Ιστωρ*, τ. 10, Δεκέμβριος 1997, σελ. 91-137. Επίσης στο : Αντώνης Μιχ. Κολτσίδας, 'Κουτσόβλαχοι, οι Βλαχόφωνοι Έλληνες : εθνολογική, λαογραφική και γλωσσολογική μελέτη', Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 13-44 και 94-120.

μειονοτικά ζητήματα (γ) η Ρουμανία δεν είχε κοινά σύνορα με την Ελλάδα (δ) η Ελλάδα, θεωρώντας πιο ακίνδυνη την βλάχικη μειονότητα, έκανε επίδειξη φιλελευθερισμού πάνω της[450].

Επομένως η Ελλάδα είχε μια παράδοση φιλελεύθερης αντιμετώπισης απέναντι στους βλάχους από την εποχή των βαλκανικών πολέμων και ο Μεταξάς δεν είχε λόγο να την διασαλεύσει. Τόσο τα στελέχη του Υπουργείου Εξωτερικών όσο και ο ίδιος ο Μεταξάς έβλεπαν ότι στην συγκεκριμένη φάση έπρεπε να αποφευχθεί οποιαδήποτε προστριβή με την Ρουμανία. Ο δικτάτορας μάλιστα είχε στείλει μια επιστολή στον Γενικό Διοικητή Ηπείρου λέγοντας πως πρέπει να αποφεύγονται οι βίαιες πολιτικές διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και πώς αντίθετα η εκμάθησή της και η ανύψωση του εθνικού αισθήματος πρέπει να γίνεται με άλλους τρόπους όπως είναι τα μαθήματα των νυχτερινών σχολών[451]. Οι σχολές αυτές φαίνεται τελικά πως ήταν ενταγμένες σε ένα συστηματικό σχέδιο προπαγάνδας για τις μειονοτικές περιοχές αν κρίνουμε από την χρήση τους και στους σλαβόφωνους νομούς .

Βλέπουμε ξανά ότι τουλάχιστον σε ένα θεωρητικό επίπεδο εφαρμοζόταν μια σχετικά ήπια πολιτική που στηριζόταν στην προπαγάνδα, στις νυχτερινές σχολές και στην επέμβαση του καθεστώτος στο διδακτικό προσωπικό των ξενόγλωσσων σχολείων όπως αυτή καθοριζόταν με τον Α.Ν. 818/1937 (το άρθρο 5 του νόμου κατέγραφε την πρόθεση της κυβέρνησης να ελέγξει τον αριθμό των δασκάλων επί το ελληνικότερον : «*ο αριθμός του διδάσκοντος προσωπικού του μή έχοντος την ελληνικήν ιθαγένειαν, δεν δύναται να είναι δυσανάλογος προς τας πραγματικάς ανάγκας αυτού...*». Το άρθρο 7 του ίδιου νόμου καθόριζε πως «*οι διδάσκοντες των μειονοτικών σχολείων διορίζονται μόνον εφ' όσον τυγχάνουσι γνώσται της Ελληνικής γλώσσης*». Τα 19 βλάχικα σχολεία της Ηπείρου και της Μακεδονίας[452] έπρεπε λοιπόν να συμμορφωθούν σε αυτές τις διατάξεις).

Στην πραγματικότητα όμως, μέσα στο γενικό πλαίσιο αυταρχισμού της δικτατορίας και μέσα στο ευρύτερο κλίμα απαγορεύσεων των ξένων ιδιωμάτων, κάποιοι δημόσιοι λειτουργοί έκαναν χρήση ιδιαίτερα σκληρών μεθόδων στις περιοχές που ζούσαν βλάχοι. Με αυτή την έννοια, μοιάζει να μην είναι τυχαίος ο τριπλασιασμός αυτών που δήλωσαν ως μητρική τους γλώσσα την κουτσοβλαχική το 1940 σε σχέση με την απογραφή του 1928 [453]. Η κίνηση αυτή πρέπει μάλλον να εκληφθεί ως αντίδραση στη βία των ετών της διακυβέρνησης Μεταξά.

---

[450] Διβάνη, ο.π., σελ. 101 – 106.
[451] Στο ίδιο, σελ. 117-118.
[452] Σκορδύλης, ο.π., σελ. 49.
[453] Μαυρογορδάτος ..., στο : Χατζηιωσήφ (επιμ.), ο.π., σελ. 16.

~.~.~.~.~.~.~

Καλύτερα ήταν τα πράγματα για τα σχολεία που υπάγονταν στη δεύτερη κατηγορία μας, τα αρμένικα και τα ισραηλίτικα. Οι διατάξεις που τα αφορούσαν ήταν ευνοϊκές, προφανώς εξαιτίας της ανυπαρξίας απειλής από κρατικές οντότητες που έτσι ή αλλιώς οι συγκεκριμένες μειονότητες δεν μπορούσαν τότε να προστρέξουν αφού Ισραήλ και Αρμενία δεν υφίσταντο (η Αρμενία απολάμβανε σχετικής μόνο αυτονομίας, εντός των συνόρων της Ε.Σ.Σ.Δ.).

Βλέπουμε έτσι, πως στα «*ιδιωτικά δημοτικά σχολεία των αρμενοπαίδων δύναται να διδάσκεται η αρμενική γλώσσα επί εξ ώρας καθ' εβδομάδαν κατά παρέκκλισιν και επί άλλας εξ ώρας εκτός προγράμματος ... Ιδρυτής ιδιωτικού αρμενικού σχολείου δύναται να είναι και αλλοδαπός, αποδεδειγμένος αρμένιος το γένος...*»[454]. Την ίδια στιγμή, η αρμένικη (και η ισραηλίτικη) κοινότητα της Ελλάδας είχε δικαίωμα λειτουργίας δικών της νηπιαγωγείων (λειτουργούσαν 6 αρμένικα νηπιαγωγεία) [455]. Έχουμε δηλαδή μια συμβιβαστική πολιτική στους όρους που γινόταν η εθνική προπαγάνδα για τους λόγους που αναφέραμε, οι οποίοι καθιστούσαν ευκολότερη την αφομοίωση της συγκεκριμένης μειονότητας στον ελληνικό κορμό.

Ευνοϊκές διατάξεις ίσχυαν και για τους έλληνες εβραίους που, αν και γενικά σαν εθνοτική ομάδα διακρίνονται για την επίμονη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας σε ξένα κράτη, εξακολουθούσαν ωστόσο να μην αποτελούν κίνδυνο για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Είδαμε και πριν για την εξαίρεση των εντύπων τους από τη διάταξη που περιόριζε τη διακίνηση ξενόγλωσσου τύπου και για τα ισραηλίτικα νηπιαγωγεία (λειτουργούσαν 2). Επιπλέον, στα ισραηλίτικα σχολεία επιτρεπόταν η διδασκαλία της εβραϊκής γλώσσας, ιστορίας και θρησκείας 14 ώρες εβδομαδιαίως για τις μικρές τάξεις και 11 ώρες για τις ανώτερες[456]. Είναι ενδεικτική η άποψη μελετητή του ελληνικού εβραϊσμού που θεωρεί πως η δύσκολη περίοδος για την λειτουργία των εβραϊκών σχολείων έως τα τέλη της δεκαετίας του '30 ήταν η περίοδος 1930-1935 [457].

Η μεταξική δικτατορία προώθησε βέβαια και μέτρα εξελληνισμού και εθνικής προπαγάνδας ασκώντας πίεση στα ισραηλίτικα σχολεία. Εκτός των

---

[454] Α.Ν. 818/1937, αρ. 3.

[455] Κωνσταντίνος Καλαντζής, 'Η Παιδεία εν Ελλάδι...', ο.π., σελ. 92 – 93.

[456] Α.Ν. 248/1936, αρ. 3.

[457] Joshua Eli Plaut, 'Greek Jewry in the Twentieth Century 1913-1983 : Patterns of Jewish Survival in the Greek Provinces before and after the Holocaust (2η εκδ.)', London 1998, σελ. 46. Η δυσκολία προέκυψε στις αρχές της δεκαετίας όταν νόμος περιόρισε τις ώρες της εβραϊκής διδασκαλίας και συνέτεινε στην συγχώνευση σχολείων με αποτέλεσμα την μετακίνηση 1600 μαθητών.

μέτρων για τα βιβλία, τη γλώσσα και το διδακτικό προσωπικό που, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ήταν κοινά για όλα τα μειονοτικά σχολεία, το Υπ. Παιδείας καθόρισε πως και τα εβραιόπουλα θα ήταν υποχρεωμένα να διδάσκονται το μάθημα της Εθνικής και Ηθικής Αγωγής (αν και εξαιρούνταν από τις θρησκευτικές ενότητες του μαθήματος)[458]. Η αύξηση του αριθμού των τάξεων στα ισραηλίτικα δημοτικά σχολεία διά λόγους «*εθνικής σκοπιμότητος*» (μάλλον προς παράταση της φοίτησης των παιδιών σε ελέγξιμο εκπαιδευτικό περιβάλλον) και η μακροπρόθεσμη ένταξη των μαθητών στην Ε.Ο.Ν. ήταν κάποια πρόσθετα μέτρα που προτείνονταν για την περαιτέρω ανάπτυξη των εθνικών τους αισθημάτων[459].

~.~.~.~.~.~.~

Κατά μία έννοια, οι περιορισμοί ήταν ακόμα πιο χαλαροί στα σχολεία των ξένων κοινοτήτων που προέρχονταν από δυτικοευρωπαϊκές χώρες (αμερικάνικο κολλέγιο, γαλλικά σχολεία...). Η Ελλάδα δεν είχε ιστορικές διαφορές με καμία τέτοια χώρα, ούτε κοινά σύνορα με κανένα από αυτά τα κράτη. Ζητούσε αντίθετα τη βοήθειά τους στις δύσκολες εθνικές στιγμές και οι καλές σχέσεις μαζί τους ήταν παραπάνω από απαραίτητες εν όψει των γεγονότων που διαφαίνονταν στον ορίζοντα.

Η 4η Αυγούστου ήταν όμως ένα αυταρχικό καθεστώς. Τα μέτρα για τα ιδιωτικά και ξένα σχολεία, αν και με λιγότερη αυστηρότητα, εφαρμόζονταν και στην περίπτωση των εν λόγω ιδρυμάτων. Ο *Laird Archer*, διευθυντής τότε της *Near East* στην Ελλάδα, θυμάται το 1937 τη γεύση που του άφησε ο Μεταξάς μετά την πρώτη καλή εντύπωση που απεκόμισε :

> «Δίχως αμφιβολία δεν καταφέραμε να δούμε τα γαμψά νύχια του θηρίου να ξεπροβάλλουν κάτω από την όμορφη γούνα του. Πίσω από αυτή την βιτρίνα, παρεμβαίνει στην προοδευτική εκπαίδευση παντού σε όλη τη χώρα, ακόμα και στο Αμερικανικό Κολλέγιο Αθηνών, όπου εγκατέστησε έναν συνδιευθυντή, τροποποίησε το πρόγραμμα και μείωσε τις μαθητικές πρωτοβουλίες. Ιδιαίτερα επλήγη η εφημερίδα του κολλεγίου που εκδίδεται από τους μαθητές...»[460].

Δύο χρόνια μετά, ο πρόεδρος του Κολλεγίου *Homer Davis* διαμαρτυρόταν έντονα στον αμερικανό πρέσβη *MacVeagh* για την επιβολή της Ε.Ο.Ν. στο ίδρυμά του και ανέφερε πως οι καθηγητές του δεν μπορούσαν πια να ανεχθούν τα αυταρχικά μέτρα της δικτατορίας στην σχολή[461].

---

[458] Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φακ. 9, α.ε. 030 (Διευκρινιστική εγκύκλιος του Επιθεωρητή Δημοτ. Σχολείων Α΄ Περιφ. Καβάλας πάνω στην υπ. αριθμ. 19539 Διαταγή του Υπ. Παιδείας).

[459] Σπύρος Π. Γαούτσης, 'Η πρωτοβάθμια εκπαιδευτική κατάσταση στην Κέρκυρα την περίοδο μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων : η περίπτωση του ισραηλίτικου σχολείου' στο : περ. *Χρονικά*, τ. 169, Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 2000, σελ. 24-26. Για την (μη) ένταξη των εβραιόπουλων στην Ε.Ο.Ν. δες παρακάτω στην ενότητα 'Έθνος'.

[460] Λαιρντ Άρτσερ, 'Βαλκανικό Ημερολόγιο 1934-1941', Αθήνα 1993, σελ. 90.

[461] Iatrides, ο.π., σελ. 175.

Συν τοις άλλοις, υπήρχε πλέον και η ιταλική απειλή που θα επηρέαζε την στάση της κυβέρνησης απέναντι στα ιδρύματα της γειτονικής χώρας. Το καθεστώς, πιστεύοντας (μάλλον δικαιολογημένα) πως στις ιταλικές σχολές υπήρχαν προπαγανδιστικές και άλλες ύποπτες κινήσεις, είχε θέσει σε στενό κλοιό τα ιταλικά ιδρύματα[462].

Γεγονός παραμένει όμως πως, αν εξαιρέσει κανείς κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις δικαιολογημένης πίεσης όπως η ιταλική, η πολιτική του καθεστώτος χαρακτηριζόταν από έναν αυταρχισμό που ξεπερνούσε τα όρια της εθνικής προπαγάνδας και μπορεί να έφτανε στον βίαιο εξελληνισμό. Από τις μικροπαρεμβάσεις στις σχολές των κοινοτήτων δυτικών κρατών μέχρι τους άγριους ξυλοδαρμούς στην Μακεδονία, η κρατική τακτική θα είχε τις συνέπειές της που εκτείνονταν πέρα από τον ηθικό στιγματισμό. Συνέπειες που άρχιζαν από την δυσφορία ορισμένων ξένων αξιωματούχων και έφταναν μέχρι την στάση που τήρησαν κάποιες μειονότητες στα χρόνια της Κατοχής.

[462] Αρχιμανδρίτης, ο.π., σελ. 763.